

Vieze verhaaltjes uit de vroegmoderne tijd

Een beschouwing van de verhouding tussen zedelijkheid en licht-erotische literatuur in de zeventiende en achttiende eeuw

*Al luyt het so wat drollig vrolijke Borsten, laat den Titul u niet walgen:
Misschien dat gy nog eenige smaak en soetheyt hier in sult vinden,
Vermits het spreekwoord is, dat'er geen Boek so quaat gevonden wort,
Dat niet eenige nuttigheyt soude aanbrenghen.¹*

Datum: Augustus 2017
Student: Silke Meijers (5702739)
Begeleiders: Dr. Janneke van der Heide
Drs. Fia Rongen-Dieteren
Dr. Hanneke Tuithof
Instituut: Universiteit Utrecht

¹ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667), A4.

Samenvatting

Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw werden in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bijna tweehalfduizend boeken die als ‘narratief proza’ worden bestempeld geproduceerd. Onder deze verzameling van gedrukte werken bevonden zich ook veel pornografische, lichtzedelijke en kluchtige teksten van twijfelachtige aard. Zij boden vermaak aan alle vroegmoderne Nederlanders en bereikten middels zowel de clandestiene verkoop aan geletterden als de orale cultuur grote delen van de bevolking.

In diezelfde periode werd er ook veel stichtelijke literatuur gedrukt: boeken die mensen leerden hoe zij zich achtten te gedragen en die nadruk legden op een groot aantal normen, waarden en deugden. Dikwijls veroordeelden de auteurs van deze werken de andere kant van de boekenmarkt, een schaduwzijde waar zij mee bekend waren en die profiteerde van de aanzuigende werking die taboes op de bevolking hadden.

In dit onderzoek, verricht aan de hand van een bronnencorpus bestaande uit tien vroegmoderne werken, wordt een antwoord gezocht op de vraag hoe het verhaal dat naar voren komt in deze licht-erotische, vroegmoderne volksliteratuur zich verhoudt tot het ideaalbeeld over de zedelijke moraal dat toentertijd in gevestigde literatuur werd uitgedragen. Dit wordt gedaan aan de hand van een viertal vooraf vastgestelde thema’s: maagdelijkheid, ongelijkheid binnen het huwelijk, huwelijkse ontrouw en homoseksualiteit.

Op theoretisch vlak wordt aansluiting gezocht bij sociaalmaatschappelijke studies naar wederzijdse beïnvloeding tussen elite- en volkscultuur, de geschiedenis van het privéleven en lichaamsgeschiedenis, dit alles vanuit een microhistorische aanpak. Het onderzoek vormt een aanvulling op reeds bekende informatie ten aanzien van de moraal binnen de vroegmoderne samenleving.

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	
1.1.	Introductie	7
1.2.	Opzet van het onderzoek	9
1.3.	Relevantie voor het onderwijs	11
2.	Positionering van het onderzoek	
2.1.	Theoretische kaders	13
2.2.	Sociaalmaatschappelijke (micro)geschiedenis en de kloof tussen elite- en volkscultuur	14
2.3.	Geschiedenis van de pornografie en de kloof tussen zedelijke en erotische literatuur	15
2.4.	Lichaamsgeschiedenis en de kloof tussen publiek- en privéleven	19
3.	Erotiek in de vroegmoderne periode	
3.1.	Erotiek in de vroegmoderne samenleving	23
3.2.	Nederlandstalige erotische literatuur	26
3.3.	Werken uit de zeventiende eeuw	28
3.3.1.	<i>Den Lacchenden Apoll</i>	
3.3.2.	<i>De Puntige Poëet</i>	
3.3.3.	<i>Den Koddigen Opdisser</i>	
3.3.4.	<i>Romp-Slomp</i>	
3.3.5.	<i>Pans Fluytje</i>	

3.4.	Werken uit de achttiende eeuw	34
3.4.1.	<i>Jan Tamboer</i>	
3.4.2.	<i>Het reukwerk van Venus</i>	
3.4.3.	<i>Galante Dichtluymen</i>	
3.4.4.	<i>Almanach a la Figaro</i>	
3.4.5.	<i>De vermaaklyke horologie-almanach</i>	
3.5.	Bronkritiek	38
4.	Erotische teksten en maatschappelijke moraal in de zeventiende en achttiende eeuw	
4.1.	Moralisme	40
4.2.	Maagdelijkheid	45
4.2.1.	Zedelijke moraal ten aanzien van maagdelijkheid	
4.2.2.	Maagdelijkheid in licht-erotische teksten	
4.3.	Ongelijkheid in het huwelijk: leeftijds- en standsverschil	51
4.3.1.	Zedelijke moraal ten aanzien van leeftijds- en standsverschil	
4.3.2.	Leeftijds- en standsverschil in licht-erotische teksten	
4.4.	Huwelijkse ontrouw	55
4.4.1.	Zedelijke moraal ten aanzien van ontrouw	
4.4.2.	Ontrouw in licht-erotische teksten	
4.5.	Homoseksualiteit	59
4.5.1.	Zedelijke moraal ten aanzien van homoseksualiteit	
4.5.2.	Homoseksualiteit in licht-erotische teksten	
5.	Conclusie	
5.1.	De zedelijke moraal van volk en elite	62
5.2.	De zedelijke moraal tegenover het beeld in licht-erotische, vroegmoderne volksliteratuur	65

6.	Bronnenoverzicht	69
7.	Literatuurlijst	72
8.	Bijlage 1: Handleiding voor toepassing in het onderwijs	
8.1.	Aansluiting op de schoolvakken Geschiedenis en Nederlands	77
	8.1.1. Aansluiting op het schoolvak Geschiedenis	
	8.1.2. Aansluiting op het schoolvak Nederlands	
8.2.	Lesbrieven: een conceptuele opzet van het drieluik	81
	8.2.1. De eerste les: introductie en sociaalhistorisch kader	
	8.2.2. De tweede les: literaire context	
	8.2.3. De derde les: inhoudelijke analyse	
	8.2.4. Eindpresentatie, beoordeling en afronding	
8.3.	Lesbrieven: een concretisering van het drieluik	85
	8.3.1. De eerste les: introductie en sociaalhistorisch kader	
	8.3.2. De tweede les: literaire context	
	8.3.3. De derde les: inhoudelijke analyse	
	8.3.4. Logboek bij de lessenserie	
9.	Bijlage 2: Gebruikte teksten uit het bronnencorpus	
9.1.	Maagdelijkheid	121
9.2.	Ongelijkheid in het huwelijk: leeftijds- en standsverschil	149
9.3.	Huwelijkse ontrouw	157
9.4.	Homoseksualiteit	178

10.	Bijlage 3: Stagewerkplan Meertens Instituut	<i>180</i>
11.	Bijlage 4: Stageverslag Meertens Instituut	<i>188</i>
12.	Bijlage 5: Beoordelingsformulier stage Meertens Instituut	<i>198</i>

*Dit werkje, dat tot eene uitspanning in een vrolijk uur aangeboden word,
is van die soort van geschriften, tegen welke een hevig vooroordeel plaats vind.²*

1. Inleiding

1.1 Introductie

Terwijl vanaf 1602 de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zich ontwikkelde als wereldse zeenatie, het Amsterdams stadsbestuur zijn grachtengordel liet aanleggen en in 1618 in diezelfde stad de eerste krant van de Nederlanden werd gedrukt, verscheen in de grote steden van de Republiek een nieuw literair genre ten tonele. Het deksel lijkt van het vat der licht-erotische literatuur te zijn gestoten: proza en poëzie, opgetekend in boekjes, tekstjes en liedbladen buitelden over elkaar heen de drukkerijen uit. Onderwerpen varieerden van seksuele drift tot maagdelijkheid, van huwelijksnachten tot overspel en van bordeelbezoek tot medische kwalen, terwijl de opgevoerde personages uit diverse rangen en standen afkomstig waren. Er waren gidsen, die de lezer meenamen door de rosse buurt van Amsterdam, maar ook hoogleraren die hun studenten opleidden in de min en oude vrijers die jonge meisjes trachtten te beminnen.

Zowel clandestien als oogluikend getolereerd gedrukte werken met een twijfelachtige inhoud werden in de steden binnen de Republiek na 1621 mateloos populair, getuige de vele (her)drukken. Er ontstond een markt voor werken met schunnige rijmpjes of liederen: licht onzedelijk materiaal, regelmatig aangevuld met astronomische informatie of medisch advies. Deze trend zette zich voort tot aan de aanvang van de negentiende eeuw, waarbij er meermaals een opleving plaatsvond in de verspreiding van deze thematische publicaties. Sommige werken werden in zijn geheel herdrukt, aangevuld met nieuwe rijmelarij, andere schunnige tekstjes werden voorzien van een nieuwe titel of op een andere wijze gebundeld.

De nieuwe, vrije moraal ontstond in deze zeventiende eeuw onder meer door de internationalisering van de (zee)handel en het teruggrijpen op de vrije moraal uit de klassieke tijd, maar ook door praktische veranderingen, waaronder publicaties op papier van verbeterde kwaliteit, de mogelijkheid tot productie van grotere oplages, de toegenomen welvaart in de

² H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Z.p., 1780), 11.

samenleving en het ontstaan van meer vrije tijd. Van bijzonder belang voor de jeugd in vroegmodern Europa was de groeiende markt voor boeken, waar zich de mogelijkheid ontloopte nieuwe ervaringen op te doen. De toenemende verspreiding van nieuw soortige publicaties zorgde voor een nieuwe wijze van denken over het zelf, zoals gebleken uit autobiografische werken en egodocumenten.³

Om deze nieuwe vrijheid van duiding te voorzien is het relevant om een aantal betekenisvolle, regelmatig terugkerende thema's binnen het rijke genre der licht-erotische literatuur te bestuderen. De thematiek maakt het mogelijk onderzoek naar het zedelijk leven en aan de huwelijkse moraal gerelateerde concepten te verrichten. Wie zich verdiept in de geschiedschrijving van de zedelijke moraal kan hierbij de thematiek rond huwelijk en seksualiteit in al haar facetten aanstippen, omdat dit een opstap vormt naar de belichting van vele gerelateerde onderwerpen. Hieronder vallen onder meer de ideaaltypische omgang tussen man en vrouw, de beweging van individuen binnen het spanningsveld van huwelijk en ontrouw, de presentatie van maagdelijkheid als modeleigenschap in zedelijke beschavingsliteratuur en de manier waarop men ditzelfde maagdendom aanmoedigde, uitdaagde of bespote in gedrukte pamfletten of boekjes. De onzedelijke aspecten worden hierbij veelvuldig toegelicht in literatuur van onder meer Annemieke Houben⁴ en Inger Leemans⁵, met daar tegenover Peter Burke⁶, die zich richt op het zedelijke beschavingsoffensief binnen de vroegmoderne samenleving.

De invloed van de christelijke kerk op de visie en representatie van zedelijkheid was groot. Daarnaast was de algemene verspreide medische kennis over seksualiteit en het lichaam gedurende de vroegmoderne tijd vergeleken met de huidige tijd slechts mondjesmaat bekend onder de bevolking. Medische definities van maagdelijkheid liepen uiteen: waarvan wordt een vrouw zwanger en wanneer is haar maagdelijkheid aangetast? Ook het humanisme deed zijn intrede, met een scherpe blik op de verhouding tussen mens en God, tussen individualisme en de kerk. Schrijvers grepen terug op kennis, normen en waarden uit de Oudheid om sturing te geven aan het heden. De christelijke kerk probeerde door middel van stichtelijke literatuur

³ Leendert F. Groenendijk en Benjamin B. Roberts, 'Inleiding', *Losbandige jeugd – Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd* (Hilversum, 2004), 19.

⁴ Annemieke Houben, *Vieze liedjes uit de 17e en 18e eeuw* (Nijmegen, 2014).

⁵ Inger Leemans, *Het woord is aan de onderkant – Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670 – 1700* (Nijmegen, 2002) en Inger Leemans, *De doorluchtige daden van Jan Stront – Opgedragen aan het kakhuis* (Utrecht, 2000).

⁶ Peter Burke, *Popular culture in the early modern period* (Farnham, 2009).

jongeren aan zich te binden en een juiste moraal bij te brengen ‘*eer de booze dagen komen*’⁷, waarbij zij voornamelijk rekende op de elitejeugd als voorbeeld voor de rest van de bevolking.⁸

1.2. Opzet van het onderzoek

Doel van dit onderzoek is het analyseren en interpreteren van het beeld van zedelijkheid dat wordt gecreëerd in licht-erotische, vroegmoderne literatuur, gepubliceerd in met name de grote steden in de Republiek. Hoe verhoudt het verhaal dat naar voren komt in deze licht-erotische, vroegmoderne volksliteratuur zich tot het ideaalbeeld over de zedelijke moraal dat toentertijd in gevestigde literatuur werd uitgedragen? Het is interessant om de spanning tussen zedelijke beschavingsliteratuur enerzijds en dubbelzinnige teksten anderzijds te verbinden aan de reeds gepubliceerde literatuur over dit onderwerp. Hierbij wordt gekeken naar de wederzijdse beïnvloeding van volks- en elitecultuur: is er een zichtbaar verschil in de seksuele moraal van enerzijds het volk, anderzijds de elite en kan dit uit de teksten worden gedestilleerd? Deze thematische uiteenzetting wordt aan de hand van een aantal verbonden aandachtspunten verdiept. Hierbij wordt geconcentreerd op vier kenmerken binnen de teksten: het beeld van maagdelijkheid, ongelijke huwelijken, overspel en homoseksualiteit.

Op deze manier kan dit onderzoek bijdragen aan het beeld dat academici in historisch onderzoek hebben ontwikkeld over de (seksuele) moraal van deze tijd. De verzen bieden als teksten ‘van onderaf’ een verbreding van de reeds bekende literatuur over de maatschappelijke moraal en hiermee een aanvulling op de belerende, meer collectivistische, door de elite uitgebrachte beschavingsteksten. Als voorbeeld van deze aanpak gelden soortgelijke antropologische analyses in diverse microhistoriën, die zich richten op bronmatig *bottom-up* onderzoek.⁹ Een aantal voorbeelden hiervan zullen in het theoretisch kader aan bod komen.

De gebruikte schunnige teksten voor dit onderzoek zijn vergaard met behulp van onder meer de lijst van pornografische werken die Inger Leemans opnam in haar boek *Het woord is aan de onderkant*.¹⁰ Hieruit werden werken uit de Republiek geselecteerd, die zich eenvoudig lieten vergaren met behulp van Google Books. In deze online database is een groot deel van de vroegmoderne erotische literatuur te vinden, mede met dank aan Annemieke Houben, die hier

⁷ J. Fruytier, *Salomons raad aan de jeugd* (Rotterdam, 1724), 18 – 19.

⁸ Leendert Groenendijk, *Losbandige jeugd*, 107.

⁹ Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century – From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Hannover en Londen, 1997), 101 – 117.

¹⁰ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*.

voor haar boek *Vieze liedjes uit de 17^e en 18^e eeuw* actief mee aan de slag is gegaan.¹¹ Op basis van referenties in zowel hedendaagse literatuur, verkregen op basis van de gebruikte exemplaren door zowel Leemans als Houben en aan de hand van de leessuggesties in het vergaarde bronnenmateriaal, is vervolgens uit een collectie van vijftig werken een corpus gevormd van vroegmoderne, aan (on)zedelijkheid verbonden kluchtboeken. Binnen dit corpus zijn een tiental licht-erotische werken te vinden, waarvan vijf oorspronkelijk uit de zeventiende eeuw en eveneens vijf uit de achttiende eeuw: *Den Lacchenden Apoll* (1667), *De Puntige Poëet* (1669), *Den Koddigen Opdisser* (1672, 1678), *Romp-Slomp* (1673), *Pans Fluytje* (1675, 1706, 1724), *Jan Tamboer* (1738, 1780), *Het reukwerk van Venus* (1750), *Galante Dichtluymen* (1780), *Almanach a la Figaro* (1789, 1790) en *De vermaaklyke horologie-almanach* (1795). Bij het selecteren van deze werken is met name gekeken naar de leesbaarheidskwaliteit en opbouw van het materiaal, maar ook naar de digitale beschikbaarheid. De werken zijn steeds in paren geselecteerd, waarbij er een zeventiende-eeuwse en een achttiende-eeuwse tegenhanger zijn die inhoudelijk, qua tekstuele passages of literaire stijl, sterk vergelijkbaar zijn. In totaal komt dit neer op bijna vierduizend pagina's aan vroegmodern primair bronmateriaal.

De tekstanalyse wordt ingebed in een breed onderzoek naar de spanning tussen zedelijkheid en onzedelijkheid in de vroegmoderne tijd en spitst zich toe op een specifiek aantal bronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw. De aandacht voor tekstuele, linguïstische en conceptuele kenmerken zal samen met de aandacht voor de politieke, sociaaleconomische, culturele en religieuze context van deze teksten bijdragen aan een diepgravende analyse van begrippen als maagdelijkheid, huwelijkse trouw en zedelijkheid in het algemeen. Het blootleggen van het spanningsveld tussen populariserende verzen en zedelijkheidsliteratuur zal bovendien bij kunnen dragen aan het signaleren van gepredikte en gepraktiseerde moraliteit.

Door deze analyse van een select onderwerp, binnen een corpus van publicaties uit een beperkt geografisch gebied en een ingekaderde tijdsperiode zijn de uiteindelijke conclusies zo specifiek mogelijk. Hiermee biedt dit onderzoek een opstap naar verdere verdieping aan de hand van analyses van verscheidene vroegmoderne onderwerpen zoals huwelijk, omgangsvormen en maagdelijkheid binnen andere perioden of geografische gebieden. Ook kan het als een kanttekening of aanvulling worden geplaatst bij eerder verrichte onderzoeken naar vergelijkbare thematiek, die aan bod zullen komen in zowel het theoretisch kader als de

¹¹ Houben, *Vieze liedjes*.

bronbeschouwing. ‘Kleine verhalen’ over individuen of afgebakende onderwerpen geven onderzoekers de mogelijkheid om generalisaties te ‘historiseren’.¹²

1.3. Relevantie voor het onderwijs

Door de thematische behandeling van een specifieke tijdsperiode aan de hand van een deelonderwerp is dit onderzoek ten zeerste geschikt als onderwijsmateriaal voor het voortgezet onderwijs, met name op vwo-niveau (voorbereidend wetenschappelijk onderwijs), in de bovenbouw. Door middel van het toepassen van de methodiek van de spiraalcurriculumtheorie van de Amerikaanse cognitief psycholoog en onderwijskundige Jerome Bruner (1915 - 2016) kunnen leerlingen de sociaal-maatschappelijke situatie in de Republiek van de zeventiende en achttiende eeuw leren kennen.¹³ Binnen deze methodiek wordt leerstof door middel van herhaling aangeboden en besproken, steeds op een abstracter niveau en met toevoeging van nieuwe elementen, die bij introductie worden verbonden aan reeds bekende thema's. Diverse teksten of afbeeldingen kunnen dienen ter illustratie van de historische tijdsgeest. Het thema van zedelijkheid en onzedelijk in een religieuze samenleving leent zich ook goed voor vakoverstijgende didactiek, bijvoorbeeld binnen het literatuuronderwijs bij schoolvakken als Nederlands en de moderne vreemde talen, of als vergelijkend thema bij Maatschappijleer.

Binnen het Geschiedenisonderwijs kan worden aangesloten op de kenmerken van Domein A, zoals geformuleerd door de landelijke Stichting Leerplanontwikkeling (SLO)¹⁴, onder meer door het schematisch ordenen van gebeurtenissen en verschijnselen met behulp van een chronologie. Ook is er sprake van het onderscheiden van continuïteiten en veranderingen, waarbij leerlingen zich bewust worden van de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige. Dit is met name terug te zien in de doorlopende rol van de christelijke kerk en de aan haar leer verbonden richtlijnen betreft zedelijkheid tegenover de veranderende morele norm zoals geuit in de licht-erotische teksten en rijmpjes. In het geval van werkstukken biedt het onderwerp leerlingen de mogelijkheid zelf een reeks vragen en bijbehorende hypotheses op te stellen, die zij kunnen verbinden aan de gepresenteerde vroegmoderne bronnen.

¹² Pieter Stokvis, ‘Belevingsgeschiedenis’: microhistorische singularisering tegenover macrohistorische generalisering’, *Geschiedenis van het privéleven – Bronnen en benaderingen* (Amsterdam, 2007), 9 - 11.

¹³ Saul A. McLeod, ‘Bruner’ (2008). Verkregen op 26 november 2016 via <www.simplypsychology.org/bruner.html>.

¹⁴ Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), *Examenprogramma geschiedenis havo / vwo* (Enschede, 2007).

Eveneens kan worden aangesloten bij de doelen zoals geformuleerd in de *Concretisering van de kerndoelen Mens en Maatschappij*, zoals opgesteld door SLO.¹⁵ Zo kan aansluiting worden gezocht bij kerndoel 40: ‘De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen, en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken’.¹⁶ Zo leren leerlingen een eigen mening te vormen over de betrouwbaarheid en representativiteit van een bron in algemene zin, maar is er ook uitvoerige aandacht voor het vergaren van informatie uit een bronnencorpus aan de hand van een historische vraag. Deze aansluiting wordt eveneens gevonden in kerndoel 43: ‘De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen’.¹⁷ Hoewel er niet direct sprake is van inleving in een hedendaagse andere cultuur of levensbeschouwing is er zeker een vergelijking te maken tussen de vroegmoderne sociaal-culturele omgeving en de hedendaagse maatschappelijke normen.

¹⁵ Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), ‘Karakteristiek en kerndoelen leergebied Mens en maatschappij’, *Concretisering van de kerndoelen Mens en maatschappij – Kerndoelen voor de onderbouw VO* (Enschede, 2007).

¹⁶ SLO, *Concretisering van de kerndoelen Mens en maatschappij*, 7.

¹⁷ Idem, 7.

*De Geest van den mensch
kan zig niet onophoudelijk bezig houden
met gewigtige onderwerpen of zedelijke betrachtingen,
maar eene afwisseling van vermaak is voor denzelfen zoo noodzaakelijk,
als de beweging voor het Ligchaam.¹⁸*

2. Positionering van het onderzoek

2.1. Theoretische kaders

Om dit onderzoek naar licht-erotische teksten uit de vroegmoderne tijd te positioneren in de geschiedschrijving over dat thema, zijn een aantal theoretische kaders het vermelden waard. Het eerste onderzoeksveld waarbinnen deze tekst kan worden geplaatst is het veld der vermeende maatschappelijke tegenstellingen in de vroegmoderne samenleving. Het groot aantal onderzoeken dat hierover gepubliceerd is vormt een levendig debat tussen diverse sociaal-culturele historici, die de verhoudingen binnen de maatschappij op verschillende manieren trachten te duiden. Deze kant van onderzoek kan zich zowel richten op de wisselwerking tussen volks- en elitecultuur, maar eveneens op de invloed van de christelijke kerk en haar beoogde zedelijkheids-offensief binnen de samenleving.

Ook worden de verschillen tussen publiek- en privéleven en de wederzijdse beïnvloeding van beschavings- en onzedelijke literatuur aangestipt. Indien relevant ter verduidelijking van een maatschappelijk thema wordt gerefereerd aan de lichaamsgeschiedenis, in Engelse terminologie *'history of the body'*, waarbinnen begrippen als lichamelijke, seksualiteit en identiteit algemeen gangbaar zijn. Het theoretisch raamwerk over de geschiedenis van de pornografie is meegenomen omdat het bronnencorpus bestaat uit werken die in de vroegmoderne tijd als pornografisch konden worden beschouwd.

Het gebruikte bronmateriaal leent zich uitstekend voor een microhistorische analyse. Om dergelijke 'kleine verhalen' op correcte wijze te kunnen gebruiken binnen een historische uiteenzetting is het belangrijk om ook de discussie omtrent deze microhistorie mee te nemen in de kaders die dit onderzoek omsluiten.

¹⁸ Riemsnijder en Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (1780), 12.

2.2. Sociaalmaatschappelijke (micro)geschiedenis en de kloof tussen elite- en volkscultuur

Elite- en volkscultuur zijn idealiter verbonden aan twee binaire bevolkingsgroepen, waartussen echter een grijs gebied met diverse cultuuruitingen bestaat. De basis voor dit idee van twee culturen ligt aan het einde van de achttiende eeuw, toen de Duitse filosoof Johann Gottfried von Herder schrijft dat volkscultuur de meest pure vorm van cultuur is die een mens met zich kan meedragen.¹⁹ Met deze eerste emancipatoire aanzet munt Von Herder het idee dat er verschillende ‘culturen’ zijn, een gedachte die de basis vormt voor latere literatuur over de verhouding tussen volks- en elitecultuur. Hij stelde dat verschillende culturen ontstaan in bepaalde naties of periodes, maar dat zij zich eveneens in diverse sociale of economische groepen manifesteren. Volkscultuur blijft hierbij echter de basis, een culturele ‘oervorm’. Later in de negentiende eeuw worden ook termen als ‘grote traditie’ en ‘kleine traditie’ geïntroduceerd en verder uitgewerkt, zeker onder invloed van het opkomende beschavingsoffensief.²⁰

In de vroege jaren zestig van de twintigste eeuw wint het onderzoek naar culturen aan interesse. Historicus Robert Redfield schrijft over de wederzijdse beïnvloeding van de grote traditie, cultuur die gevonden wordt in tempels en op scholen, en de kleine traditie, de onbewuste cultuur, die onder het volk van elke samenleving terug te vinden is.²¹ Centraal staat hierbij de tweedeling en kloof tussen de klassen, waarbij elke klasse een eigen traditie wordt toebedeeld. Deze deling wordt in verder onderzoek naar vermeende zedenverwildering doorgezet, een onderwerp waarover Lawrence Stone²² en Edward Shorter²³ schrijven. Een decennium later neemt Robert Muchembled deze tegenstelling mee in zijn onderzoek, door aandacht te schenken aan de rol van de overheid in de vorming van volkscultuur.²⁴ Muchembled verkondigt zijn visie dat overheidsmaatregelen de volkscultuur kunnen veranderen en de elite zodoende een basis legt voor de volkscultuur.

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw komen de historici Burke en Chartier ten tonele in een uitvoerig debat over deze culturen. Zij introduceren nieuwe visies op het idee over

¹⁹ Tj. W. R. de Haan, *Volkskunst der lage landen* (Amsterdam, 1965), 115 - 117.

²⁰ Burke, *Popular culture*, 7 - 15.

²¹ Robert Redfield, *The little community and peasant society and culture* (Chicago, 1960), 5 - 80.

²² Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500 - 1800* (Londen, 1977).

²³ Edward Shorter, *A history of womens' bodies* (New York, 1985).

²⁴ Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne: XVe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1978).

volkscultuur dat in de jaren 1960 nog door onder meer Redfield werd uitgedragen.²⁵ Peter Burke voegt een asymmetrisch element toe aan de theorieën over culturen.²⁶ Waar wetenschappers eerder stelden dat de elitecultuur de dominante cultuur was en haar kenmerken overdroeg aan de ontvangende cultuur, de volkscultuur, weerspreken zowel Burke als Chartier deze kijk.²⁷ Dit strookt met de veranderingen die in deze zelfde tijd binnen de seksualiteitsstudies ontstaan: niet langer worden ontwikkelingen als universele gegevens gezien, maar steeds meer bestudeert men begrippen als losstaande verschijnselen, in de lijn van de conceptuele geschiedschrijving.²⁸

Burke schrijft dat de *top-down* relatie tussen volks- en elitecultuur is achterhaald door recentelijk ontdekte feiten. Samen met Chartier introduceert hij de *'bottom-up'*-benadering, wetenschappelijk onderzoek van onderop, met volkscultuur als uitgangspunt. Niet langer wordt het volk gezien als een homogene groep, maar met de opkomst van het onderzoek naar het leven van 'de gewone man' krijgt de cultuur van deze klasse wetenschappelijke aandacht.²⁹ Mede door deze onderzoeken wordt populaire cultuur beschouwd als verschillend van, maar beïnvloed door, elitecultuur. Peter Burke noemt dit ook wel de *fuzzy* relatie tussen volks- en elitecultuur³⁰ en Roger Chartier onderschrijft deze theorie.³¹ Hierbij zijn de grenzen van beide culturen vaag en veranderlijk, waardoor de elite kan deelnemen aan bepaalde aspecten van de volkscultuur, als een 'biculturele klasse'.³² Dit sterkt Burke in zijn idee dat een studie naar ofwel volks-, ofwel elitecultuur slechts verricht kan worden aan de hand van de diverse vormen van interactie die tussen deze beide vormen bestaat.³³ Kwantitatieve onderzoeken aan de hand van persoonsbestanden, zoals de studies van historisch demograaf Richard Jensen³⁴, ondersteunen het idee dat vroegmoderne persoonlijkheden meer waren dan slechts het product van opvoeding binnen een klasse. Hierbij heeft Jensen veel aandacht voor godsdienstige verandering als gedragsdeterminant. Herman Roodenburg ondersteunt deze visie en legt nadruk op de grote dynamiek in maatschappelijke positie die de vroegmoderne mens kon

²⁵ Bernard Capp, 'Popular culture(s)', *The European world 1500 – 1800: An introduction to early modern history* (Abingdon, 2009), 215 - 224.

²⁶ Burke, *Popular culture*, 7 - 15.

²⁷ Roger Chartier, *Cultural History - Between practices and representations* (Cambridge, 1988), 37 - 45.

²⁸ Gert Hekma en Herman Roodenburg, *Soete minne en helsche boosheit: Seksuele voorstellingen in Nederland 1300 – 1850* (Nijmegen, 1988), 7 – 22.

²⁹ A.W. Ramsey, 'The reformation of popular culture', *Encyclopaedia of European Social History* 5 (New York, 2001).

³⁰ Burke, *Popular culture*, 7.

³¹ Chartier, *Cultural History*, 37 - 45.

³² Burke, *Popular culture*, 9.

³³ Willem Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen, 1984), 28 - 33.

³⁴ Richard Jensen, 'Modernization as a framework for American history', *Conferentie Organization of American Historians* (Detroit (Michigan), 1981).

ondervinden.³⁵ Zo beschrijft hij de plaats van Isabella de Moerloose, auteur van een boek dat Roodenburg als uitgangspunt van zijn artikel ‘De autobiografie van Isabella de Moerloose. Sex, opvoeding en volksgeloof in de zeventiende eeuw’ gebruikt, binnen de vroegmoderne samenleving van de Republiek als volgt:

‘Isabella, zo zagen we, was zeker niet afkomstig uit de laagste klassen, terwijl ze bovendien door haar huwelijk met een plattelandspredikant toetrad tot de plaatselijke sub-elite. Toch kan er geen twijfel over bestaan dat Isabella's belevingswereld tegelijk tot de volkscultuur gerekend moet worden, zoals deze door Burke en de zijnen is beschreven. Zo is het ‘Vrede Tractaet’ werkelijk bezaaid met populaire zegswijzen en spreekwoorden, terwijl het geloof in geesten en duivels telkens weer opduikt. Zolang we niet over betere begrippen beschikken, kunnen we Isabella's belevingswereld het beste ergens tussen beide culturen plaatsen.’³⁶

De *bottom-up*-benadering sluit aan op de gehanteerde methodiek binnen microgeschiedenis, die in de jaren zeventig aan bekendheid won. Microgeschiedenis streeft ernaar om ‘grote vragen te stellen in kleine plaatsen’.³⁷ Deze onderzoeksmethode wordt als ‘*microstoria*’ gemunt in Italië en aldaar onder meer gedragen door Carlo Ginzburg en Carlo Poni, die geloven dat de ‘kleine mensen’ over het hoofd worden gezien in de grote technologische sprongen die de mensheid maakt.³⁸ De grootschalige, sociologisch-Marxistische benadering van de geschiedschrijving wordt door hen bekritiseerd door het gebruik van individuele, dikwijls van de norm afwijkende verhalen als samenhangend met en representatief voor een groot, maatschappelijk-cultureel geheel. Binnen microhistorie is een representatie van de beleving (materiële) werkelijkheid door het volk in een bepaalde tijd aan de hand van symbolen en rituelen van groter belang dan alleen de feitelijke beschrijving van deze tijd.³⁹ Deze weergave hoeft niet romantisch te zijn, maar mag tekenen van disharmonie binnen een samenleving vertonen, zodat de representatie zeer dicht bij de hoofdpersoon, die zich in de marge bevindt, staat.⁴⁰ Dit levert een samenlevingsanalyse op gekenmerkt door ‘sociale differentiatie’.⁴¹ Microgeschiedenis kan op deze manier, door het beschrijven van kleine contexten, op individueel- of gemeenschapsniveau, weer macrogeschiedenis worden.

³⁵ Herman Roodenburg, ‘De autobiografie van Isabelle de Moerloose. Sex, opvoeding en volksgeloof in de zeventiende eeuw’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983), 311 - 342.

³⁶ Roodenburg, ‘De autobiografie van Isabelle de Moerloose’, 315.

³⁷ Charles Joyner, *Shared Traditions: Southern History and Folk Culture* (Urbana (Illinois), 1999), 1.

³⁸ Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, 109.

³⁹ Idem, 102 - 104.

⁴⁰ Idem, 103.

⁴¹ Edward Muir, ‘Introduction: Observing Trifles’, *Microhistory and the Lost Peoples of Europe* (Baltimore, 1991), 7 - 28.

Een microkosmos vormt op deze manier de lens die men gebruikt om grote verbanden scherper te kunnen zien.

Naast de Italiaanse sociaalhistorici publiceert ook de Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz veel microhistorische werken, met name gericht op de symbolische antropologie.⁴² ‘*Alltagsgeschichte*’, de Duitse tak van microhistorie die in de jaren tachtig aan populariteit wint, wordt onder meer gedragen door Hans Medick en vormt een goed voorbeeld van Marxistisch-geïnspireerde ‘geschiedenis van onderop’, beïnvloed door zowel feit als fictie, in de vorm van poëtische werken.

De gehanteerde aanpak van microhistorie leent zich uitstekend voor gebruik binnen dit onderzoek, waarbij vanuit een kleinschalig onderzoeksobject – de licht-erotische rijmpjes en verzen – wordt gekeken naar de algemener geldende seksuele moraal ten aanzien van maagdelijkheid in de Republiek. Door deze verhalen te bezien als een uiting van een specifieke groep mensen in een korte periode is het mogelijk het ‘kleine verhaal’ te gebruiken als ondersteuning en weerlegging van het reeds bestaande grote beeld over het onderwerp.

2.3. Geschiedenis van de pornografie en de kloof tussen zedelijke en erotische literatuur

Belangrijk is om in onderzoek naar volks- of elitecultuur aandacht te hebben voor de beide culturen, om de wederzijdse beïnvloeding en onderlinge dynamiek in kaart te brengen. Dit geldt voor (on)zedelijke liedjes, teksten of rijmpjes net zo sterk als voor eetgewoonten of overspelig gedrag. Sterker nog: ook pornografie was een gedeelde interesse van beide maatschappelijke lagen en erotische teksten werden juist gebruikt om een politieke of radicale boodschap over te brengen.⁴³ Pornografische afbeeldingen worden gevonden in overblijfselen van de oudste culturen ter wereld, maar over deze pornografische vondsten werd lange tijd niet of nauwelijks gepubliceerd. Het woord ‘*pornography*’ duikt pas voor het eerst op in 1857, in het *Oxford English Dictionary*, maar droeg toen nog niet de betekenis die wij er vandaag de dag aan verbinden.⁴⁴ Het woord was verbonden aan het Griekse woord ‘*pornographos*’, ‘hetgeen door prostitueés is geschreven’.⁴⁵ Toen het aantal seksueel georiënteerde vondsten toenam,

⁴² Fred Inglis, *Clifford Geertz: Culture, Custom and Ethics* (Cambridge, 2000).

⁴³ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*.

⁴⁴ Robley Dunglison, *Medical lexicon: A dictionary of medical science* (1857).

⁴⁵ H. Montgomery Hyde, *A history of pornography* (New York, 1964).

verscheen in de uitgave uit 1864 van *Webster's Dictionary* de eerste omschrijving van het woord die grote overeenkomsten vertoont met het huidige gebruik: 'wellustige schilderijen (...)'.⁴⁶ Pas vanaf de jaren zestig, met de opkomst van de eerder genoemde seksuele revolutie, krijgt 'pornografie' op grote schaal de betekenis van 'erotische verbeeldingen', losstaand van archeologische vondsten.⁴⁷

Pornografische literatuur is sterk verweven met de opkomst van de moderniteit, maar de eerste sporen van pikante verhalen zijn reeds te vinden in de Oudheid, de Middeleeuwen en een groot aantal, met name Italiaanse, Franse en Engelse, teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw. Het opsporen is niet altijd eenvoudig, omdat schrijvers en drukkers van uiteenlopende aanduidingen gebruik maakten: 'galant', 'erotisch' of 'wellustig' duiden allen op licht-pornografische literatuur.⁴⁸ Aandacht voor pornografie is grotendeels verweven met aandacht voor seksualiteitsstudies en onderzoeken naar de geschiedenis van het publieke of persoonlijke leven.⁴⁹ In de verzameling van 'pseudowetenschappelijke literatuur' over seksuele onderwerpen voor het grote publiek, een genre dat gedurende de jaren zestig en zeventig welig tierde, zijn ook diverse titels over pornografie te vinden, met daarin aandacht voor zowel teksten als visuele weergaven. Rond de millenniumwisseling verschijnen zowel *The Invention of Pornography*⁵⁰ als het Nederlandstalige werk *Het woord is aan de onderkant*⁵¹, die beide de vorm en inhoud van vroegmoderne pornografie als thema hebben. De grens tussen licht onzedelijke rijmpjes en 'wellustige' verzen is fluïde en dientengevolge is het belangrijk kennis te nemen van pornografische terminologie, om alle aspecten van de teksten te kunnen duiden.

Zoals Inger Leemans verduidelijkt in het voorwoord van *De doorluchtige daden van Jan Stront* zijn de teksten die als bronnencorpus voor dit onderzoek worden gebruikt de voorlopers van de moderne pornografie.⁵² In een zoektocht naar de ultieme opwinding voor de lezer hebben auteurs eeuwenlang getracht tekst en beeld af te stemmen op de wensen van het leespubliek. In de begintijd van de Nederlandstalige pornografie was deze standaard echter nog niet vastgelegd en waren tekstschrijvers niet louter op zoek naar de manier om het publiek het snelst op te winden. Kluchtige, licht-onzedelijke literatuur moest vermaken, aanzetten tot

⁴⁶ Z.a., *An American dictionary of the English language: new and revised edition* (1864).

⁴⁷ Lisa Sigel, *Governing Pleasures: Pornography and Social Change in England, 1815–1914* (New Brunswick, 2002).

⁴⁸ Jean Marie Goulemot, 'De literaire praktijk of het publiek maken van het persoonlijk leven', *Geschiedenis van het persoonlijk leven – Van de renaissance tot de Verlichting* (Amsterdam, 1989), 346.

⁴⁹ Goulemot, 'De literaire praktijk of het publiek maken van het persoonlijk leven', 320 - 347.

⁵⁰ Lynn Hunt, *The Invention of Pornography* (New York, 1993).

⁵¹ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*.

⁵² Leemans, *De doorluchtige daden van Jan Stront*, 7 - 23.

lachen of de lezer iets leren, maar kon daarnaast ook worden aangewend voor politieke doeleinden (het bespotten van machthebbers), tot relativering van onschuld en pure zedelijkheid (het beschrijven van seksuele handelingen tussen geestelijken) en om seks te zien als een natuurlijke drift.⁵³ Met deze doelstellingen in het achterhoofd is het dan ook mogelijk de rijke collecties aan onderwerpen binnen één kluchtboek te begrijpen en verklaart dit tevens waarom de vele honderden pagina's aan bronmaterialen niet louter uit pornografisch-seksuele verhalen bestaan.

2.4. Lichaamsgeschiedenis en de kloof tussen publiek- en privéleven

Lange tijd heeft de medische wetenschap een monopolie gehad op alle vormen van onderzoek naar seksualiteit. Medici verkondigden meningen die zelden door historische kennis werden ondersteund.⁵⁴ Het begrip 'seksualiteit' dringt rond 1900 voor het eerst in het spraakgebruik door⁵⁵ en het merendeel van de eerste werken hierover geven de zedelijke moraal weer, zoals bijvoorbeeld *Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw* laat zien.⁵⁶ Deze trend zet zich ook door in latere onderzoeken, die met name zedelijkheidsliteratuur als uitgangspunt nemen. Degenen die zoeken naar een heldere omschrijving van het privéleven van de vroegmoderne inwoners van de Republiek komen echter bedrogen uit. Er zijn relatief weinig feitelijke (auto)biografische bronnen over het persoonlijk leven in deze tijd⁵⁷, maar des te meer verborgen intenties binnen bewaarde materialen als brieven, verhalen of schilderijen.⁵⁸ De opkomst van studies naar seksualiteit en het privéleven lijkt gerelateerd aan de doorbraak van de Darwinistische evolutieleer, met daarin aandacht voor op seksuele selectie en op voortplanting gerichte seksualiteit. Ook wordt het privéleven gepolitiseerd, zoals Friedrich Engels deed in zijn boek *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*.⁵⁹ Echter kan *Über den Prozeß der Zivilisation* van Norbert Elias worden gezien als een

⁵³ Leemans, *De doorluchtige daden van Jan Stront*, 8.

⁵⁴ Ann Oakley, *Sex, Gender and Society* (Aldershot, 1985), 10.

⁵⁵ Hekma en Roodenburg, *Soete minne en helsche boosheit*, 9.

⁵⁶ L. Knappert, *Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw* (Haarlem, 1910).

⁵⁷ Herman Roodenburg beschreef een uitzondering hierop in het artikel: 'De autobiografie van Isabella de Moerloose'.

⁵⁸ Orest Ranum, 'Toevluchtsoorden van de intimiteit', *Geschiedenis van het persoonlijk leven* (Amsterdam, 1989), 182 - 230.

⁵⁹ Friedrich Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat* (1884).

eerste invloedrijke aanzet tot de latere tak der studies van het privéleven⁶⁰, door het vestigen van de aandacht op sociologische theorieën over man- en vrouwrollen binnen de samenleving⁶¹. In reactie hierop komt in de jaren zeventig de tak der microgeschiedenis op.⁶²

In de jaren zestig maken academici voor het eerst onderscheid tussen ‘seks’ en ‘gender’⁶³, een distinctie die een decennium later wordt overgenomen door de feministische beweging.⁶⁴ Binnen deze tegenstelling heeft ‘seks’ betrekking op het biologische geslacht van een mens, terwijl ‘gender’ zich richt op de sociale en culturele verschillen tussen man en vrouw. Echter brengen de jaren zestig nog weinig wetenschappelijke publicaties over seksualiteit. Hoe actiever het publieke debat over seksualiteit echter, hoe meer semi-academische publicaties er over dit onderwerp verschijnen. Vanwege de seksuele revolutie van de jaren zestig verschijnt een aantal boeken met daarin een potpourri van meningen op basis van reeds verouderde broninformatie, bedoeld voor het grote publiek. In deze publicaties wordt veel onderhuidse informatie uit vroegmoderne teksten, zoals politieke kritiek of radicaal gedachtengoed, uit het oog verloren.⁶⁵

Aan de vooravond van de Tweede Feministische Golf in de jaren zeventig van de twintigste eeuw verschijnt er steeds meer interesse voor seksualiteitsstudies en gezinsgeschiedenis en binnen een decennium komt de discipline tot bloei⁶⁶, hoewel het aantal populaire pulpboeken over hetzelfde onderwerp niet afneemt.⁶⁷ Er verschijnen studies naar onderwerpen die aan seksualiteit kunnen worden gerelateerd, zoals prostitutie en homoseksualiteit. In de periode 1961 – 1968 schrijft Fernando Henriques het driedelige werk *Prostitution and society*, maar ook *The History of prostitution* van Vern Bullough uit 1964 geeft aanzet tot meer aandacht voor het fenomeen.⁶⁸ Ditzelfde geldt voor studies naar homoseksualiteit, die eerder werden verricht door medici, maar nu door historici worden opgepakt, zoals Sir Kenneth Dover, met zijn in 1978 uitgegeven boek *Greek Homosexuality*.⁶⁹ Onder meer Michel Foucault sluit zich bij de nieuwe tak van onderzoek aan, met boeken over

⁶⁰ Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation* (Bazel, 1939).

⁶¹ Talcott Parsons en Robert Freed Bales, *Family, socialization and interaction process* (Londen, 1956).

⁶² Iggers, *Historiography in the Twentieth Century*, 101 – 117.

⁶³ Robert J. Stoller, *Sex and Gender: The Development of Masculinity and Femininity* (Londen, 1968).

⁶⁴ Ann Oakley, *Sex, gender and society* (Aldershot, 1993).

⁶⁵ Lotte van der Pol, *Het Amsterdams hoerdom – Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996), 18 - 21.

⁶⁶ Hekma en Roodenburg, *Soete minne en helsche boosheit*, 7 – 22.

⁶⁷ Van der Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, 18 - 21.

⁶⁸ Idem, 19.

⁶⁹ Kyle Harper, *From Shame to Sin: The Christian transformation of sexual morality in Late Antiquity* (Cambridge, Massachusetts en Londen, Engeland, 2013), 1 - 18.

seksualiteit, tolerantie en dwang.⁷⁰ Mary Douglas publiceert haar invloedrijke werk *Purity and Danger*, waarin zowel reinheid, vervuiling als diverse taboes omtrent deze concepten aan bod kwamen, verbonden aan seksualiteit- en genderstudies.⁷¹

In het onderzoek vanaf de tweede helft van de jaren tachtig is een nieuwe visie op de maatschappelijke rol van seksualiteit ontstaan. Waar wetenschappers in deze tijd betreffende zowel medische als historische onderzoeken dikwijls uitgaan van een fysiologisch driftmodel, worden deze aannames in de aanloop naar de jaren negentig verworpen. Seksualiteit wordt niet langer beschouwd als een universeel gegeven, maar als een verschijnsel dat zich los van externe controlesystemen ontwikkelt. Gender en seksualiteit worden een cultureel product, een manier van definiëring en machtsuitoefening. De invloed van de kerk en de koppeling met het privéleven worden losgelaten, de mentaliteitsgeschiedenis van de seksualiteit komt op.⁷²

Historici hebben zich sinds de jaren tachtig op de seksualiteitsstudies gestort: nieuwe onderzoeken roepen nieuwe vragen op en het gebruikte bronmateriaal is dikwijls slechts beperkt bruikbaar of voor vele interpretaties vatbaar. De wetenschap heeft gedurende de jaren zeventig en tachtig gebruik gemaakt van de meest uiteenlopende bronnen om informatie te vergaren. Schilderijen, prenten, dagboeken, literaire en belerende geschriften, archieven van zowel kerk als staat en een groot scala aan demografische gegevens vormen slechts een greep uit de gebruikte materialen door historici in de late twintigste eeuw.⁷³ Iedere gebruikte bronsoort – ook schunnige teksten uit boekjes van twijfelachtige herkomst – brengt eigen moeilijkheden met zich mee wanneer men zich richt op interpretatie door historici. Coen van Emde Boas publiceerde in de jaren tachtig een werk dat zich concentreert op seksuele normen binnen kunst, met daarin een hoofdstuk gewijd aan de zeventiende eeuw en de kortstondige verdrukking van het puritanisme.⁷⁴

Ook hebben diverse historici gebruik gemaakt van seksualiteits- en genderperspectieven om een tijdsbeeld te schetsen van deze vroegmoderne periode. Ulrike Strasser doet dit in haar boek *State of Virginity* uit 2004 voor een aantal Duitse staten⁷⁵, Laura Gowing in 2003 met *Common Bodies* voor zeventiende-eeuws Engeland.⁷⁶ Eerder, aan het eind van de jaren tachtig

⁷⁰ Onder meer: Michel Foucault, *Histoire de la sexualité I, II en III* (1984 – 1985).

⁷¹ Mary Douglas, *Purity and Danger: An analysis of concept of pollution and taboo* (Londen / New York, 1966).

⁷² Lawrence Stone, 'Sex in the West', *The New Republic* (8 juli 1985), 27.

⁷³ Hekma en Roodenburg, *Soete minne en helsche boosheit*, 12 - 16.

⁷⁴ Coen van Emde Boas, *Geschiedenis van de seksuele normen* (Kapellen, 1985), 145 – 196.

⁷⁵ Ulrike Strasser, *State of Virginity: Gender, religion, and politics in an Early Modern Catholic State* (Ann Arbor, 2004).

⁷⁶ Laura Gowing, *Common Bodies: Women, Touch and Power in Seventeenth-Century England* (New Haven / Londen, 2003).

en gedurende de jaren negentig, hanteren andere onderzoekers moralistische geschriften om een bepaalde context te schetsen, waaronder bijvoorbeeld Maria-Theresia Leuker ten aanzien van overspel in de zeventiende eeuw⁷⁷, Herman Roodenburg over kerkelijke tucht in Amsterdam gedurende de lange zeventiende eeuw⁷⁸, Theo van der Meer betreffende sodomietenvervolgingen in achttiende-eeuws Amsterdam⁷⁹ en D.J. Noordam met de brede seksuele losbandigheid rond 1800 als uitgangspunt⁸⁰. Deze zedelijke teksten of kerkelijke moralistische boeken kunnen echter een zwart-witbeeld tonen van de samenleving, dikwijls om retorische en programmatische redenen. Dit creëert een valkuil van grote contrasten voor de historicus, door het afzetten van de strenge, moralistische normen tegen de zeer negatief afgeschilderde werkelijkheid. Moralistische geschriften, vaak religieus, spreken bijvoorbeeld over maagdelijkheid als een ideaal, als een ‘zijnsstaat’ - in tegenstelling tot een medische conditie.⁸¹ Onder de lage bevolgingsklassen zou zich in met name de zeventiende en achttiende eeuw een schrikbarende zedenverwildering hebben voorgedaan, is te lezen in Lawrence Stones boek uit 1977⁸² en Edward Shorters werk uit 1985⁸³. Dit is echter door een aantal sociaal-culturele historici, onder wie eerdergenoemde Peter Burke⁸⁴ en Roger Chartier⁸⁵, vanaf het eind van de jaren zeventig kritisch weerlegd. Zij hebben zich gericht op historisch onderzoek ‘van onderop’, in de vorm van individualistische maatschappij- en mentaliteitsbeschrijvingen, dikwijls op microhistorisch niveau. Hun onderzoeken proberen juist niet uit te gaan van de moraalgeschriften en romans van de bovenlaag van de samenleving, maar trachten de stem van het volk te extrapoleren uit licht-erotische literatuur, gepubliceerd en bereikbaar voor alle lagen van de samenleving.

⁷⁷ Maria-Theresia Leuker en Herman Roodenburg, ‘Die dan hare wyven laten afweyen’. Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw’, *Soete minne en helsche boosheit: Seksuele voorstellingen in Nederland 1300 – 1850* (Nijmegen, 1988), 61 - 84.

⁷⁸ Herman Roodenburg, *Onder censuur : de kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990).

⁷⁹ Theo van der Meer, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam, 1730-1811* (Amsterdam, 1984).

⁸⁰ D.J. Noordam, ‘Zedeloos Nederland? Seksuele losbandigheid rond 1800: visies, remedies, realiteit.’, *Soete minne en helsche boosheit: Seksuele voorstellingen in Nederland 1300 – 1850* (Nijmegen, 1988), 197 – 209.

⁸¹ Strasser, *State of Virginity*, 3 – 5.

⁸² Stone, *The Family, Sex and Marriage in England*.

⁸³ Shorter, *A history of womens’ bodies*.

⁸⁴ Burke, *Popular culture in the early modern period*.

⁸⁵ Chartier, *Cultural History*.

*'t Drucken, verkoopen en leesen van soo veel onreyne Boecken,
welcke daeghlijkcks onder ons uytkomen;
synde niet anders als soo veel Blaesbalcken uyt de Hel,
om 't onreyne Vyer der boose lusten voorts tot een volle vlam op te blaesen.
Sulcke Druckers en Boeckverkoopers maecken sich schuldigh
aen de verdoemenis van soo veele Menschen;
geven haer als 't Mes in de hand, tot de doodingh haerer Zielen;
veroorsaecken, dat de vuyle vuyler worden;
en de noch reyne sigh verontreynigen.⁸⁶*

3. Erotiek in de vroegmoderne periode

3.1. Erotiek in de vroegmoderne samenleving

Hoe gaat de vroegmoderne inwoner van de Republiek om met erotiek en in welke culturele uitingen komt deze lichtzedelijk terug? Vanaf de zestiende eeuw werden het huis en de slaapkamer, onder de toenemende overheidscontrole binnen centralistische staten, meer dan in de voorgaande eeuwen tot een intieme plek waar mensen zich terug konden trekken. Dit is terug te zien in visuele kunstuitingen, zoals etsen en schilderijen uit de zeventiende en achttiende eeuw, waarin de afgebeelde scènes niet slechts door het tonen van geslachtskenmerken, maar veel meer door de geschepte context een erotisch tafereel kunnen worden. Pornografie ontstaat wanneer deze intimiteit met opzet uit de oorspronkelijke, persoonlijke context wordt gehaald en de toeschouwer tot voyeur verwordt.⁸⁷ De auteur van een tekst dwingt de lezer dikwijls in deze rol, door het privéleven – dat onder invloed van zowel de politieke als kerkelijke macht achter gesloten deuren plaatshad – te tonen en het publiek hier deel van te laten uitmaken.⁸⁸ Schrijvers creëren een privé-leefruimte, ver van belerende blikken of overheidstoezicht.⁸⁹

Dit vormde een groot contrast met de publieke, stedelijke ruimte, zoals pleinen of openbare etablissementen. De overheid probeerde, als reactie hierop, haar grip op de

⁸⁶ Simon de Vries, *Seven Duyvelen, Regeerende en Vervoerende de Hedensdaeghsche Dienst-Maegden* (Amsterdam, 1682), 171.

⁸⁷ Van Emde Boas, *Geschiedenis van de seksuele normen*, 145 – 196.

⁸⁸ Goulemot, 'De literaire praktijk of het publiek maken van het persoonlijk leven', 320 – 347.

⁸⁹ Idem.

samenleving te vergroten door vele bevolkingsgegevens te vergaren: populatieaantallen, vruchtbaarheids- en sterftcijfers, welvaartsgegevens, sociale bevolkingsopbouw aan de hand van arbeidsinformatie en zo verder. Deze ‘politieke aritmetica’ trachtte nationale groei en bloei te bevorderen in tijden van economische en militaire concurrentiestrijden.⁹⁰ Echter verloor de (lokale) overheid hiermee de publieke controle op het privéleven, waarmee dit een nieuwe erotische lading verkreeg. Door hier in teksten vanuit een voyeuristisch oogpunt op in te spelen wordt erotische literatuur, dat kan worden beschouwd als een vrijzinnige kunstvorm, al snel pornografie.

In de noordelijke Republiek is de norm, na de Vrede van Münster in 1648, een stuk Puriteins dan in de rooms-katholieke Zuidelijke Nederlanden, onder invloed van de heersende calvinistische elite. Dit uit zich in teksten en afbeeldingen die steeds minder expliciet werden in hun verbeelding van erotische taferelen. Het aantal gepubliceerde impliciet seksuele taferelen nam echter wel toe, mede doordat in de Republiek niet langer één vorstenhuis de voornaamste afnemer van kunst is, maar de burgerij en gegoede middenstand ook interesse had in onder andere genrestukken in hun woonvertrekken. Deze vraag naar licht-erotische kunst lijkt niet te stroken met de orthodox-reformatorische levenshouding, die barrières opwierp ten aanzien van ‘wereldse geneugten’.⁹¹

In de bestudering van deze verbeeldingen zijn dikwijls moralistische kenmerken te vinden, die met regelmaat terugkeren in weergegeven taferelen.⁹² Allegorieën, zoals een belerend schilderij in een schilderij, dat als een ‘tegengif’ tegen de afgebeelde handelingen wordt ingezet, zijn alom vertegenwoordigd. De symboliek van voorwerpen is van belang, geschilderde genrevoorstellingen verbeelden zelden een historische werkelijkheid, maar veel vaker een gedachte van de schilder, een vermaning of een zedenpreek.⁹³ Het is de vraag in hoeverre het volk met schilderkunst in aanraking kwam, maar voor de elite was deze invloed en symboliek niet onbekend. In licht-erotische teksten is deze moralistische symboliek eveneens terug te vinden, bijvoorbeeld in de vorm van een voedster die de vrouwelijke hoofdpersoon waarschuwt voor het verliezen van haar maagdelijkheid aan de hand van een vogelkooi-allegorie⁹⁴, een verwijzing die met grote regelmaat opduikt in de schilderkunst:

⁹⁰ Faramerz Dabhoiwala, *The Origins of Sex: A History of the First Sexual Revolution* (London, 2012), 221.

⁹¹ Van Emde Boas, *Geschiedenis van de seksuele normen*, 151 - 153.

⁹² Eddy de Jongh, *Tot lering en vermaak* (Amsterdam, 1976), 16.

⁹³ De Jongh, *Tot lering en vermaak*, 16.

⁹⁴ Silke Meijers, ‘Gevederde vrienden: Vogels als veelvoorkomend dubbelzinnig vroegmodern thema’, *Vertelcultuur* 3 (Amsterdam, 2016), 28 – 40.

*'Els, in haar eerste jeugd, die wou graag weten,
 Waar dat haar maagdom lag, of waar deze was gezeten,
 (...)
 Haer voedster (...) stopte in een Doos een ongetemde Vink,
 Waarmee zij in haast tot onze vrijster ging.
 'Ziet, Elsje,' (zei de Vrouw) 'hier binnen ligt verholten...
 (...)
 Hier is dat wonder ding, hier zit de maagdom in.
 (...)
 Wat ik u bidden mag, zo laat de Doos gesloten...'
 (...)
 De voedster had gezegd; maar zij was nauwelijks vertrokken,
 De Doos is opgedaan, de vogel uitgevlogen:
 Daar stond toen Els en keek vervult met enkel spijt;
 Een die haar maagdom vindt, die is haar maagdom kwijt.'*⁹⁵

Deze tweeledigheid van een afgebeeld of beschreven tafereel bood de bezitter een mogelijkheid zich te beroepen op onschuld. Terwijl de 'kunstliefhebber' in feite licht-erotische teksten las of schilderijen aan de wand presenteerde, kon tegenover de zedelijke beschermers – de kerk, de goeude klassen – worden verklaard dat het slechts de intentie is een levensles uit te dragen.⁹⁶ Jacob Cats was een van de auteurs die hier inventief gebruik van maakte in bovenstaand rijm over de ontsnapte maagdelijkheid, maar ook in zijn *Sinne- en minnebeelden*.⁹⁷ In dit werk combineerde hij elk nieuw deel met een erotische of liefdevolle visuele voorstelling, gevolgd door een maatschappelijke en religieuze duiding.

De erotiek vond haar weg naar de muzikale cultuur, zoals Annemieke Houben reeds omschrijft in haar boek *Vieze liedjes uit de 17^e en 18^e eeuw*. 'Vieze liedjes' waren alom vertegenwoordigd in de vroegmoderne Republiek en werden door velen luidkeels meegezongen.⁹⁸ Hoeren wisten meer klandizie te verwerven door het zingen van vieze liedjes, maar ook jonge mannen (en vrouwen) zongen deze schunnige wijsjes moeiteloos mee. De meeste liederen hielden zich aan gevestigde narratieve conventies: het oogpunt was vrijwel

⁹⁵ Johan van Beverwijck, *Alle de wercken, zo in de medicynne als chirurgie, schat der gesontheyt* (1656), 162. Indien nodig ter verduidelijking zijn dit soort uitvoerige citaten in dit hele document omgezet in Modern Nederlands.

⁹⁶ Van Emde Boas, *Geschiedenis van de seksuele normen*, 145 – 196.

⁹⁷ Jacob Cats, *Sinne- en minne-beelden* (Amsterdam, 1664).

⁹⁸ Houben, *Vieze liedjes*, 7 – 16.

altijd dat van de mannelijke auteur, de wijsjes ontvouwen zich meestal in eenzelfde vorm. Veelvoorkomend zijn metaforen met een verwijzing naar natuurlijke verschijnselen of bezigheden, zoals ‘vogelen’ voor seksueel verkeer in brede zin, maar ook ‘vissen in het vijvertje van de vrouw’ voor meer specifieke bezigheden.⁹⁹ Voor de vroegmoderne lezer moeten veel motieven bekend zijn geweest, maar de eenentwintigste-eeuwse lezer moet erop bedacht zijn niet in metaforische valkuilen te trappen.

3.2. Nederlandstalige erotische literatuur

Alvorens naar de inhoud van vroegmoderne teksten kan worden gekeken is het belangrijk om te specificeren over welke materialen gesproken zal worden. Er is een breed scala aan Nederlandstalige literatuur uit de zeventiende en achttiende eeuw beschikbaar, zowel in archieven als digitaal, waarop geïnteresseerde historici een beroep kunnen doen. Om te beginnen is het van belang dat de boeken die voor dit onderzoek worden uitgelicht schuren met de op het moment van uitgave algemeen geldende normen en waarden. Soms is het eenvoudig deze stichtelijke moraal te destilleren, omdat rijmpjes of verhalen de spot drijven met moralistische auteurs of teksten, maar het komt ook regelmatig voor dat slechts de onderhuids overgebrachte boodschap een verwijzing kan zijn naar een betwiste moraal binnen de samenleving. Interpretatie van bronnen speelt hierbij een cruciale rol en de bestudering van schunnige tekstjes vanuit moderne ogen kan tot een vertekening van zowel betekenis als moraal leiden. Het is van belang om uitspraken over bedoelingen en inhoud van de boekjes te staven met bekende stichtelijke teksten uit eenzelfde tijdsperiode.

Wanneer verder wordt gekeken naar de fysieke verschijningsvorm van de teksten, dan kunnen vele omstandigheden en kenmerken met zekerheid worden gesteld. Allereerst de verkoop en publicatie van clandestiene boeken: deze speelde zich dikwijls achter gesloten deuren of onder houten toonbanken af. Auteurs publiceerden zelden onder hun eigen naam en drukkerijen hielden hun exacte locatie achter en refereerden liever aan vage locaties of multi-interpretabele plaatsen van uitgave. Voorbeelden hiervan zijn opgenomen in de bespreking van het gebruikte bronnencorpus. Een groot aantal krantenadvertenties uit met name de achttiende

⁹⁹ Houben, *Vieze liedjes*, 9.

eeuw verraaft een grote handel in erotische werken, zowel smeulge verhalen alsook ‘nazorgboeken’, die zich richten op de diagnostisering en behandeling van geslachtsziekten.¹⁰⁰

Inger Leemans heeft voor haar boek *Het woord is aan de onderkant* een aantal auteurs of drukkers van vroegmoderne erotische romans uitgelicht.¹⁰¹ Zij deed dit met het oog op onderzoek naar hun betrokkenheid in het verspreiden van radicale Verlichtingsideeën in de Republiek. Echter vormen romans niet het primaire onderzoeksobject van dit onderzoek. Het erotische genre kende namelijk ook vele ‘vieze teksten’ die in zogenaamde kluchtboeken van gemengde aard werden gepubliceerd.¹⁰² Voorbeelden van dit genre en de veelzijdigheid van haar inhoud zijn onder meer *De vrolyke Bruidlofs Gast, bestaande in boertige Bruidlofs Levertjes en vermaakelyke Minne-Digten* uit 1697, dat begint met ‘boertige Bruidlofs-Levertjes, Op de natuur, van de vier-voetige Dieren, Vissen, Vogelen, &c. als ook op andere voorwerpen’, met daarin levertjes, korte drankgezangen of -voordrachten, gericht op diverse maanden en seizoenen, waaronder de ‘Sprokkel-maandt’, ‘Gras-maandt’, ‘Hooy-maandt’ en zo verder.¹⁰³ Uit de achttiende eeuw is de *Almanach a la Figaro*, een gemengd werk dat begint met het verstrekken van astrologische informatie, een goed voorbeeld.¹⁰⁴ Deze *Almanach* is vermoedelijk jaarlijks uitgegeven in de periode 1785 – 1790, maar helaas zijn er van het boekje – zo groot als een wijsvinger bij een duim – slechts drie jaargangen overgeleverd, waarvan twee digitaal beschikbaar.¹⁰⁵ Uit dezelfde jaren is ook de *Horologie-almanak* bekend, een boek dat door de auteur werd aangeprezen als ‘bevattende alles wat tot een compleeten Almanach behoort, en waarin men tevens kan zien hoe laat het is; wanneer het hoog Water is; enz. enz. enz.’¹⁰⁶

Kluchtboeken beslaan een humoristisch genre binnen de literaire wereld dat binnen de Republiek opkwam aan het eind van de zestiende eeuw. Het zijn vaak verzamelingen van puntdichten en korte rijmpjes met een treffende pointe. Met de opkomst van de toneelklucht nam ook het aantal kluchtboeken van met name Hollandse bodem toe.¹⁰⁷ De komische toon en het compacte formaat van kluchtboeken maakte het genre een lucratieve inkomstenbron voor

¹⁰⁰ Houben, *Vieze liedjes*, 11.

¹⁰¹ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*.

¹⁰² P.P. Schmidt, *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden* (Utrecht, 1986).

¹⁰³ J. Jonker, *De vrolyke Bruidlofs Gast, bestaande in boertige Bruidlofs Levertjes en vermaakelyke Minne-Digten* (Amsterdam, 1697).

¹⁰⁴ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789). en Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790).

¹⁰⁵ Houben, *Vieze liedjes*, 11.

¹⁰⁶ Z.a., *De vermaakelyke Horologie-Almanach* (Amsterdam, 1795).

¹⁰⁷ Rudolf Dekker, *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor* (Amsterdam, 1997), 33.

marskramers en boekhandelaars. De teksten en gravures uit verscheidene kluchtige publicaties zijn niet uniek: veel drukkerijen namen bestaand werk over om kosten te drukken of publiceerden een eeuw na de eerste uitgave schaamteloos een tweede, identieke druk van hetzelfde werk. Afhankelijk van de populariteit en oplage van een boek kon besloten worden tot het laten maken van nieuwe gravures, zoals vermoedelijk is gebeurd voor de *Almanach a la Figaro*.¹⁰⁸ Ook het overnemen van teksten uit buitenlandse publicaties, al dan niet vertaald, gebeurde met regelmaat. In sommige gevallen is hertaling van verhalen te achterhalen, maar voor veel korte verhalen of rijmpjes geldt dat het moeilijk is dit gegeven vast te stellen.¹⁰⁹ Er bestaat een kans dat teksten of verhalen met een duidelijke moraal in een aantal landen overeenkomen, maar geen directe hertalingen zijn. De orale cultuur was alom vertegenwoordigd in de vroegmoderne periode en mondelinge verspreiding van gelijkaardige verhalen over een groot deel van het Europees continent zal meer dan eens zijn voorgekomen.

In de volgende paragrafen zullen achtereenvolgens alle gehanteerde bronmaterialen, uit zowel de zeventiende als achttiende eeuw, van achtergrondinformatie worden voorzien. Voor sommige bronnen is het eenvoudig om auteur en herkomst te duiden, wat het eenvoudiger en betrouwbaarder maakt om in de analyse uitspraken te doen over positionering binnen het maatschappelijk veld van de vroegmoderne Republiek. Bij het selecteren van bronnen binnen het gehanteerde corpus is gekeken naar digitale beschikbaarheid, kwaliteit van de teksten en opbouw van het materiaal, waarbij de inhoudelijke ordening van de werken voor zowel de zeventiende als achttiende eeuw vergelijkbaar is. Zo geldt bijvoorbeeld dat van het zeventiende-eeuwse *Pans Fluytje* diverse herdrukken en versies verschenen zijn, net als van *Jan Tamboer* en *Almanach de la Figaro* uit de achttiende eeuw. Vanuit eenzelfde oogpunt van vergelijkbaarheid is gekozen voor *De Puntige Poëet* uit 1669 en het in 1750 gepubliceerde *Reukwerk van Venus*, beide verzamelingen van zogenaamde ‘puntgedichten’ of ‘epigrammen’: korte, bondige gedichten met daarin een woordspeling of pointe, een onverwachte plotwending.

3.3. Werken uit de zeventiende eeuw

De productie van Nederlandstalig narratief proza, een breed uitgezette verzameling van boeken over uiteenlopende onderwerpen, waaronder pornografie, nam in de eerste helft van de

¹⁰⁸ Houben, *Vieze liedjes*, 11.

¹⁰⁹ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 53 - 54.

zeventiende eeuw af, maar vanaf 1670 in explosieve mate toe. Het aantal verschenen werken in de Republiek in de periode 1600 – 1675 wordt geschat op circa 225 titels¹¹⁰, terwijl er in de drie decennia tussen 1670 en 1700 maar liefst 352 werken gepubliceerd werden.¹¹¹

De gebruikte bronmaterialen uit de zeventiende eeuw omvatten binnen het licht-erotische spectrum een tweetal verschillende stijlen van schrijven: enerzijds romans, doorlopende verhalen met daarin vele schunnigheden, zoals bijvoorbeeld *Jan Stront*¹¹², anderzijds verzamelingen van kluchten, levertjes, lof-, punt- en mengedichten, drollige rijmen en galante dichtstukjes, kwinkslagen, amusante historiën en koddige snakerijen, dikwijls aangevuld met liederen, wijsaanduidingen en astrologische of meteorologische overzichten. De besproken kluchtboeken uit de zeventiende eeuw binnen dit onderzoek zijn allen voorzien van zoveel mogelijk achtergrondinformatie, waaronder – indien bekend – auteur, uitgeverij, plaats van uitgave, jaar van uitgave, aantal herdrukken en een overzicht van de inhoud.

3.3.1. *Den Lacchenden Apoll*

Allereerst *Den Lacchenden Apoll, Uytbarstende in Drollige Rymen*, gepubliceerd door Baltes Boekholt, 'Boekverkooper, in de Niesel' te Amsterdam in 1667.¹¹³ Dit werk, dat 288 pagina's omvat, werd geschreven door Pieter Elzevier. Het bestaat uit 'Lof- en Punt-Dichten, Aardige Quink-Slagen, nieuwe Voysen, en gemakelijke Minne-Zangen; Voor alle Zang-lievende Juffers, en Vrolijke Geesten'. Het lijkt een herdruk van een eerdere editie, omdat reeds op de titelpagina wordt vermeld dat 'Desen laetsten Druk by na de helft vermeerdert, met Lof-dichten op 't Slaen van de vloot, als mede eenige gemakelijke Koddigheden'. Echter is het voorwoord van de auteur, zoals opgenomen in de editie uit 1703, uit 1666, dus zal de uitgave uit 1667 hoogstens een tweede druk van het werk kunnen zijn. De editie uit 1703 wijkt af in drukkerij van de eerdere uitgave: deze is vormgegeven door Timotheus ten Hoorn, 'Boekverkooper in de Nes, in 't Sinnebeeld' uit Amsterdam.¹¹⁴

¹¹⁰ M. Buisman, *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes*. (Amsterdam, 1960) en E.K. Grootes en J. Jansen, 'De productie van narratief proza omstreeks 1610/1640/1670. Verschuivingen binnen het genresysteem', *Spektator* 19 (1990), 107 - 119.

¹¹¹ J.L.M. Gieles en A.P.J. Plak, *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictioneel proza, 1670-1700* (Het Goy, 1988) en Inger Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 44 - 45.

¹¹² Leemans, *De doorluchtige daden van Jan Stront*.

¹¹³ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667).

¹¹⁴ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1703).

Over beide uitgevers, Baltes Boekholt en Timotheus ten Hoorn, is veel achtergrondinformatie te vinden in *Het woord is aan de onderkant* van Inger Leemans.¹¹⁵ Zo stonden de broeders Ter Hoorn bekend als kleine uitgevers, die alles publiceerden dat enig gewin kon opleveren. Timotheus ten Hoorn werd in maart 1678 zelfs gedaagd wegens het distribueren van vuile plaatjes.¹¹⁶ Dit verschaft een beeld van de maatschappelijke laag waarin deze drukkers zich bevonden en het materiaal dat zij publiceerden. Het verzamelwerk bevat naast enkele puntdichten ook schertsende wetgeving voor auteurs van lichtvoetige poëzie, maar met name veel liederen, voorzien van wijzen.

De auteur van *Den Lacchenden Apoll*, Pieter Elzevier, is later bekend geworden als vermoede auteur van *Jan Stront*. Elzevier, de jongste telg uit een drukkersgeslacht, was het zwarte schaap van zijn familie. Na een studie Rechtsgeleerdheid werd hij beëdigd als advocaat, maar zijn naam is nooit opgedoken in de verslagen van noemenswaardige rechtszaken. Een gunstig huwelijk kwam zijn carrière ten goede, maar uiteindelijk ging hij vermoedelijk rentenieren en maakte hij zo zijn hele erfenis op, tot verdriet en ergernis van zijn andere nog in leven zijnde familieleden.¹¹⁷

3.3.2. *De Puntige Poëet*

De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten door Adriaen Steyn, geboren te Delft en woonachtig te Rotterdam, is een verzameling van puntdichten. Het werk is bijeengebracht door Isaac van Lochem, boekverkoper ‘in de Mole-straet, in ’t Comptoir Inct-vat’ te Rotterdam in 1669. Het werk, dat 209 pagina’s beslaat, bestaat uit puntdichten, grafschriften en een *kort-spel* met de naam *Den volstandigen Minnaer*. In een recent uitgegeven verzameling van vroegmoderne poëzie en proza zijn enkele gerelateerde teksten van Adriaen Steyn opgenomen, maar in de index staat te lezen dat er voor zover bekend geen biografisch onderzoek naar deze schrijver is gedaan.¹¹⁸ Naast puntdichten en gelegenheidsversjes schreef Steyn een paar toneelstukken, waaronder *Lammert Meese of de klucht van de melckboer* uit

¹¹⁵ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 175 – 206.

¹¹⁶ Isabella Henriette van Eeghen en Jean Louis de Lorme, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, Deel 3 (Amsterdam, 1978), 165.

¹¹⁷ Leemans, *De doorluchtige daden van Jan Stront*, 15 - 16.

¹¹⁸ Eddy Grootes et al., *Vreugde en verdriet in kleine kring: Het gezinsleven in poëzie en proza, 1600-1750* (Amsterdam, 2006).

1661.¹¹⁹ Hij komt voor in één van de moppen van Aernout van Overbeke, een kort vers dat is opgenomen in een postuum gepubliceerde verzameling van diens werken.¹²⁰

3.3.3. *Den Koddigen Opdisser*

Den Koddigen Opdisser, Vol Aerdige en Vrolijkke Gesangen, Kusjes, Rondeeltjes, Levertjes, Bruylofts, Punt- en Mengel-dichten is een verzamelwerk van drukker Jan Claesz. ten Hoorn, ‘Boekverkooper over ‘t Oude Heere Logement’, de broer van eerder besproken Timotheus ten Hoorn, beiden werkend in Amsterdam. *Den Koddigen Opdisser*, een verzameling ‘uyt het breyn van verscheyden Sinrijcke Poëten, in de koddige Schootel van Jeremias opgeschaft, voor alle Liefhebbers deses tijds’, werd tweemaal in identieke vorm uitgegeven. De eerste druk stamt uit 1672 en werd zes jaar later, in 1678, herdrukt. In de inleiding van dit eerste deel wordt een vervolg beloofd, maar dit is mogelijk niet gedrukt of bewaard gebleven. Onder de publicerende schrijvers bevinden zich onder meer Hendrick van Bulderen uit Amsterdam als hoofdbijdrager, met daarnaast H. Bruno, A.D. Haas, M.W. de Jonge, M. Keusers, R. Langewagen, J. Nemo, M. Sayer, I. Soet, K. Verloove en Klaes Zeep. Achterin het in totaal 212 pagina’s tellende boek is een index van de teksten en liederen opgenomen.¹²¹

3.3.4. *Romp-Slomp*

Het werk *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* werd in 1673 anoniem gepubliceerd, zonder vermelding van een auteur. Het werk verscheen in Amsterdam, ‘Gedruckt voor die wil’ en de opdracht is gericht ‘Aen de E. Eedl. Jonck-heer Mr. Bartholomëus Abba Rechts-geleerde’, ondertekend door ‘U.E., Eedl. Dienst-willighste H.J.T.’. De opdracht vermeldt in het slot dat de auteur zich niet wil verweren tegen mensen die de gedichten niet passend of beschaafd vinden en doet dit met ondersteuning door citaten van onder meer

¹¹⁹ Grootes et al., *Vreugde en verdriet in kleine kring*, 145.

¹²⁰ Rudolf Dekker, Herman Roodenburg en Harm Jan van Rees, *Aernout van Overbeke, Anecdota sive historiae jocosae: een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes* (Amsterdam, 1991). [Vers opgenomen in de Nederlandse Volksverhalenbank onder identificatiecode OVER0283.]

¹²¹ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijkke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 203 - 212.

Horatius. Het werk is opgebouwd uit een groot aantal korte puntgedichten, met tussendoor een ‘Rondeel, Uyt de vuyst heen gerolt’¹²² en ‘Rondeel, Na een diergelijck in ’t Frans’¹²³.

3.3.5. *Pans Fluytje*

Pans Fluytje heeft, evenals *Den Lacchenden Apoll*, vele herdrukken gekend. Het vroegste exemplaar is getiteld *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* en omvat een verzameling van liederen en korte rijmpjes.¹²⁴ Deze eerste editie vermeldt dat de auteur van het werk zich schuilhoudt achter het pseudoniem ‘P.A. Lief-hebber van de selve’. Ook de drukker blijft onbekend, met slechts een vermelding onderaan de titelpagina die ‘Gedruckt in ’t Zoet Nederlandt, voor de liefhebbers van Loopjes, 1675’ luidt en in de colofon de tekst ‘Gedruckt by het Gat of, op de Koorde’.¹²⁵

In dezelfde periode verscheen ook een tweede uitgave, *Pans Fluytje Ofte Heydens Bancket, Opedist vol nieuwe Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes*¹²⁶, waarvan het titelblad vermeldt dat het ‘noyt voorheen gedrukt’ is, terwijl de inleiding spreekt over ‘het vervolg of tweede vertooningh’. Op het titelblad wordt geen schrijver vermeld en tracht de drukker eveneens anoniem te blijven door slechts te vermelden ‘In ’t Amstellandt, Gedrukt voor den nieuwen Rijn-lievenden Liefhebber’. In het rijmpje ‘Pans Fluytje Defensor’ wordt gesproken over ‘Ons Alingh die beleefsten wel ter tael’, wat doet vermoeden dat het pseudoniem ‘P.A.’ voor ‘P. Alingh’ staat en de persoon die zich hierachter schuil houdt vermoedelijk ook deze variant van *Pans Fluytje* voor zijn rekening heeft genomen.

Het anoniem gepubliceerde en geschreven werk bleek decennialang populair binnen de Republiek, getuige de overgebleven edities uit het begin van de achttiende eeuw. In 1706 werd *Pans Fluytje, Ofte Heydens Bancket, Blaazende Loopjes met Hoopjes en Stukjes op Krukjes: Voor Aapjes en Knaapjes* uitgebracht.¹²⁷ De naam van een auteur ontbreekt in deze editie wederom, maar de drukker heeft wel een naam gekregen: Siwerd Vroegthus uit Amsterdam, ‘naast het Melk Meysje’. Echter lijkt dit wederom een pseudoniem, stelt de auteur van het artikel

¹²² *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), C4.

¹²³ *Romp-Slomp* (1673), C5.

¹²⁴ ‘P. Alingh’, *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* (Amsterdam, 1675).

¹²⁵ ‘P. Alingh’, *Pans Fluytje* (1675), 48.

¹²⁶ ‘P. Alingh’, *Pans Fluytje Ofte Heydens Bancket, Opedist vol nieuwe Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* (Amsterdam, 1675)

¹²⁷ Z.a., *Pans Fluytje* (1706).

'Pans Fluytje: vraagtekens bij een dubieuze bestseller'.¹²⁸ Deze editie draagt alle liederen en rijmpjes uit eerdere edities mee, evenals nieuwe teksten. De beoogde doelgroep lijkt, aan de hand van het voorwoord, Leidse studenten.

De laatste editie van *Pans Fluytje*, uitgegeven in 1724, draagt dezelfde naam als de uitgave uit 1706, met daarbij het onderschrift 'Den 39. Druk, vermeedert en verbeteret'. Dit aantal vermelde uitgaves is opmerkelijk, omdat er in de Koninklijke Bibliotheek slechts vijf exemplaren van alle verzamelde edities van *Pans Fluytje* te vinden zijn. Dit kan duiden op overdrijving, omdat de kans klein kan worden geacht dat er meer dan dertig versies van het kluchtenboek zijn verdwenen.¹²⁹ Ook de toevoeging 'vermeedert' lijkt onjuist, omdat er – op een aantal wijzingen in spelling na – geen veranderingen zijn aangebracht ten opzichte van de editie uit 1706.¹³⁰

Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes: Voor Aapjes en Knaapjes uit 1706 opent met een drempeldicht geschreven door een zekere 'S.C.Q.M.', die een groot aantal andere lichtzinnige romans uit dezelfde tijd aanhaalt. Dit maakt het voor literatuurhistorici eenvoudig om een groot aantal vergelijkbare werken op te sporen en te classificeren:

*'Uytgelezen puyk Studenten,
Die de Boekzaal noyt stoffeert:
Met een party van die venten,
Waar door men veel mora leert.
Maar die 't liever lust te lezen
Koddigheid in Jan Tamboer,
In Jan Stront, of Knol'ge Keezen,
Open Juffrouws, Dwaelend' Hoer,
In Jeroen zijn Luyfel schriften.
Of zijn tien vermaak'lijkheen:
Pocaropa's boze driften
Keurt voor syne schranderheen.
Ja die't Leyds Studente leven,
Haagze lichtmis, keurt voor goedt*

¹²⁸ Wilco van den Brink, 'Pans Fluytje: vraagtekens bij een dubieuze bestseller', *Janboel Koninklijke Bibliotheek*. Verkregen op 28 september 2016 via <<https://www.kb.nl/themas/gedrukte-boeken-tot-1800/pans-fluytje-vraagtekens-bij-een-dubieuze-bestseller>>.

¹²⁹ Van den Brink, 'Pans Fluytje: vraagtekens bij een dubieuze bestseller'.

¹³⁰ Idem.

*Ook u geld begeert te geven,
Voor wat Klaas of Moezel doet.
Hier's een boekje na myn oordeel
Netlijk passend in uw kraam
Koomt maar knapjes, koopt uw voordeel
Schikt het met die maats te saam.*¹³¹

3.4. Werken uit de achttiende eeuw

Volgens de bibliografie van Jenny Mateboer, opgenomen in het werk van Inger Leemans, verschenen er in de achttiende eeuw maar liefst 1798 Nederlandstalige romans in de Republiek.¹³² Hieronder vallen, net zoals een eeuw eerder, ook niet-erotische werken, die voor dit onderzoek vrijwel geheel buiten beschouwing kunnen worden gelaten. De gebruikte bronmaterialen uit de achttiende eeuw zijn vergelijkbaar met de bronnen die ook voor de zeventiende eeuw worden gehanteerd, zij het van andere uitgevers, met nieuwe verhalen en rijmpjes en nieuwe, inventieve titels. Tevens is de tweedeling in romans enerzijds en verzamelingen van vele korte teksten en dichtten, dikwijls aangevuld met ander materiaal, op de gebruikte boeken uit deze eeuw van toepassing.

De besproken kluchtboeken uit de achttiende eeuw binnen dit onderzoek zijn de volgende werken, allen voorzien van zoveel mogelijk achtergrondinformatie, waaronder – indien bekend – auteur, uitgeverij, plaats van uitgave, jaar van uitgave, aantal herdrukken en een overzicht van de inhoud.

3.4.1. *Jan Tamboer*

Zowel *De geest van Jan Tamboer of Uytgeleeze stoffe voor de klucht-lievende ionckheydt* uit 1659¹³³, *Jan Tamboer - Het toneel der snaaken bestaende in veel nieuwe geschiedenissen en*

¹³¹ Z.a., *Pans Fluytje* (1706).

¹³² Jenny Mateboer, *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictioneel proza 1701-1800* (Nieuwkoop, 1996) en Inger Leemans, *Het woord is aan de onderkant – Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670 – 1700* (Nijmegen, 2002), 52 - 53.

¹³³ Jan Pietersz. Meerhuysen, *De geest van Jan Tamboer* (Amsterdam, 1659).

kluchten uit 1738¹³⁴ als *De geest van Jan Tamboer, ofte Uitgeleezene stoffe, voor de klugtlievende jonkheid* uit 1780¹³⁵ zijn kluchtboeken met daarin moppen ‘in de geest van Jan Tamboer’. Dit was de bijnaam van Jan Pietersz. Meerhuysen, kunstkoper van beroep, actief als tamboer bij de schutterij en tevens een bekend toneelspeler, maar daarnaast ook bekend als losbol en drinkebroer.¹³⁶ Hij leefde van 1618 – 1667 en werkte voornamelijk in Amsterdam. Echter staan al deze uitgaven vermoedelijk los van de persoon ‘Jan Tamboer’, als zijnde Jan Pieterz. Meerhuysen en werd dit door uitgevers slechts gedaan om bij het uitgeven van hun kluchtenboekjes mee te kunnen genieten van de bekendheid en humoristisch goede naam die Jan Tamboer ook in de achttiende eeuw nog uitdroeg.¹³⁷ Uit het voorwoord van de editie uit 1659 blijkt ook dat dit werk door een ander persoon dan Meerhuysen op schrift is gesteld:

‘... want d'een heeft somtydts graci in schryven, d'ander in 't spreken. d'Een weet hoe 't behoort, d'ander weet het te doen. d'Een weet yets vreemts te versinnen, d'ander weet het actijf uyt te beelden. Men seght, dat LOOPE DE VEEGA een sonderlinge geest had, om Commedien te practizeren; nochtans wist hyze niet op 't pampier te stellen, maar gebruyckte hier toe een gaauw Schribent, die, zo dra hy jets bedacht hadt, het selve uyt de pen liet loopen.’¹³⁸

De eerste uitgave waarin Jan Tamboers naam wordt vermeld werd in de zeventiende eeuw gepubliceerd, in 1659. *De geest van Jan Tamboer* werd anoniem geschreven en gedrukt, maar door velen aan Jan Pietersz. Meerhuysen toegeschreven, wellicht ook door de vermelding van publicatie in Amsterdam. Deze uitgave staat qua inhoud los van de twee latere versies, die binnen de context van de achttiende eeuw zullen worden gesproken - en die overigens onderling ook weer sterk verschillen.

De tweede uitgave die digitaal beschikbaar is, is *Jan Tamboer - Het Toneel Der Snaaken Bestaande In veel Nieuwe Geschiedenissen en Kluchten*, een 135 pagina's tellend werk uitgegeven in 1738 te Amsterdam, ‘By Gysbert de Groot Keur, Boekverkoper op de Nieuw Dyk’. De afstand tot de persoon van Jan Pietersz. Meerhuysen wordt meteen al duidelijk gemaakt door het onderschrift ‘Door den klucht-lievenden leser by een versamelt door den Geest vermaarden Jan Tamboer’.

¹³⁴ Z.a., *Jan Tamboer - Het Toneel Der Snaaken Bestaande In veel Nieuwe Geschiedenissen en Kluchten* (Amsterdam, 1738).

¹³⁵ Z.a., *De Geest van Jan Tamboer ofte Uitgeleezene Stoffe, voor de Klugt-lievende Jonkheid* (Amsterdam, 1780).

¹³⁶ P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek - Deel 5* (Leiden, 1921), 338 – 340.

¹³⁷ Floris Janssens, ‘Wisselwerkingen en verwantschappen: Toneelkluchten en kluchtboeken in de zeventiende-eeuwse Republiek’, 28 - 30.

¹³⁸ Jan Pietersz. Meerhuysen, *De geest van Jan Tamboer* (1659), A3r.

Tot slot is ook uit 1780 een naar Jan Tamboer verwijzend werk overgeleverd: *De Geest van Jan Tamboer ofte Uitgeleezene Stoffe, voor de Klugt-lievende Jonkheid*.¹³⁹ Dit werk werd in Amsterdam ‘gedrukt by de Erven de Weduwe Jacobus van Egmont: Op de Reguliers Breê-Straat’. De verzameling teksten is gelijk aan de inhoud van het kluchtenboek uit 1659 en de inleiding verwijst eveneens naar het op schrift stellen van teksten die terug kunnen worden geleid naar de gesproken woorden van Jan Tamboer, die op het moment van deze uitgave echter al ruim een eeuw overleden is. ‘Jan Tamboer’ is aldus meer een personage en een toonbeeld van humor geworden dan een verwijzing naar de persoon Jan Pietersz. Meerhuysen.

3.4.2. *Het reukwerk van Venus*

In 1750 verscheen *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten*.¹⁴⁰ Zowel auteur als uitgever zijn anoniem gebleven en als plaats van uitgave wordt slechts ‘Gedrukt op het Eiland der Verliefden’ vermeld, gevolgd door het jaartal 1750 in Romeinse cijfers.

In het voorwoord introduceert de schrijver zichzelf kort: ‘Niet dat ik de eere heb van Vader over alle deze Minne wigjes te zyn, neen maar te Utrecht waar ik wel eer in de regte studeerde, hebbe ik, in plaats van in de Werken van H. de Groot, S. van Leeuwen te studeren, myn werk gemaakt, deze snakerytjes van de Heere Studenten op te zamelen’.¹⁴¹ Voorafgaand aan de eerste snakerijen wordt ook nog een kort ‘Kenmerk des Dichters’ ingevoegd:

‘Myn Vader woond op ’t platte Land,	[Voorreden: Vader was Predikant
En leerd het volk ten hemel stappen;	van de R..... Kerk]
Maar ik ben van heel andre trand,	
‘k Hou van ’t pintje vol te tappen,	
Ja ‘k min zomtyds een jonge Meid,	
Dog alle dingen op zyn tyd.	

*P. extempore.*¹⁴²

¹³⁹ Z.a., *De Geest van Jan Tamboer* (1780).

¹⁴⁰ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten* (Z.p., 1750).

¹⁴¹ Z.a., ‘Voorreden’, *Het Reukwerk van Venus* (1750).

¹⁴² Z.a., ‘Kenmerk des Dichters’, *Het Reukwerk van Venus* (1750).

3.4.3. *Galante dichtluymen*

Volgens het voorschrift, dat op latere tijd is toegevoegd aan het digitale exemplaar van *Galante dichtluymen*, is het werk uit 1780 geschreven door H. Riemsnijder, maar vermoedelijk ook door W. Bilderdijk.¹⁴³ Dit co-auteurschap is opmerkelijk binnen deze reeks van bronmaterialen, waar dikwijls geen, één of een grote verscheidenheid aan schrijvers aan een werk kan worden toegeschreven. Het onderschrift op het titelblad vermeldt ‘*Dat zelfs de Scherts der malsche Wellust, vrij Van Vuigheid en Bordeeltaal zij.*’ en op de volgende pagina wordt een citaat van Voltaire aangehaald: ‘*Ah! Que j’aime ces vers badins, Ces riens naïfs & pleins de grace.*’ [‘Ah! Ik hou van deze speelse verzen, Deze naïeve onbenulligheden & vol van genade.’]. In *Galante dichtluymen* zijn zowel oorspronkelijk Nederlandse teksten als vertalingen uit onder meer het Frans en Engels opgenomen en het geheel is opgedragen aan de beminde van de auteur, Agnes.

3.4.4. *Almanach a la Figaro*

Binnen het tijdsbestek van ten minste vijf jaar werd een aantal almanakken in eenzelfde reeks gepubliceerd: de *Almanach a la Figaro*. De edities uit 1785, 1787 en 1788 zijn helaas verloren gegaan, maar drie edities zijn tot op heden overgeleverd, waarvan twee jaargangen digitaal beschikbaar zijn: de *Almanach a la Figaro en Rarekiek der galante en vrolyke Hollanders van beiden sexen voor het jaar 1789*¹⁴⁴ en de *Almanach a la Figaro. Voor de galante en vrolyke Hollanders. Voor 't jaar 1790*¹⁴⁵. Enkele teksten uit de uitgave verschenen in 1786 zijn door Annemieke Houben opgenomen in haar boek ‘*Vieze liedjes*’.¹⁴⁶ Als uitgeverij en plaats van publicatie wordt tweemaal dezelfde vermeld: ‘*A Paphos. In de Almanachen Fabriek.*’, maar informatie over de schrijver(s) wordt niet vermeld. De beide almanakken beginnen met kalenderinformatie over hun respectievelijke jaren: over de diverse maanden, de eclipsen, de getijden en ‘*Het Luiden der Poort-Klok van Amsteldam*’. Hierna volgen ‘*Galante Dichtstukjes*’, voorzien van pikante prenten, waarna er nog een groot aantal pagina’s wordt gewijd aan ‘*Vrolyke Zangstukjes*’ en ‘*Aardige, Grappige, Koddige, Amuzante, Galante en Vermaaklyke*

¹⁴³ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (1780).

¹⁴⁴ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789).

¹⁴⁵ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790).

¹⁴⁶ Houben, *Vieze liedjes*.

Historien', in 1790 ook nog met de toevoeging van '*Onfeilbaare Voorzeggingen, Enz. Enz. Enz.*', terwijl de editie van het voorgaande jaar eindigt met een '*Slotzang voor dit Jaar*' en een aanprijzing van onder meer *Galante dichtluimen*, het hiervoor opgenomen werk.

3.4.5. *De vermaaklyke horologie-almanach*

Een anoniem gebleven auteur of verzameling van auteurs schreef de teksten voor *De vermaaklyke horologie-almanach*, die '*te Amsterdam, by De Vries, van Delden, Banfe, enz. enz. enz.*' werd gepubliceerd.¹⁴⁷ Het werk, een almanak zoals ook de *Almanach a la Figaro*, begint met 'horologische' informatie: '*Eclipsen Van het Jaar 1795*' en de data van '*Het Luiden der Poortklok van de stad Amsterdam*'. Na deze kennisgevingen volgt een 47 pagina's lange verzameling van korte verhalen, puntdichten en andere snakerijen, gericht '*Aan de Nederlandsche Meisjens en Jongelingen*', vanaf de 34^e bladzijde voorzien van wijsaanduidingen. Het aantal 'schunnige' teksten is beperkt, desondanks geeft het boekje een goed beeld van huwelijkse moraal, drankgebruik en omgang met autoriteiten.

3.5. Bronkritiek

Bovenstaande bronnen bieden een rijk spectrum aan historische informatie, zowel op basis van inhoud als op basis van publicatiegegevens. Echter brengt dit geheel ook uitdagingen met zich mee voor latere interpretatie, met name in de informatie die niet expliciet vermeld wordt. Anonieme publicaties kunnen op basis van vergelijking worden toegeschreven aan een auteur, maar deze toeschrijving kan nooit met volledige zekerheid worden gedaan. Ditzelfde geldt voor gegevens over de plaats van publicatie: drukkerijen die hun naam verbergen en slechts op basis van vage locatie-aanduidingen een verwijzing geven naar de afkomst van kluchtenboekjes of erotische romans kunnen regelmatig worden teruggevoerd naar een bepaalde drukkerij, maar ook hier moet door historici en literatuurwetenschappers een slag om de arm worden genomen.

Sociale verhoudingen van zowel auteurs, drukkers als het lezend publiek zijn lastig te achterhalen. Het is goed mogelijk dat mensen zich binnen diverse maatschappelijke lagen van de samenleving bewogen en zodoende niet strikt aan de sociale boven- of onderlaag kunnen

¹⁴⁷ Z.a., *De vermaaklyke Horologie-Almanach* (Amsterdam, 1795).

worden toegeschreven. Dit is duidelijk terug te zien in een door Herman Roodenburg bestudeerd werk, de autobiografie van Isabella de Moerloose, een maatschappelijk gezien zeer fluïde jonge vrouw, die ‘boven haar stand’ trouwde, maar waarschijnlijk een zeer volkse belevingswereld had.¹⁴⁸ Ook Aernout van Overbeke, de advocaat die meer dan tweeduizend moppen van gemengde aard verzamelde voor gebruik in conversaties, kan worden gezien als een maatschappelijk lastig te duiden persoon: enerzijds was hij een kroegloper en moppentapper, anderzijds bevond hij zich door zijn opleidingsniveau en werk als advocaat binnen de sociale elite.¹⁴⁹ Ook de anoniem gebleven auteur van *Het Reukwerk van Venus* zal zich, als student Rechtsgeleerdheid, in eenzelfde sociale spagaat hebben bevonden en daarom wellicht ook anoniem zijn werk hebben gepubliceerd.¹⁵⁰

In vele kluchtboeken geven voorredes, inleidingen en opdrachten een intentie of achtergrondschets van zowel de auteur als van de tekst als geheel weer. Op basis hiervan kan een inschatting worden gemaakt van de maatschappelijke positionering. Omdat auteurs dikwijls teksten herdrukten of overnamen uit eerdere kluchtboeken is het echter niet mogelijk om aan de hand van de combinatie tussen inleidende teksten en inhoudelijke kluchten uitspraken te doen over de aard en intenties, zolang deze niet expliciet genoemd worden. In onderzoek is het wel mogelijk om op basis van de overgeleverde gegevens aannames te doen en aan de hand hiervan een schets te geven van de maatschappelijke verhoudingen en hun tekstuele representatie in de zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse Republiek.

¹⁴⁸ Roodenburg, ‘De autobiografie van Isabelle de Moerloose’, 315.

¹⁴⁹ Jan ter Hoorn, *De Rym-wercken van wylen den heer en meester Aernout van Overbeke* (Amsterdam, 1709).

¹⁵⁰ Z.a., ‘Voorreden’, *Het Reukwerk van Venus* (1750).

Hier hebje drolligheyt met hoopen,
Hier's drolligheyt aan alle kant;
Heb jy nu lust om Stront te koopen,
So krygt den Drukker wis een klant.¹⁵¹

4. Erotische teksten en maatschappelijke moraal in de zeventiende en achttiende eeuw

4.1. Moralisme

Om al deze genoemde boekjes en teksten in perspectief te kunnen plaatsen, is een korte toelichting op moralisme in teksten van belang. Op welke manier en in welke teksten was het uitdragen van een zekere moraal aan de orde? Roeland Harms beschrijft in zijn artikel 'Ter lering, maar vooral ter vermaak – Een vergelijking tussen de functie van het anekdotenboek en de zeventiende-eeuwse roman *De Labourlotten*' een glijdende schaal, waarmee de balans tussen lering en vermaak in vroegmoderne teksten kan worden geplaatst:¹⁵²

Lering > Vermaak

Vermaak > Lering

tragedie, embleem → volksboek → klucht → roman → moppenboek

Deze schaal is belangrijk om in acht te nemen bij de bestudering van vroegmoderne teksten, omdat er een duidelijk verschil in moralisatie zit tussen de romans, waaronder bijvoorbeeld *De twee vermaarde fortuyns-kinderen*¹⁵³ of *Het koddig en vermakelyk leven van Louwtje van Zevenhuizen*¹⁵⁴ en de kortere punt dichtverzamelingen, waaronder *De puntige poëet*¹⁵⁵ of de *Almanach a la Figaro*¹⁵⁶, die dikwijls meer in de richting van een moppenboek gaan. Ook het moment van uitgave kan hierbij een rol spelen, benoemt Harms. Het is zeer aannemelijk dat

¹⁵¹ Pieter Elzevier, *Den Iacchenden Apoll* (1667), A4.

¹⁵² Roeland Harms, 'Ter lering, maar vooral ter vermaak – Een vergelijking tussen de functie van het anekdotenboek en de zeventiende-eeuwse roman *De Labourlotten*', *De zeventiende eeuw* 19 (2003), 154 – 168.

¹⁵³ Z.a., *De twee vermaarde fortuyns-kinderen* (Delft, 1682).

¹⁵⁴ Z.a., *Het koddig en vermakelyk leven van Louwtje van Zevenhuizen* (Rotterdam, 1752).

¹⁵⁵ A. Steyn, *De Puntige Poëet* (1669).

¹⁵⁶ Z.a., *Almanach a la Figaro* (1789).

met het vorderen van de tijd de moralistische inslag van humoristische teksten naar de achtergrond of zelfs geheel is verdwenen.¹⁵⁷

Romans, klucht- en moppenboeken maakten in de zeventiende en achttiende eeuw deel uit van een breed genre vol tegenstrijdigheden. Vanuit het calvinisme werd er grote nadruk gelegd op het beschavingsideaal, dat reeds in de Renaissance opkwam. Het vertellen van verhalen was een positief kenmerk van een individu, mits dit op een elegante en beschaafde manier gebeurde.¹⁵⁸ Deze tegenstrijdigheid zorgde onder meer voor de anonieme publicaties van kluchten, of schrijven onder een pseudoniem. Er werd nadruk gelegd op welsprekendheid, maar de scatologische of seksuele aard van de verhalen werd door vele tijdgenoten afgekeurd.¹⁵⁹

De Nederlandse pornografische boeken kunnen moeilijk als bevestiging van burgerlijke waarden en normen worden beschouwd, blijkt mede uit de manier waarop over kuisheid, het huwelijk of andere deugden wordt geschreven.¹⁶⁰ Zoals Inger Leemans aangeeft ‘beschrijft men uit goede pornografische gewoonte kuisheid vooral om deze daarna te laten verliezen of te laten verkrachten’.¹⁶¹ Verhalen waren niet alleen bedoeld om op te winden, maar juist ook om aan te tonen dat kuisheid en deugdzaamheid slechts ellende opleverden. De verhalen wilden kritiek leveren op zaken als het huwelijk, een ‘religieus en burgerlijk ideaal’.¹⁶² Echter ontstond er wel opwinding, zeker met de voortschrijdende beschavingsbewegingen, die de literatuur probeerden te zuiveren van seksuele elementen. Immers, boeken die verboden zijn bieden een verlokkelijk taboe. Juist door de pogingen om niet-erotische literatuur te prijzen en promoten won erotische literatuur aan populariteit.¹⁶³

De boeken die wij nu tot onze beschikking hebben zijn zelden direct afkomstig uit de laagste volksklassen, mede omdat zowel de katholieke als de protestantse geestelijkheid iedere uiting van de volkscultuur die niet strookte met de officiële religieuze moraal fel bestreden.¹⁶⁴ We zien dit ook terug in de afkomst van enkele (anonieme) auteurs, zoals de advocaat Aernout van Overbeke, die ruim tweeduizend moppen aan de man bracht¹⁶⁵, of de schrijver van *Het Reukwerk van Venus*, die student Rechtsgeleerdheid was en daarmee tot de maatschappelijke bovenlaag behoorde.¹⁶⁶ In deze lijn der onderdrukking van publicaties vanuit het volk heeft de

¹⁵⁷ Harms, ‘Ter lering, maar vooral ter vermaak’, 167.

¹⁵⁸ Janssens, ‘Wisselwerkingen en verwantschappen’, 5 – 7.

¹⁵⁹ Dekker, *Lachen in de Gouden Eeuw*, 33.

¹⁶⁰ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 125 - 127.

¹⁶¹ Idem, 125.

¹⁶² Idem, 126.

¹⁶³ Idem, 145.

¹⁶⁴ Roodenburg beschreef een uitzondering hierop in ‘De autobiografie van Isabella de Moerloose’, 314.

¹⁶⁵ Jan ter Hoorn, *De Rym-wercken van wylen den heer en meester Aernout van Overbeke* (1709).

¹⁶⁶ Z.a., ‘Voorreden’, *Het Reukwerk van Venus* (1750).

vergadering van predikanten in het Zeeuwse Zuid-Beveland geprobeerd een eerste versie van Isabella de Moerlooses autobiografie te onderdrukken.¹⁶⁷ Zou Isabella desondanks haar traktaat op de markt brengen, dan werd ze bij de wereldlijke autoriteiten worden aangegeven – iets dat daadwerkelijk gebeurde en haar in 1694 een verbanning uit Holland, Zeeland en West-Friesland opleverde.

Auteurs die onder hun eigen naam kluchten van twijfelachtige aard publiceerden boden hier hun excuses voor aan, of werden hier middels vermaningen op aangesproken. Zo ook Constantijn Huygens, voor het opnemen van zijn toneelklucht *Trijntje Cornelis* in de bundel *Korenbloemen*.¹⁶⁸ Dit toont de dubbelzinnige houding van veel tekstschrijvers ten opzichte van humor. Schunnige teksten werden onder meer veroordeeld als zijnde ‘duivelswerk’.¹⁶⁹ Een voorbeeld van deze veroordeling is te vinden op de eerste pagina’s van dit onderzoek. In 1647 heeft de auteur van een christelijk liedboek ‘*ter exempel*’ een ‘lied vol berouw’ van Jan Jansz. Starter opgenomen, de auteur van het liedboek *Friesche Lust-hof* uit 1621¹⁷⁰:

*‘Hier lig ik nu in 't Graf, ik, die met mijn geile dichten,
En vieze liedjes trachtte gans Nederland te ontstichten (...),*

*3. Foei mij, dat ik mijn Pen en welbespraakte reden,
Aan den Duivel heb' geleend tot stijving van qua zeden,
En recht of niet genoeg verijdelst was de jeugd:
Ik heb hen geile vrijerij geleerd, in plaats van deugd.*

*4. Wat zeg ik, vrijerij! Och, was 't daar bij gebleven,
En had mijn snode hand nooit iets ergers geschreven!
Maar helaas! Mijn dartelheid, dat is wat mij het meest bedrukt,
Heeft mij hierna tot guiterij en ontucht verruht (...).*

*6. Van geile vrijerij ben ik dan voort getreden
Tot vieze Guiterij en tot oneerlijkheden;
Zo dat er in mijn boek verscheidene liedjes staan,
Die de ontucht van een Bordeel bijna te boven gaan.*

*7. Gij maagden, die de naam van eerbaar gaarne zou dragen.
Laat dit oneerbaar Boek u nimmermeer behagen.
Denkt, als gij dat maar met uw tere hand aanraakt,*

¹⁶⁷ Roodenburg beschreef een uitzondering hierop in ‘De autobiografie van Isabella de Moerloose’, 314.

¹⁶⁸ Constantijn Huygens, *Korenbloemen* (Z.p., 1658).

¹⁶⁹ Simon de Vries, *Seven Duyvelen* (1682), 171.

¹⁷⁰ Dirk Rafaelsz. Camphuysen, ‘Klagte Van Jan Jansz. Starter, Gedaen, als uyt het Graf, over sijn dertel, en ontuchtig Lied-boeck’, *Stichtelycke rymen, om te lesen ofte singhen* (1647), 325.

*Dat gij daarmee genoeg uw eerbaarheid verzaakt.*¹⁷¹

De achterliggende reden van deze publicatie mag duidelijk zijn: de auteur of drukker trachtte vanuit christelijke hoek de boodschap over te brengen dat het publiceren van twijfelachtig materiaal betreurenswaardig was. Of deze boodschap overkwam valt in twijfel te trekken, want negatieve aandacht is immers ook reclame voor het betreffende werk, waarin de lezer ‘*verscheyden stichtelijcke Minne-Liedekens, Gedichten, ende Boertighe Kluchten*’ kon vinden, in de vijfde druk uit 1634 zelfs ‘*vermeedert ende verbeteret, met verscheyden Dichten ende Liedekens, soo Geestige als Boertige*’.¹⁷²

Een soortgelijke boodschap is opgenomen in het boek *De seven trompetten blaesende door de geheelde wereld om den sondaer te verwecken tot penitentie* uit 1759, waarin een jonge vrouw hoog in de lucht door een groep demonen wordt gestraft voor het zingen van een bedenkelijk liedje, als een straffe Gods:

‘Daar is geen twijfel aan, of de ijdele en de onbezonnen wereld acht de vuile liedekens en het dansen voor zulke slechte dingen, dat zij meent dat daardoor de goddelijke hoogwaardigheid niet verstoord wordt. Maar hoe groot de zonde is, allermeeft het dansen, betoont zeer wel het hierna volgende Exempel. Daarom verhaalt een boek, Discipulus genaamd, een schrikkelijke zaak, geschiet aan een meisje dat zeer geneigd was tot onkuise liedekens en dansen, waarmee zij de anderen tot vuile en oneerbare begeerten verwekte.

O schromelijke zaak! Ô rechtvaardigheid Gods! Ô zijne verborgene en schrikkelijke oordelen! Het is geschiet dat toen dit onkuis en onschamel meisje zong en sprong, met een grote wind in de lucht weggenomen is geweest. O vervaarlijke zaak! Toen zij in de lucht hier en daar van den wind gedreven werd, zo zijn er vele lelijke en schromelijke duivelen tesamen gekomen, die haar zonder enig medelijden met vele zwepen vreselijk geslagen hebben.

O schromelijk aanschouwen! Allen die aanwezig waren stonden daar verbaasd, en zagen die omhoog van den wind hier en daar gedreven worden, zij hoorden ook ’t geschrei onder het geruis der slagen en der roeden, maar zagen niet wie haar sloegen. O schromelijke zaak! Zij is naar een weinig dood ter aarde gevallen, zeer lelijk en schrikkelijk van aanzien, alle ledenen, met welke zij den duivel zo lange tijd gediend had, gebroken zijnde. Wee u, die op

¹⁷¹ Dirk Rafaelsz. Camphuysen, ‘Klagte Van Jan Jansz. Starter, Gedaen, als uyt het Graf, over sijn dertel, en ontuchtig Lied-boeck’, *Stichtelycke rymen, om te lesen ofte singhen* (1647), 325.

¹⁷² Jan Jansz. Starter, *Friesche Lust-Hof, Beplant met verscheyden stichtelijcke Minne-Liedekens, Gedichten, ende Boertighe Kluchten* (Amsterdam, 1634).

Feestdagen niets anders doet, als dansen en lelijke liedekens zingen: leert hier uit wat er afkomst, op dat u 't zelf niet geschiede.'¹⁷³

Auteurs kregen in het voorwoord van hun boeken de mogelijkheid zich alvast te excuseren voor de gebezigde terminologie. Dit deed ook Pieter Elzevier in zijn *Den lacchenden Apoll*¹⁷⁴, met de volgende woorden van 'Het Boeck aen den Lezer':

*'Ik krenk geen Juffers oren,
Noch geen kuise eerbaarheid,
Schoon ik het verwijt moet horen
Van mijn Drollige Drolligheid.
Ik spreek hier van geen dingen
Daar ons over-Bestevaars
Vijgenbladeren voor hingen,
Noch van geen ontblote aars:
Ik ken geen guite streken,
Noch ik zing geen hoeren-deun:
Maar ik weet plat Duits te spreken
Als een simpele Boeren-Zoon.*'¹⁷⁵

Zijn belofte kwamk Elzevier na, maar met andere maatschappelijke kenmerken speelde hij wel: moraal en gewenst gedrag. Hierbij was het niet strikt noodzakelijk om termen te bezigen die expliciet verwezen naar seksueel gedrag of lichaamskenmerken, maar werd wel degelijk de spot gedreven met morele normen en zedelijkheid, zoals bijvoorbeeld door middel van verwijzingen of het gebruik van metaforen, bijvoorbeeld de vogel(kooi)allegorie.

Naast kluchtboeken waren er ook toneelkluchten, die onder meer door het in 1669 opgericht Frans-classicistisch genootschap Nil Volentibus Arduum in de gaten werden gehouden. Deze toneelstukken werden in de loop der jaren steeds meer gekuist, een verandering die vanaf de jaren zeventig van de zeventiende eeuw intrad.¹⁷⁶ Voor de beïnvloeding door deze toneelregenten werden kluchten op het toneel gekenmerkt door boertige spraak en volksheid. Dit paste echter niet in de wereldvisie van onder meer Nil Volentibus Arduum, die aandrongen op de introductie van burgerlijk taalgebruik, beschaafde personages en een rechtvaardig verloop

¹⁷³ R.P. Bartholomeus Salutius en R.P. Joannes Blitterswyck, *De Seven Trompetten Blaesende door de geheele Werelt om den Sondaer te verwecken tot Penitentie* (Gent, 1759), 392.

¹⁷⁴ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (1667), B.

¹⁷⁵ Idem.

¹⁷⁶ Janssens, 'Wisselwerkingen en verwantschappen', 5 – 7.

van de kluchten.¹⁷⁷ Het eerdere gebruik van het volkse betekent volgens literair-historicus René van Stipriaan niet dat deze cultuur van de onderlaag hoog gewaardeerd werd, maar dat de elite zich minder kon identificeren met de kluchtige personages. Juist met de opkomst van ‘elitaire hoofdpersonen’ won de moraal aan belang en was spiegeling en herkenbaarheid van het spel ten opzichte van het publiek gewenst.

In kluchtboeken was dikwijls eenzelfde systeem van afstand en herkenning te zien, bijvoorbeeld in de introductie van een bekend personage, zoals Jan Tamboer in zowel *Jan Tamboer - Het toneel der snaaken bestaande in veel nieuwe geschiedenissen en kluchten* uit 1738¹⁷⁸ of *De geest van Jan Tamboer, ofte Uitgeleezene stoffe, voor de klugtlievende jonkheid* uit 1780¹⁷⁹, Jan Stront in *De Doorluchtige Daden Van Jan Stront, opgedragen Aen het Kackhuys* uit 1696¹⁸⁰ of het voorstellen van één, tot dan toe onbekende, verteller.¹⁸¹

In de volgende paragrafen zullen we met deze kennis van moralisme de teksten uit het bronnencorpus analyseren binnen vier categorieën: maagdelijkheid, stands- en leeftijdsverschil binnen het huwelijk, huwelijkse ontrouw en homoseksualiteit. Hierbij volgt een toelichting van de categorie, gevolgd door de zedelijke kijk op het betreffende onderwerp en tot slot het beeld dat uit de lichtzinnige verzen naar voren komt.

4.2 Maagdelijkheid

In een tijd waarin de christelijke kerk een grote invloed had op het dagelijks leven was maagdelijkheid een terugkerend onderwerp in zowel stichtelijke literatuur als volksverhaaltjes. De (lokale) overheden steuncen de gedachte dat seksueel verkeer alleen binnen het huwelijk mocht plaatsvinden en registreerden huwelijken dan ook nauwgezet. In onderstaande analyse wordt maagdelijkheid deels samengenomen met kuisheid en reinheid, onder de gemene deler van seksuele ervaringen buiten of bij aanvang van het huwelijk. Ontrouw en overspel worden hier niet onder gerekend, maar als een aparte categorie behandeld.

¹⁷⁷ René van Stipriaan, *Leugens en Vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam, 1996), 163.

¹⁷⁸ Z.a., *Jan Tamboer* (1738).

¹⁷⁹ Z.a., *De Geest van Jan* (1780).

¹⁸⁰ Z.a., *De Doorluchtige Daden Van Jan Stront, opgedragen Aen het Kackhuys* (1696).

¹⁸¹ René van Stipriaan, *Leugens en Vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam, 1996), 163.

Vrouwen kunnen diverse betitelingen krijgen, afhankelijk van zowel hun huwelijkse als seksuele staat. Zo is een maagd een ongetrouwde jonge vrouw, maar kan zij ook een gehuwde vrouw zijn die nog niet in de kraam is gekomen. Een vrijster is vaak een oudere vrouw, van wie bekend is dat zij reeds meerdere bedpartners heeft gehad. De betiteling ‘vrouw’ of ‘wijf’ is voorbehouden aan getrouwde vrouwen, waarbij het laatstgenoemde niet altijd de negatieve bijklank draagt die het woord tegenwoordig heeft verkregen.

4.2.1. Zedelijke moraal ten aanzien van maagdelijkheid

Reinheid en deugdelijkheid waren nobele idealen en gewenste deugden in de zeventiende en achttiende eeuw, met name voor vrouwen. In de vroegmoderne Republiek vonden regelmatig zogenaamde ‘vaderschapsacties’ plaats, waarbij een vrouw middels een juridische procedure de vader van haar kind wilde laten erkennen en hiermee vroeg om compensatie voor de kosten van dotatie, het dragen van de kraamkosten en het op termijn ontvangen van alimentatie.¹⁸² Dit voorkwam situaties als in ‘*Op een kraemende Maeght*’¹⁸³, waarin een vrouw bevalt en tijdens haar bevalling uitroept dat zij door Cupido verblind is, omdat ze ‘*kost geen *derde vinden. *de Vader.*’ of het lot van de bedrogen dochter¹⁸⁴ en maagd¹⁸⁵, wier vrijers niet met hen wilden trouwen. Deze vaderschapsverantwoording wordt ook gezien in ‘*t Lang nadenken der Vrouwen*’, een rijmpje uit de *Almanach a la Figaro* uit 1789, waarin een aantal heren het erover eens wordt dat vrouwen een beter geheugen hebben dan mannen, stellende ‘*Ik had eens met een Vrouwtje iets voor, ên negen maanden daar na herrinnerde zy my weder daar aen.*’¹⁸⁶ Vrouwen hadden een middel om hun vaderschapsclaim meer kracht bij te zetten: het opzweren in barensood van het kind aan een vader.¹⁸⁷ Hierbij legde zij een verklaring af aan een door de plaatselijke overheid toegelaten en beëdigde vroedvrouw. Deze verloskundigen namen hun taak uiterst serieus, getuige het citaat ‘*gij soud niet verlossen kunnen, soo je een vals en eed deed*’.¹⁸⁸ Uit bronnen blijkt dat vaderschapsacties tegen ongehuwde mannen uit een nabije sociale klasse

¹⁸² Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 88.

¹⁸³ Adriaen Steyn, ‘Op een kraemende Maeght’, *De Puntige Poët* (1669), 40.

¹⁸⁴ Hendrick van Bulderen et al., ‘Levertjen’, *Den koddigen opdisser* (1672), 227.

¹⁸⁵ Z.a., ‘De bedroge maagd’, *Almanach a la Figaro* (1789), 11.

¹⁸⁶ Z.a., ‘t Lang nadenken der Vrouwen’, *Almanach a la Figaro* (1789), 52.

¹⁸⁷ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 90 - 91.

¹⁸⁸ Idem, 91.

dikwijls succes hadden, terwijl vrouwen – hoe sterk het bewijs ook – geen kans hadden tegenover sociaal hooggeplaatste, invloedrijke heren.¹⁸⁹

De publieke norm rond reinheid en deugdelijkheid werd aanvankelijk door velen geprezen, maar in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer geïnternaliseerd. Zoals Norbert Elias omschrijft heeft de *Fremdzwang*, de druk van de omgeving om beheersing en matiging te tonen, plaatsgemaakt voor *Selbstzwang*, waarbij het individu zichzelf intoomt.¹⁹⁰ Het volk was zich ten eerste bewust van deze noodzaak tot deugdelijkheid, getuige de moraal van het korte verhaal ‘*De deugd op ’t schoutoneel*’, waarin ‘*dat Maagdjen, dat de Deugd verbeelde moet, in de kraam gekoomen is*’.¹⁹¹ Seksuele onthouding tot aan het huwelijk of het bezigen van in beperkte mate aanvaardbare alternatieven, zoals gemeenschap zonder coïtus of andere selectieve handelingen¹⁹², werd in sommige dorpen aangemoedigd onder jonge mannen en vrouwen, maar deze vroege methoden van anticonceptie golden vanuit de christelijke kerk als een zonde.¹⁹³ Echter bestonden voor beide geslachten andere aanvaardbare normen.¹⁹⁴ Deze ‘dubbele standaard’ beschouwde dikwijls voor de man als geoorloofd wat voor de vrouw als verlies van eer en goede naam werd opgevat.¹⁹⁵ Mannen mochten voor het huwelijk (beperkte) seksuele ervaring opdoen, terwijl dit voor vrouwen ongewenst was.¹⁹⁶

Seksueel contact en het huwelijk waren sterk verbonden, mede door de nadruk die de christelijke leer legde op de heiligheid van een dergelijke verbintenis. Vrouwen die buiten de echt om geslachtsverkeer wilden hebben of reeds hadden gehad werden al snel als vrouw van lichte zeden beschouwd, als dit buitenechtelijk contact binnen hun gemeenschap niet gebruikelijk was. Toespelingen zoals die van Betje¹⁹⁷, die zweert nooit te zullen trouwen, maar niet per se haar maagdom wil behouden, konden dan ook niet op goedkeuring vanuit de geestelijkheid rekenen.

Het was voor heren mogelijk om prostituees te bezoeken, wat bij een gebrek aan degelijke voorbehoedsmiddelen of -methoden tot zwangerschappen kon leiden.¹⁹⁸ Dit schiep situaties zoals in het verhaal van Jan Meisjes, die vertelt: ‘*k Ben na myn Moer genoemd, zy*

¹⁸⁹ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 93 - 94.

¹⁹⁰ Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*.

¹⁹¹ Z.a., ‘De deugd op ’t schoutoneel’, *Almanach a la Figaro* (1789), 43.

¹⁹² Z.a., ‘De kuische bagyn’, *Almanach a la Figaro* (1790), 17.

¹⁹³ Roodenburg, *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, 323 – 333.

¹⁹⁴ Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht, 1985), 14.

¹⁹⁵ Keith Thomas, ‘The double standard’, *Journal of the history of ideas* 20-2 (Philadelphia, 1959), 195 – 216.

¹⁹⁶ ‘P. Alingh’, ‘Van Truy’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 76.

¹⁹⁷ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, ‘De voorbaarige gevolgtrekking’, *Galante dichtluymen* (1780), 91.

¹⁹⁸ Van der Pol, *Het Amsterdams hoerdom*.

weet niet wie myn Vaar is'.¹⁹⁹ Vrouwen van lichte zeden werden echter gecontroleerd en hun werkzaamheden waren aan regels gebonden. Wie zich hier niet aan hield kon gestraft worden, zoals 'een Hoer, naeyende in 't Spin-huys'.²⁰⁰

4.2.2. Maagdelijkheid in licht-erotische teksten

In de analyse van het bronnencorpus hebben teksten met betrekking tot maagdelijkheid veruit het grootste aandeel. In de tien boeken, waarbij alle beschikbare edities zijn meegenomen, staan maar liefst 62 unieke verzen opgetekend die exclusief over maagdelijkheid gaan, waarbij de categorie 'huwelijkse ontrouw' buiten beschouwing wordt gelaten, die immers ook in een bepaald opzicht aan maagdelijkheid kan worden verbonden.

De hoofdthema's die terugkeren zijn eerste seksuele ervaringen binnen of buiten het huwelijk, dikwijls gekenmerkt door de onwetendheid van de bruid, bruidegom of zuivere maagd. Zo heeft Klaas, een jonge boer, geen idee wat hij tijdens zijn huwelijksnacht met Neel moet doen en krijgt hij daarom advies van zijn moeder, die hem instructies toefluistert vanuit haar bedstede.²⁰¹ Een andere jonge man, L., schrikt zo erg van het bloed dat vrijkomt op het moment dat hij zijn vrouw haar maagdelijkheid ontnemt dat hij direct de barbier haalt, die bij de aanblik van het tafereel even in zichzelf moet lachen.²⁰² Het boerenmeisje dat bezwangerd is door een soldaat van 'zekere vreemde Troepen hier in Holland' heeft geen benul van zwangerschappen, getuige haar angst 'dat dat kind wanneer het ter waereld komt, geen Hollands verstaan zal'.²⁰³ Ook Keetje, een dienstmeisje, weet niet dat zij door seksueel contact met kind kan raken, maar 'Met Kind is evenwel nog beter als met Kalf'.²⁰⁴ Eveneens vindt men adviezen ten aanzien van seksuele interactie, vaak gegeven door een ervaren partij, zoals de ogenschijnlijk vrome Claartje, die opduikt in zowel *Galante Dichtluymen* (1780)²⁰⁵ als de *Almanach a la Figaro* (1789)²⁰⁶.

¹⁹⁹ Z.a., 'Jan Meisjes', *Almanach a la Figaro* (1789), 15.

²⁰⁰ 'P. Alingh', 'Op een Hoer, naeyende in 't Spin-huys Boere-Broecken', *Pans Fluytje* (1675), A3 5 en 'P. Alingh', 'Op een Hoer, naaijende in 't Spin-Huys Boere-broecken', *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 3.

²⁰¹ Z.a., 'Aardig geval', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 73 - 75.

²⁰² Z.a., 'Het onnosele paar', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 127 - 129.

²⁰³ Z.a., 'Het zwangere meisje', *Almanach a la Figaro* (1789), 43.

²⁰⁴ Z.a., 't Gehoorzame dienstmeisje', *Almanach a la Figaro* (1790), 19 - 20.

²⁰⁵ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, 'Claartje aan Amelia', *Galante dichtluymen* (1780), 85.

²⁰⁶ Z.a., *Almanach a la Figaro* (1789), 21 - 22.

Ook de vrouw die trouwt en vervolgens naar de wetten der biologie veel te snel bevalt van een kind is een wederkerend thema, waarbij de man regelmatig wordt afgeschilderd als de ‘domme partij’ binnen het huwelijk wanneer hij zeker niet de vader is. De tekst ‘*Aen Krijn*’ of ‘*Voordeelig huwelyk*’ komt zowel in 1669 als in 1790 voor in boeken, wat kan getuigen van zowel de actualiteit als relevantie van het rijmpje, waarin Krijn met zijn huwelijksbelofte niet één maar twee personen krijgt, namelijk ook – naast een koe – een kalfje.²⁰⁷ Ditzelfde overkomt de bruidegom in een ‘*Levertjen*’²⁰⁸ uit *Den koddigen opdisser* en ook in *De vermaaklyke Horologie-Almanach* valt Let van een ander in de kraam op het moment dat ‘*de bruiloftstafel (...) nog naauwlyks van zyn [plaats] [was]*’²⁰⁹. Wanneer Fop ditzelfde overkomt krijgt hij van zijn schoonvader maar één wijze raad toegestopt: ‘*Ja Fop, gy zijt gefopt: maar dit s’ een troost daar tegen: Had zy niet swaar geweest gy hadse niet gekregen.*’²¹⁰ Een ander geschenk dat men bij de eerste nachten van het huwelijk kan ontvangen is een seksueel overdraagbare aandoening, zoals Jop, die van zijn Katrijn een ‘*toe gifje*’ kreeg²¹¹.

Het komt echter ook voor dat de beide huwelijkspartners al voor het voltrekken van het huwelijk samen hebben gelegen, iets dat in sommige dorpsgemeenschappen niet als problematisch werd gezien, omdat de groepsdruk voorkwam dat de man zich na het seksuele verkeer uit de voeten maakte.²¹² Dit zien we in ‘*Trouw, en Vrouw-mael*’²¹³, waar ‘*de Bruylofts tafel was noch nauew-lijcks van sijn plaets of Maey viel in de kraem*’, een rijmpje dat ook een eeuw later nog wordt herdrukt in *Pans Fluytje* onder de titel ‘*Glas Stuk je*’²¹⁴. Ook Lys en Bouwen hebben al samen geslapen, want ‘*De Bruiloft wierd gestoort, en al in rep en roer: Wat Lys kwam in de Kraam, doen was het Bruidje-Moer.*’²¹⁵ Het kan echter ook voorkomen dat beide partijen al kinderen hebben, maar niet met hun huidige huwelijkspartner.²¹⁶

Waar men het in de dorpen oogluikend toestond, werd het samen liggen voor de huwelijksvoltrekking in de grote steden als een schande gezien, wellicht omdat de sociale controle hier minder groot was en de grens tussen ‘plezier’ en ‘lichte zeden’ zeer makkelijk te

²⁰⁷ Adriaen Steyn, ‘Aen Krijn’, *De Puntige Poëet* (1669), 10 en Z.a., ‘Voordeelig huwelyk’, *Almanach a la Figaro* (1790), 15.

²⁰⁸ Hendrick van Bulderen et al., ‘Levertjen’, *Den koddigen opdisser* (1672), 143.

²⁰⁹ Z.a., *De vermaaklyke Horologie-Almanach* (1795), 12.

²¹⁰ ‘P. Alingh’, ‘Op Fop’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 218 – 219.

²¹¹ Z.a., ‘Alle toe gifjes deugen altijd niet’, *Romp-Slomp* (1673), 58.

²¹² Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 14.

²¹³ Adriaen Steyn, ‘Trouw, en Vrouw-mael’, *De Puntige Poëet* (1669), 39.

²¹⁴ ‘P. Alingh’, ‘Glas stuk je’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 95.

²¹⁵ ‘P. Alingh’, ‘Bruidje-Moer’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 214 - 215

²¹⁶ ‘P. Alingh’, ‘Van een Bruygom en een Bruyd die elk een Speelkind hadden’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 208.

overschrijden viel. De moeder van Trijn is in ieder geval zeer teleurgesteld dat haar dochter zich regelmatig door Pietje laat berijden.²¹⁷

Metaforen zijn ruimschoots aanwezig, waarbij vrouwelijke beroepen dikwijls worden aangehaald. Naaisters, maar ook mannelijke kleermakers, steken regelmatig een naald of naaien er lustig op los, zoals Ariaan de Naayster²¹⁸, een Neerstige Vryster²¹⁹, Agnietje de wolspinster²²⁰, Meester-Kleermaaker Dirk van Weezel²²¹ en Aaltje de Kopster²²². Ook zijn er heren die met liefde een paar nieuwe kousen voor een dame willen kopen zodra dit versleten is, waarop de dames antwoorden dat hun kousen reeds van *'boven al een gaetjen'* hebben.²²³

Opvallend schaars zijn de verhalen waarin over de maagdelijkheid van de man wordt gesproken vanuit het oogpunt deze te bewaren of er op zijn minst zuinig mee om te springen. Zo krijgt iemand de raad om *'de schoone Vrouwen als fraaije bloeme slegts [te] beschouwen'*, maar geeft hij hierop het antwoord dat men ook wel eens verlangt zulk een bloem te plukken.²²⁴ Dat mannen graag om zich heen slaan met hun degen blijkt wel uit het verhaal over *'Scherremmeester Wouter, die steeck, noch snee ontsagh'*.²²⁵

Uitgangspunt van de teksten blijft echter hetgeen in het volgende raadsel wordt benadrukt, namelijk dat het behouden van zedelijkheid, reinheid en maagdelijkheid voor velen lastig blijkt en de lichamelijke verlokkingen het vaak winnen van de gewenste seksuele normen:

'Raetsel.

Ick ben by veel in grote waert;

Nooyt sagh ymant op der aert;

'k Woon by Maeghden, niet by Vrouwen,

*Weynigh die mijn lange houwen.'*²²⁶

²¹⁷ Z.a., 'Of die pry niet en wist hoe het hoorde', *Romp-Slomp* (1673), 61.

²¹⁸ Pieter Elzevier, 'Ariaan de Naayster', *Den Iacchenden Apoll* (1667), C5 41.

²¹⁹ Pieter Elzevier, 'Op een Neerstige Vryster', *Den Iacchenden Apoll* (1667), 226

²²⁰ Z.a., 'Verscheidt van werck, verschiet van luck', *Romp-Slomp* (1673), 45.

²²¹ 'P. Alingh', 'Luyffel Stukje', *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 91.

²²² 'P. Alingh', 'Luiffel Stukje', *Pans Fluytje*, (1706 en 1724), 93.

²²³ Jan Pietersz. Meerhuysen, 'Aerdigh Antwoordt', *De geest van Jan Tamboer* (1659 en 1780), 151 en H.

Riemsnijder en W. Bilderdijk, 'Sneedig antwoord', *Galante dichtluymen* (1780), 72.

²²⁴ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, 'Aan Censor', *Galante dichtluymen* (1780), 35.

²²⁵ Z.a., 'Brave Baes, brave Proef', *Romp-Slomp* (1673), 43.

²²⁶ Hendrick van Bulderen et al., 'Raetsel', *Den koddigen opdisser* (1672), 203.

4.3. Ongelijkheid in het huwelijk: leeftijds- en standsverschil

De thema's ongelijkheid en ontrouw vertonen regelmatig overeenkomsten in dezelfde verzen. In meerdere gevallen gaat het hier om een advies aan de oudste van beide huwelijkspartners, die moet waken voor jonge kapers op de kust. Een groot leeftijdsverschil binnen het huwelijk werd in zeventiende-eeuwse moraalgeschriften afgekeurd, maar bleek in de praktijk regelmatig voor te komen, met name door de hoge sterftcijfers. Veel mannen en vrouwen werden relatief jong weduwnaar of weduwe en zochten een nieuwe huwelijkspartner om gezamenlijk in hun levensonderhoud te kunnen voorzien.

4.3.1. Zedelijke moraal ten aanzien van leeftijds- en standsverschil

De vroegmoderne gemeenschap kende binnen elke stad of elk dorp een hecht sociaal netwerk. Generaliserend gesproken konden mensen bij belangrijke gebeurtenissen net zo sterk op familieleden als op de wijk- of dorpsgemeenschap rekenen.²²⁷ Deze fluïde scheidslijn tussen gemeenschap en familie kende ook een schaduwzijde.²²⁸ Er heerste een sterke sociale controle. Wie de ongeschreven wetten van de gemeenschap overtrad, kon het doelwit van een volksgericht worden of in liederen en rijmpjes worden bespot. Vaak richtten bespotters hun pijlen op overtreders van de huwelijkse en seksuele orde, zoals weduwnaars of weduwen die hertrouwden.²²⁹ Zoals men ook wel schrijft in de *Almanach a la Figaro* van 1790:

'De drie trouwdagen.

Het eerste Huwelyk word door de min beleid,

Het tweede is Koopmanschap,

*het derde dolligheid.*²³⁰

De christelijke kerk en de (lokale) overheden stonden dit soort volksveroordelingen niet toe, omdat hertrouwen toegestaan was en een gemeenschapsberechting tornde aan het juridische gezag van de rechtbanken.²³¹ Het advies om als man een 'juffrou van staet' te trouwen was in

²²⁷ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 12 - 13.

²²⁸ Edward Shorter, *The making of the modern family* (New York, 1975), 218 - 227.

²²⁹ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 13.

²³⁰ Z.a., 'De drie trouwdagen', *Almanach a la Figaro* (1790), 11.

²³¹ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 13.

de zeventiende eeuw geen ongebruikelijke suggestie, omdat het voor een hertrouwer en zijn kinderen een stap omhoog op de sociale ladder kon betekenen.²³²

Een groot leeftijdsverschil binnen het huwelijk werd door zeventiende-eeuwse moraalgeschriften afgekeurd, blijkens citaten uit *De autobiografie van Isabella de Moerloose*.²³³ In dit specifieke geval was er door de positie van de oudere heer in de kwestie, de dominee van het dorp, echter weinig ruimte voor openbare kritiek en erkende de dorpsgemeenschap de liefdevolle drijfveer van het huwelijk, waardoor een *charivari*²³⁴ uitbleef. Wanneer Isabella later advies geeft aan een oude weduwe die een jonge man wil trouwen, geeft zij echter duidelijk blijk van afkeuring: ‘*wat sottigheydt sou het wesen, dat men eenen jongen boom sou planten in een dorre of drooge, of onvruchtbaere aerde*’.²³⁵ In de vroegmoderne Republiek werd het trouwen van een jonge vrouw met een oude man in het algemeen minder erg gevonden dan het omgekeerde, stelt Herman Roodenburg.²³⁶ Jacob Cats dichtte hierover de gewenste moraal in zijn *Trou-ringh* uit 1637:

‘*Als jongh met jongh te samen paert,
God is'er by, na rechten aert;
En als een out man, door de trouw,
Verkrijght een maeght of jonge vrouw,
Al gaet het stuck men weet niet hoe,
Noch sent er God sijn zegen toe;
Maer als een out en grilligh wijf
Gaet slapen by een jeughdigh lijf,
Soo gaet dit vast, gelooft'et vry,
Daer is noch God noch zegen by.*’²³⁷

Diezelfde Cats gaf een aantal jaar eerder ook een advies ten aanzien van de gewenste huwelijksleeftijden bij hertrouwen:

‘*Vriendinnen, om verdriet en alle twist te schouwen,*

²³² Roodenburg, *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, 327.

²³³ Idem, 326 en 329.

²³⁴ Een *charivari* was een ritueel in de vorm van een volksgericht, waarbij een individu of een stel dat de sociale gedragsnormen had overtreden werd bespot en bestraft, dikwijls middels het spelen van zeer valse muziek op instrumenten en huishoudartikelen – vandaar het Nederlandse synoniem ‘ketelmuziek’.

²³⁵ Isabella de Moerloose, *Vrede Tractaet, Gegeven van den Hemel door Vrouwen Zaet. Beschreven door Isabella, de Moederloose Weduwe van Domini Laurentius Hoogentoren. In sijn leven Predikant in Zuit-Beverland* (Amsterdam, 1695), 43.

²³⁶ Roodenburg, *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, 329.

²³⁷ Jacob Cats, *’s Weerelts begin, midden, eynde, besloten in den trou-ringh, met den proef-steen van denselven* (Dordrecht, 1637).

*O tracht met uws gelijk, en anders niet, te trouwen;
 Of soo je niet en kont bereycken dese wet,
 Ten minsten hout den voet, die elders is geset:
 Indien je veertigh telt, soo dien je niet te paren
 Met een, die niet en komt tot vijf-en-dertigh jaren;
 En soo daer eenigh man de t'sestigh overleeft,
 Hem dient geen jonge vrou, die min als dertigh heeft'.²³⁸*

4.3.2. Leeftijds- en standsverschil in licht-erotische teksten

Binnen het bronnencorpus zijn twintig verzen gevonden die zonder enige twijfel betrekking hebben op het ongelijke huwelijk, waarbij er slechts drie rijmpjes zijn die te maken hebben met een standsverschil tussen beide huwelijkspartners en de overige teksten zich richten op een leeftijdsverschil tussen beide huwelijkspartners. Ook zijn er enkele rijmpjes meegenomen in de categorie 'maagdelijkheid' of 'overspel' die ongelijke seksuele verhoudingen tonen, zoals bijvoorbeeld 'Ariaan de Naayster' uit *Den Lacchenden Apoll* (1667)²³⁹, waarin Ariaan vermoedelijk 'om profijt' bij de kapitein loopt, of Kaartje²⁴⁰, die dikwijls was opgezet door de schout en 'zyn klynen Pieterman'. Ook het boerinetje Pruim, met haar opmerkelijke naam, vond gerief bij een graaf, die vond dat zij 'aanminniger vleisje' had dan zijn eigen gravin Truitje.²⁴¹

Naast bovenstaande rijmpjes over Ariaan en Kaartje zijn nog een drietal teksten gevonden over een vroegmoderne financieel gelukszoeker: Aert, 'een bedroge gelt-gierige Minnaer', die een rijke maagd trouwt, maar haar verliest omdat hij zelf 'arm van deught was'.²⁴² Aert is alleen op zoek naar een 'rijcke Bruyt', want 'was het Meysjen arm, het bleef wel uyt syn armen'.²⁴³ Deze man zoekt, kortom, naar een 'grooten buyt, en vet'.²⁴⁴ Binnen het bronnencorpus zijn geen andere voorbeelden gevonden van mannen die een rijke maagd zoeken om te trouwen.

²³⁸ Jacob Cats, *Houwelijk* (Dordrecht, 1625).

²³⁹ Pieter Elzevier, 'Ariaan de Naayster', *Den lacchenden Apoll* (1667), C5 41.

²⁴⁰ Z.a., 'Aardig antwoord van een Meid die met 't kind gemaakt was', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 23 - 25.

²⁴¹ Z.a., 'Op een Graaf, en een schoon en aardig Boerinetje, in een herberg', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 34 - 36.

²⁴² Adriaen Steyn, 'Op een bedroge gelt-gierige Minnaer', *De Puntige Poëet* (1669), 57.

²⁴³ Adriaen Steyn, 'Op de selfde', *De Puntige Poëet* (1669), 58.

²⁴⁴ Adriaen Steyn, 'Op de selfde II', *De Puntige Poëet* (1669), 58.

Verhalen over leeftijdsverschil tussen beide huwelijkspartners zijn er des te meer en komen zowel in de zeventiende als achttiende eeuw veel voor. Hertrouwen was dan ook niet ongebruikelijk binnen de vroegmoderne Republiek, in een samenleving waarbinnen het sociaal vangnet op economisch gebied uit met name mannelijke arbeid en gunstige huwelijken moest komen. Van de zeventien teksten over leeftijdsverschil spreekt veruit het grootste deel over een oude man die huwt met een jonge bruid, of die een jonge bruid wenst te trouwen.

Dikwijls probeert de oude man een jonge maagd met zijn rijkdom te verleiden. Zo zien we in *Den lacchenden Apoll* van 1667²⁴⁵ en 1703²⁴⁶, dat de oude grijsaard een jonge vrouw goud biedt om zijn koude handen te compenseren en in *De Puntige Poëet* dat Leen de levensjaren die zijn jonge wijf mist compenseert door haar met geld te overladen²⁴⁷. Waarom mannen hun vrouw proberen te kopen, blijkt uit de raad die men aan Aglaë geeft, een meisje van twintig jaar dat met een man van ruim zestig trouwt: bij oude heren vindt men dikwijls ‘toen ’t noodig was, ô ramp! Geen olij (...) in de lamp.’²⁴⁸, wat de wonderlijke huwelijkssituatie van Trijn kan opleveren, want ‘Trijn is getrouwt en Maagt’.²⁴⁹ Dat leidt vervolgens tot de situatie waarvoor men ‘den ouden heer P. v. A.’ waarschuwt: ‘Ik vrees dat gy in ’t kort uw trouwdag zult beklagen: Want zekerlyk u hoofd dat zal haast zyn gekroond met horens, die gy zult tot ’t eind uw ’s levens drage.’²⁵⁰, een fenomeen waar in de volgende paragraaf meer informatie over volgt. Bij oude heren is namelijk ‘nooit vreugd [te] verwagten’²⁵¹, zij kunnen de verwachtingen van hun jonge vrouwen dikwijls niet waarmaken²⁵² en zij kiezen ‘uw selfs een heel schoon Graf’²⁵³.

Er zijn ook mannen die een koppelaarster inschakelen om een jonge vrouw te vinden. In het geval van Lou vraagt hij Ael om hem ‘een hups’, en jonge Trijn’ te vinden, waarop zij hem voor gek verklaart.²⁵⁴ Deze afkeuring voor een groot leeftijdsverschil laat ook Suzanna zien, wanneer zij haar (selectieve) kuisheid toont in een situatie waarin twee grijsaards haar proberen te verleiden²⁵⁵ en in *Het Reukwerk van Venus* wordt zelfs een licht dwingend advies

²⁴⁵ Pieter Elzevier, ‘Op een verliefde Grysaart’, *Den lacchenden Apoll* (1667), D4 56.

²⁴⁶ Pieter Elzevier, ‘Op een Verliefde Grysaart’, *Den lacchenden Apoll* (1703), B6 38.

²⁴⁷ Adriaen Steyn, ‘Op Leen’, *De Puntige Poëet* (1669), 132.

²⁴⁸ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, ‘Aglaë’, *Galante dichtluymen* (1780), 65.

²⁴⁹ ‘P. Alingh’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 251.

²⁵⁰ Z.a., ‘Aan den ouden heer P.v.A.’, *Het Reukwerk van Venus* (1750), 3 – 4.

²⁵¹ Z.a., ‘Ongelyk huwelyk’, *Het Reukwerk van Venus* (1750), 131 en Z.a., ‘Ongelyk huwelyk’, *De vermaaklyke Horologie-Almanach* (1795), 27.

²⁵² ‘P. Alingh’, ‘Glas Stukje’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 182.

²⁵³ ‘P. Alingh’, ‘Ongelyk Gepaarde’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 246.

²⁵⁴ Z.a., ‘Het ouwe mal, heeft nergens val’, *Romp-Slomp* (1673), C3.

²⁵⁵ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, ‘Suzanna’, *Galante dichtluymen* (1780), 63 en Z.a., ‘De Kuischheid’, *Almanach a la Figaro* (1790), 14.

gegeven 'aan een bedaagt man': 'Dat een oud Man niet voegt by een jong wyf in 't bed.'²⁵⁶ Het grafschrift van de heer N.G. toont dat ongelijke huwelijken tussen een oude vrouw en een jonge man ook wel voorkwamen²⁵⁷, maar dat dit soort situaties, waarbij 'een oud Wyf kiest een jongeling in 't bed' meestal het snelst leiden tot een zwangerschap van de meid binnen het huishouden.²⁵⁸ Deze ontrouw is zelfs bewezen bij de gelubde man²⁵⁹ in een vers uit *Pans Fluytje*, wiens 'Jonck-wijf' in de kraam ligt.²⁶⁰

4.4. Huwelijks ontrouw

Het huwelijk was een burgerlijke en kerkelijke deugd in de vroegmoderne samenleving binnen de Republiek, waarop echter ook veel anonieme kritiek geleverd werd.²⁶¹ Wie binnen het huwelijk niet bevredigd kon worden op seksueel gebied kon zijn of haar heil ook buiten de voordeur zoeken. Overspel werd echter niet goedgekeurd, hoewel het voor hooggeplaatsten mogelijk was om mensen die lager op de sociale ladder stonden om te kopen voor eigen gerief.²⁶²

4.4.1. Zedelijke moraal ten aanzien van ontrouw

In de praktijk vormde het huwelijk geen enkele garantie voor zedelijk gedrag. Sterker nog: als er geen seksuele bevrediging binnen het huwelijk kon worden gevonden, zou er volgens een bijna onfeilbare wetmatigheid overspel plaatsvinden.²⁶³ Dit blijkt onder meer uit een citaat in *De Haagsche en Amsterdamsche zalet-juffers*, waarin wordt gesproken over de noodzaak het 'hert te bevredigen' en zich niet te 'onthouden van 't geen natuur ons toegeroepen heeft'.²⁶⁴

²⁵⁶ Z.a., 'Aan een bedaagt man', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 84.

²⁵⁷ Z.a., 'Grafchrift. Op den heere N.G.', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 76

²⁵⁸ Z.a., 'Op 't zelfde geval', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 132 en Z.a., 'Anders', *De vermaaklyke Horologie-Almanach* (1795), 27.

²⁵⁹ Een gelubde man is een castraat, een man die van zijn teelballen beroofd is.

²⁶⁰ 'P. Alingh', *Pans Fluytje* (1675), 6 en 'P. Alingh', *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 4.

²⁶¹ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 126.

²⁶² Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 13 - 15.

²⁶³ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 126.

²⁶⁴ *Het leeven en bedryf van de hedendaagsche Haagsche en Amsterdamsche zalet-juffers* (Amsterdam, 1696), 404.

Hoewel het formeel niet toegestaan was, onderhielden veel gehuwde (en ongehuwde) mannen seksuele relaties met vrouwen uit een lagere sociale klasse. Mocht er een zwangerschap uit voortkomen, dan vormden macht en geld een vrijwaring voor nadelige gevolgen ten aanzien van de man in kwestie²⁶⁵, zoals waarschijnlijk zal gebeuren in de nasleep van het vers ‘*De voorzigtigheid van een meisje*’.²⁶⁶ De dubbele standaard die gold voor maagdelijkheid was ook bij ontrouw aan de orde, zowel in het geval van standsverschil als bij verhoudingen binnen dezelfde sociale klasse. Wat voor de man als geoorloofd werd beschouwd, kon voor de vrouw als verlies van eer en goede naam worden opgevat.²⁶⁷ Hierbij speelde ook de christelijke afkeuring ten aanzien van anticonceptie en ‘zaadverspilling’ een rol, iets dat binnen buitenechtelijke relaties of contacten vaker voorkwam, in de hoop de negatieve gevolgen van de uitspattingen te beperken.²⁶⁸

Men was zich bewust van de normen rond overspel, blijkt uit een tekst van Adriaen Steyn in *De Puntige Poëet*, die op een speelse manier omgaat met deugdelijkheid: ‘*Men verghde my onlangx om op een Bruyt te dichten. 'k Sprack soo ick dit bestondt, hoe souw men my betichten? Neen Vrint my dunckt niet dat sulck dichten immer sluyt, Een yder (dit voeght best) dicht op sijn eygen Bruyt.*’²⁶⁹ Ditzelfde geldt voor het verhaal over de vrouw van Hans, die – nadat hij haar geslagen heeft – regelmatig troost zoekt bij haar buurman, wat volgens de schrijver niet direct veroordeeld kan worden, maar wel afgekeurd zou moeten worden: ‘*Maer vrienden hoe dit lijckt, recht nae fatsoenlijck werck, Gelooft niet dat men daer van preeckt juyst in de Kerck.*’²⁷⁰

Mannen wiens vrouw vreemdging werden binnen de gemeenschap als zwak gezien, een fenomeen waar men de term ‘hoorndrager’ aan verbond. In het volgende vers wordt het hoorndragerschap uitvoerig beschreven, in oplopende gradaties van milde publieke veroordeling tot algehele afkeuring:

*‘Onderscheid van hoornen.
De man, die 't snoepen van zijn' lieve Galatee
Niet weet, voert slegts één hoorn; maar hij, die 't weet, draagt twee.
Die 't weet, en nogthans zwijgt, diep worden drie geschonken.
Die zelf de minnaars lokt, mag met vier hoorens pronken.*

²⁶⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 13 - 15.

²⁶⁶ Z.a., ‘De voorzigtigheid van een meisje’, *Almanach a la Figaro* (1789), 50 - 51.

²⁶⁷ Thomas, ‘The double standard’, 195 – 216.

²⁶⁸ Roodenburg, *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, 323 – 333.

²⁶⁹ Adriaen Steyn, ‘Om betamelijck versoeck’, *De Puntige Poëet* (1669), 35.

²⁷⁰ Z.a., ‘Braeve Schout, die sijn boeten verwacht’, *Romp-Slomp* (1673), 55.

*Maar hij, die 't niet gelooft, schoon 't nog zoo duid'lijk blijk',
En 't Vrouwtje slegts vertrouwt, - is wel vijf horens rijk.*²⁷¹

Wie hoorndrager was, kon slechts om vergiffenis bidden, zoals blijkt uit de naam en inhoud van de toneelklucht '*Den om vergiffenis biddende hoorndrager*', gepubliceerd in 1711.²⁷² Het verkrijgen van de titel kon duiden op een tekort aan seksueel genot binnen het huwelijk, iets dat eveneens aan zwakte en een gebrek aan mannelijkheid werd gelieerd. Zo worden gelubde mannen snel bedrogen, zoals eerder gezien in een vers uit *Pans Fluytje*.²⁷³

4.4.2. Ontrouw in licht-erotische teksten

Dat men niet altijd trouw was aan de huwelijkspartner en menigeen zich bewust was van de verlokkingen aan de buitenzijde van de voordeur, getuigt uit het aantal gevonden teksten over huwelijkse ontrouw binnen het bronnencorpus. Het onderwerp duikt in maar liefst 53 unieke teksten op, waarbij een viertal teksten in meerdere boeken is meegenomen.

De rijmpjes over overspel zijn op te delen in een aantal categorieën, waarbij de invalshoek en de aard van het vreemdgaan kunnen worden onderscheiden. Er is de beschrijving van het overspel door een verteller, waarbij de man vreemdgaat op de vrouw. Ook zien we verhalen over hoorndragers, mannen wiens vrouw op hen vreemdgaat. Daarnaast zijn er de gevallen van wederzijds overspel, maar ook waarschuwingen voor de lezer, zoals ook het eerder vermelde vers uit *De Puntige Poëet* kan worden opgevat.

De blinde bruidegom uit *Den lacchenden Apoll* (1667 en 1703) krijgt de waarschuwing dat hij zijn schat, een van de mooiste maagden, niet goed zal kunnen bewaken voor gevaar. Hierbij wordt een verbinding gelegd met de Romeinse mythologie, wanneer Pieter Elzevier schrijft: '*Want Argus kon geen Koe, al had hy hondert oogen, bewaren, of hy wiert nog van Mercur bedrogen.*'²⁷⁴ De schuld van het overspel wordt dan ook snel bij de vrouw gelegd, die '*als (...) eene vlugge Vloo*' rondspringen.²⁷⁵ Zo stelt men aan het eind van een vers over overspel de terechte vraag: '*Hangt dan der Mannen eer aan haarder Vrouwen aars?*'²⁷⁶

²⁷¹ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, 'Onderscheid van hoornen', *Galante dichtluymen* (1780), 55.

²⁷² Z.a., *Den om vergiffenis biddende hoorndrager* (Delft, 1711).

²⁷³ 'P. Alingh', *Pans Fluytje* (1675), 6 en 'P. Alingh', *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 4.

²⁷⁴ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (1667), 191 en Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (1703), 161.

²⁷⁵ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, 'Moeilijk werk', *Galante dichtluymen* (1780), 28.

²⁷⁶ 'P. Alingh', 'Van Jan en zijn Wijf', *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 243 - 244.

Hoorndragers werden in de vroegmoderne tijd bespot, omdat zij hun vrouw niet konden beheersen of controleren. Dit geldt voor een marskramer²⁷⁷, een recent getrouwde man²⁷⁸, maar ook voor Jaap, die de hele stad op en neer loopt voor nieuws, terwijl zijn vrouw ‘... *nieuws genoeg* [krijgt], *al blijft sy by haer haerdt.*’²⁷⁹ Een naamgenoot van Jaap blijkt hoorndrager, omdat zijn vrouw Trijn de kinderen van Kees draagt²⁸⁰, terwijl de vrouw van Bram door Ritsert bezwangerd is²⁸¹ en Hans’ vrouw tot gerief van haar hele steeg en buurt is²⁸². Klaes wilde graag drie kinderen, maar door zijn vele reizen ‘*ghy driemael kreeghdt soo veel*’.²⁸³ Ook Jaep was te vaak van huis om zijn vrouw in de gaten te houden²⁸⁴, evenals een bakker die thuiskwam uit Bremen²⁸⁵. Dat de naam Jaap vaak wordt gebruikt om verhalen over hoorndragers te brengen bewijst de conversatie tussen Jaap en zijn vrouw, waarbij Jaap een zekere Jan ervan beticht het grootste hoornbeest van de stad te zijn, maar al snel door zijn eega op de vingers wordt getikt.²⁸⁶ Een andere Jan roept tijdens een verhitte conversatie met zijn bureu uit: ‘*Ik wou dat in de zee all’ hoorendragers lagen!*’, waarop zijn vrouw direct vraagt of hij dan wel kan zwemmen.²⁸⁷

Snedig is de opmerking van Jan Zagjes’ vrouw, die vanuit het kraambed richting haar echtgenoot uitroept: ‘*Och! (...) Weest niet zoo zeer met mijne pijn begaan; Ik wet wel, lieve Man! Gij hebt geen schuld hieraan.*’²⁸⁸ Uiteindelijk had natuurlijk alleen de vrouw kennis over de ware vader van het kind²⁸⁹, die zomaar verwekt zou kunnen zijn door een ‘gedienstige buurman’²⁹⁰ of mannen zoals de vader van Fop, die nooit met de moeder van zijn zoon trouwde²⁹¹.

Dat het hoorndragerschap cultureel bepaald was, blijkt uit een tekst die tweemaal is gepubliceerd, allereerst in *Galante dichtluymen*, daarna in de *Almanach a la Figaro* van 1789. Hierin wordt Lapland geroemd om zijn openheid en tolerantie: ‘*O! Dat nooit Lapland Lof*

²⁷⁷ Adriaen Steyn, ‘Gehoornde Kramer’, *De Puntige Poëet* (1669), 43.

²⁷⁸ Adriaen Steyn, ‘Aen een Hoorn-drager’, *De Puntige Poëet* (1669), 170.

²⁷⁹ Z.a., ‘Die ’t zoekt vaeck ’t mist, die ’t vindt heeft ’t wist’, *Romp-Slomp* (1673), B.

²⁸⁰ Z.a., ‘Niet beter als ’t genoeghen’, *Romp-Slomp* (1673), 24.

²⁸¹ Z.a., ‘Die wil kaetsen, moet de Bal wachten’, *Romp-Slomp* (1673), 53.

²⁸² Z.a., ‘Soo getroost, soo gemoedt’, *Romp-Slomp* (1673), 39.

²⁸³ Z.a., ‘Wie weet waer ’t luck leydt?’, *Romp-Slomp* (1673), 56.

²⁸⁴ Z.a., ‘Loop van kant, daer men Hoorens brandt’, *Romp-Slomp* (1673), 67.

²⁸⁵ ‘P. Alingh’, ‘Op een Bakker, van Bremen t’huys komende’, *Pans Fluytje* (1675), 8 en ‘P. Alingh’, ‘Op een Bakker, van Bremen t’huys komende’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 5.

²⁸⁶ Z.a., ‘De onvoorzichtige hoorndrager’, *Almanach a la Figaro* (1790), 12 - 13.

²⁸⁷ ‘P. Alingh’, ‘Van een Hoorendrager’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 214.

²⁸⁸ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, ‘De vrouw in Baarensnood’, *Galante dichtluymen* (1780), 71.

²⁸⁹ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, ‘Op de geboorte van eenen eersteling’, *Galante dichtluymen* (1780), 86.

²⁹⁰ Z.a., ‘De gedienstige buurman’, *Almanach a la Figaro* (1789), 13.

²⁹¹ ‘P. Alingh’, ‘Fops Vaâr geen Hoorendrager’, *Pans Fluytje* (1706 en 1724), 203.

*ontbeër: Dáár is het koekoek zyn een Eer. Daar vind men niet, dat meerder schand bestaat in 't roemen van den naam, dan in de waare daad.'*²⁹²

Wanneer een man vreemdgaat, kan dat meerdere oorzaken hebben. De verteller van een levertje in *Den koddigen opdisser* vertelt zijn leed, dat slechts over is wanneer zijn kijvende besje van huis is.²⁹³ Hij komt zijn dagen door met lang uitslapen, vroeg bier drinken en 's avonds bij de meid slapen. Een andere categorie mannen die bij vrouwen slapen terwijl dit niet de bedoeling is blijken geestelijken, lezen we wanneer een jonge moeder uitroept dat haar pasgeboren kind, met een geschoren kruin, zoveel op zijn vader lijkt.²⁹⁴

Louys en zijn vrouw zijn beiden vreemdgegaan, blijkt uit de bekentenis in de korte tekst '*Aen Louys*'.²⁹⁵ Elsje daarentegen wordt gedeeld door twee zwagers, die samen in haar '*besnotte pelsje*' wroeten²⁹⁶ en ook Tryn helpt haar zwager Hein met zijn 'rood ontstoken neus'²⁹⁷. Of men zuiver en maagdelijk in het huwelijk treedt valt dikwijls te betwijfelen, want '*zeer dikwerf [vindt] 't paar zig wederzijds bedroogen*'.²⁹⁸

4.5. Homoseksualiteit

Homoseksualiteit is een verschijnsel van alle tijden, maar wel een sociaal kenmerk waaraan een zeer diverse maatschappelijke goed- of afkeuring verbonden is binnen tijdperken, sociale kringen of natiegrenzen. De vroegmoderne Republiek wordt getypeerd als een zeer vrije samenleving, waarbinnen echter vanaf het midden van de achttiende eeuw de tolerantie ten opzichte van homoseksueel gedrag in rap tempo afnam. Overigens is het van belang hierbij op te merken dat de geaardheid van een persoon hierbij niet relevant was, maar men slechts op basis van gedrag werd veroordeeld als homoseksueel.²⁹⁹

²⁹² H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, 'Wensch van eenen hoorndrager', *Galante dichtluymen* (1780), 27 en Z.a., 'De gewillige hoorneragdr', *Almanach a la Figaro* (1789), 20 - 21.

²⁹³ Hendrick van Bulderen et al., 'Levert', *Den koddigen opdisser* (1672), 248.

²⁹⁴ Z.a., 'Yet geestigs', *Jan Tamboer* (1738), 56.

²⁹⁵ Adriaen Steyn, 'Aen Louys', *De Puntige Poëet* (1669), 19.

²⁹⁶ Z.a., 'Swagerlijcke enigheyt', *Romp-Slomp* (1673), E5 68.

²⁹⁷ Z.a., 'Een hulpmiddel voor een ontstoken neus', *Almanach a la Figaro* (1789), 50 - 51.

²⁹⁸ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, 'Het los vertrouwen', *Galante dichtluymen* (1780), 88.

²⁹⁹ Dirk Jaap Noordam, *Riskante relaties: vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum, 1995), 11.

4.5.1. Zedelijke moraal ten aanzien van homoseksualiteit

Sodomie, het plegen van sodomitische zonden ofwel homoseksuele daden tussen twee mannen, was in de zeventiende en achttiende eeuw een ‘*stomme sonde*’³⁰⁰, iets waarover men niet sprak of schreef.³⁰¹ In de jaren 1730 - 1731 vonden er, eerst in de stad Utrecht en later in de hele Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, vele vervolgingen van vermoede homoseksuelen plaats. Voor die tijd speelden berechtingen binnen sodomieprocessen zich achter gesloten deuren af. Wat het volk niet zag, zou ook niet aanslaan of hen op ideeën kunnen brengen, was de leidende gedachte. De zwaarte van een berechting in een sodomieproces was onder meer afhankelijk van de toegedichte rol aan beide heren: wie was de dominante en wie de ondergeschikte partij? Ook verhoudingen tussen twee vrouwen kwamen voor, maar op basis van juridische documenten kan gesteld worden dat zij minder vaak dan mannen werden veroordeeld. Dit kan duiden op minder strenge wetgeving voor vrouwen, op minder seksuele contacten tussen twee vrouwen of op een zeer aansprekend voorbeeld van de minderwaardige positie van de vrouw binnen de vroegmoderne samenleving.³⁰²

Wie schuldig werd bevonden aan sodomie werd in veel gevallen veroordeeld tot de doodstraf op oneervolle wijze. Dergelijke veroordelingen ontpopten zich regelmatig tot publiekelijk toegankelijke evenementen, waar verkopers van liedteksten en verzen gretig hun fictieve, berouwvolle monologen, toegeschreven aan de veroordeelde(n) in kwestie, aan de man brachten.³⁰³ Het kwam echter niet altijd tot veroordeling, want een hoop sodomieten wisten jarenlang hun praktijken uit te voeren zonder daarvoor berecht te worden.³⁰⁴

4.5.2. Homoseksualiteit in licht-erotische teksten

Binnen het geselecteerde bronnencorpus komt slechts een drietal teksten met betrekking tot homoseksualiteit en sodomie voor, waarbij voor één tekst geldt dat de duiding meervoudig is (*‘Daer je mee verkeerd, dienje nae gëeerd’*³⁰⁵) en één tekst afkomstig is uit een bronuitgave

³⁰⁰ Van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland*..

³⁰¹ Houben, *Vieze liedjes*, 153.

³⁰² Noordam, *Riskante relaties*, 127.

³⁰³ Houben, *Vieze Liedjes*, 153 - 154.

³⁰⁴ Noordam, *Riskante relaties*, 127.

³⁰⁵ Z.a., *‘Daer je mee verkeerd, dienje nae gëeerd’*, *Romp-Slomp* (1673), C2.

waarover geen fysieke beschikking is geweest voor dit onderzoek (*'De gehoornde ezel'*³⁰⁶). Op basis van het verschijnen van deze teksten in de kluchtige boeken kunnen echter wel enkele zaken met zekerheid worden gesteld.

Men wist van het bestaan van homoseksualiteit en was zich bewust van de norm hieromtrent. Dit blijkt uit de manier waarop men negatief spreekt over het *'verwijft Monsieurtje'*³⁰⁷, maar ook over de reactie van Klaas op Piets verzoek *'eens van hem [zijn pijp] te stoppen'*³⁰⁸. De negatieve reactie van de boer op het voelen van 'de hoorn van de ezel' op een onprettige plek duidt op afkeuring van enig homoseksueel verkeer, hoe toevallig of per ongeluk ook.³⁰⁹

De beperkte opname van versjes over homoseksualiteit of sodomie kunnen een indicatie zijn van de sancties die men verbond aan deze handelingen. Een daad die kon leiden tot een oneervolle doodstraf was geen zaak om mee te spotten, zoals dramatische buikloop of de hopeloze avances van oude heren op jonge vrouwen dat wel waren. Echter is dit op basis van dit bronnencorpus niet met zekerheid vast te stellen.

³⁰⁶ Z.a., 'De gehoornde ezel', *Almanach a la Figaro* (1786).

³⁰⁷ Z.a., 'Daer je mee verkeerdt, dienje nae gëeerd', *Romp-Slomp* (1673), C2.

³⁰⁸ Z.a., 'Klugtig tabakstoppen', *Het Reukwerk van Venus* (1750), 118.

³⁰⁹ Z.a., 'De gehoornde ezel', *Almanach a la Figaro* (1786).

5. Conclusie

5.1. De zedelijke moraal van volk en elite

Om de seksuele moraal van het volk te positioneren tegenover de heersende normen binnen de elite is het zaak de betrouwbaarheid van bronnen kritisch te beschouwen. Uiteraard mag de inhoud van een beperkt aantal primaire bronnen afkomstig uit de laagste volksklassen niet per definitie als ‘waarheid’ aanvaard worden. Zoals de Engelse historicus E.H. Carr in 1963 al schreef: ‘Geen enkel document kan ons meer vertellen dan wat de auteur van het document dacht – wat hij dacht dat gebeurde, wat hij dacht dat zou moeten gebeuren of zou gebeuren, of misschien alleen wat hij wilde dat anderen dachten dat hij dacht, of misschien zelfs alleen wat hij dacht dat hij dacht’.³¹¹ Echter is in de loop der jaren genoeg literatuur gepubliceerd die aan de hand van uitvoerig historisch onderzoek een plausibel beeld heeft kunnen vormen van de opvattingen van zowel vol als elite.

Zoals we hebben gezien in zowel de theorieën van zowel Peter Burke³¹² als Roger Chartier³¹³ bestaat er een *fuzzy* relatie tussen volks- en elitecultuur en is de grens tussen beide cultuuruitingen en bijbehorende normen en waarden fluïde. De elite neemt deel aan bepaalde aspecten van volkscultuur en vormt hiermee een ‘biculturele klasse’.³¹⁴ De tegengestelde toenadering hebben we ook reeds gezien in *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, waarin een individu met een volkse achtergrond in klasse stijgt en er een vermenging van beide culturen ontstaat.³¹⁵ Deze verbinding maakt dat normen en waarden dikwijls cultuur ontstijgen of zich hiervan losmaken. Zowel de elite als de maatschappelijk lagere klassen speelden met de algemeen geldende regels, al verschilde deze speelsheid naarmate men minder goed dan wel beter geïnformeerd was over de sociaal gewenste deugden.

³¹⁰ Pieter Elzevier, *Den Iacchenden Apoll* (1703), 50.

³¹¹ E.H. Carr, *What is History?* (New York, 1963), 16.

³¹² Burke, *Popular culture*, 7.

³¹³ Chartier, *Cultural History*, 37 - 45.

³¹⁴ Burke, *Popular culture*, 9.

³¹⁵ Roodenburg, ‘De autobiografie van Isabelle de Moerloose’.

Maagdelijkheid was in de vroegmoderne tijd een grote deugd, waaraan men met name voor vrouwen veel waarde toekende. Door deze norm alom te prijzen werd de gemeenschapsdwang in de loop van de zeventiende eeuw aangevuld met en langzaam vervangen door zelfdeugdzaamheid of *Selbstzwang*, zoals Norbert Elias dit noemde.³¹⁶ Seksuele onthouding tot aan het huwelijk of het inzetten van aanvaardbare alternatieven, zoals seksueel contact zonder coïtus of andere selectieve handelingen³¹⁷, werd binnen sommige gemeenschappen aangeraden, maar anticonceptie gold vanuit de christelijke kerk als een zonde.³¹⁸ Hierbij bestond echter de ‘dubbele standaard’, die andere deugden en normen hanteerde voor enerzijds mannen, anderzijds vrouwen.³¹⁹ Seksueel contact en het huwelijk waren sterk verbonden, mede door de nadruk die de christelijke leer legde op de heiligheid van een huwelijkse verbintenis. Dit leidde dan ook tot ‘vaderschapsacties’, waarbij een kramende vrouw middels een juridische procedure de vader van haar kind wil laten erkennen.³²⁰ Uit bronnen blijkt dat deze rechtszaken tegen ongehuwde mannen uit een nabije sociale klasse voor de jonge moeder positief konden uitvallen, terwijl vrouwen vrijwel geen kans hadden tegenover sociaal hooggeplaatste, invloedrijke heren.³²¹

Er is een duidelijk verschil op te merken in heersende moraal ten aanzien van hertrouwen en men was zich bewust van het gewenste normen- en waardenpatroon ten aanzien van de ongelijke huwelijken. De hechte sociale netwerken binnen de vroegmoderne gemeenschap maakten dat er een fluïde scheidslijn ontstond tussen onderlinge controle en algemene afkeuring.³²² Vaak richtten volksgerichten hun commentaren of publieke bestraffingen op overtreders van de huwelijkse en seksuele orde, zoals weduwnaars of weduwen die hertrouwden.³²³ Hoewel de kerk en de overheden dit soort acties afkeurden, omdat ze afbreuk deden aan het juridische gezag van de rechtbanken, waren *charivari*'s binnen de Republiek geen onbekend verschijnsel.³²⁴ Een groot leeftijdsverschil binnen het huwelijk werd door de schrijvers van zeventiende-eeuwse moraalgeschriften afgekeurd, zoals ook te lezen in

³¹⁶ Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*.

³¹⁷ Z.a., ‘De kuische bagyn’, *Almanach a la Figaro* (1790), 17.

³¹⁸ Roodenburg, *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, 323 – 333.

³¹⁹ Thomas, ‘The double standard’, 195 – 216.

³²⁰ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 88.

³²¹ Idem, 93 - 94.

³²² Shorter, *The making of the modern family*, 218 - 227.

³²³ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 13.

³²⁴ Idem.

meerdere werken van dichter en politicus Jacob Cats³²⁵, al gold dit sterker voor verbintenissen tussen een oudere vrouw en een jonge man dan bij een wisseling van beide geslachten.³²⁶

Hoewel ongewenst, waren ontrouw en een gebrek aan kuisheid zowel binnen als buiten het huwelijk aan de orde van de dag. Het volk stelde dan ook dat er ‘volgens een bijna onfeilbare wetmatigheid’ overspel zou plaatsvinden wanneer één van beide huwelijkspartners niet langer tot zijn of haar gerief bevredigd kon worden onder de eigen lakens.³²⁷ Hoewel het volgens de leer van de kerk en de wettelijke norm niet toegestaan was, onderhielden veel gehuwde (en ongehuwde) mannen seksuele contacten met vrouwen uit een lagere sociale klasse. Hierbij vormde de maatschappelijke status en bijbehorende rijkdom van de heer in kwestie een vrijwel zekere vrijwaring voor nadelige gevolgen.³²⁸ De dubbele standaard ten aanzien van maagdelijkheid, reinheid en kuisheid was ook bij ontrouw aan de orde, zowel in het geval van standsverschil als bij verhoudingen binnen dezelfde sociale klasse. Wat voor de man door de vingers werd gezien, kon voor de vrouw als verlies van eer en goede naam worden opgevat.³²⁹ Men speelde met deze normen en had in bepaalde gevallen zelfs begrip voor overspel, bijvoorbeeld in het geval van huiselijk geweld, hoewel men hierbij wel refereerde aan de onzedigheid van deze keuze.³³⁰ Mannen wiens vrouw vreemdging werden als ‘hoorndrager’ bestempeld en binnen de gemeenschap negatief veroordeeld en als zwak beschouwd.

Sodomie, het al dan niet vanuit een homoseksuele geaardheid plegen van handelingen die men destijds bestempelde als ‘sodomitische zonden’, was in de zeventiende en achttiende eeuw een ‘*stomme sonde*’³³¹. Vele vervolgingen van vermoede homoseksuelen in de eerste helft van de achttiende eeuw zorgden voor een publieke afkeuring van homoseksueel gedrag. Hoewel er individuele gevallen bekend zijn waarin mannen bekend waren met sodomie en desondanks niet direct berecht werden³³², gold voor de meeste homoseksuelen dat zij bij enig bewijs terechtgesteld en oneervol ter dood gebracht werden. Er bestaan vrijwel geen bronnen vanuit de maatschappelijke onderlaag die dit beeld kunnen bevestigen dan wel ontkrachten, vermoedelijk door de hoge straffen die men hieraan verbond en het algeheel verzwijgen van sodomitische daden.

³²⁵ Jacob Cats, *Huwelijck* (1625) en Jacob Cats, *Den trou-ringh* (1637).

³²⁶ Roodenburg, *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, 329.

³²⁷ Leemans, *Het woord is aan de onderkant*, 126.

³²⁸ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 13 - 15.

³²⁹ Thomas, ‘The double standard’, 195 – 216.

³³⁰ Z.a., ‘Braeve Schout, die sijn boeten verwacht’, *Romp-Slomp* (1673), 55.

³³¹ Van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland* (Nijmegen, 1995).

³³² Idem.

5.2. De zedelijke moraal tegenover het beeld in licht-erotische, vroegmoderne volksliteratuur

Over de auteurs van een aantal lichtzedelijke werken weten wij dat zij uit een hoge klasse afkomstig waren, terwijl zij de gewenste zedelijke normen van de maatschappelijke bovenlaag aan hun laars laptten.³³³ Pieter Elzevier, auteur van *Den Lacchenden Apoll* en vermoedelijk ook van *De doorkluchtige daden van Jan Stront*, was de jongste zoon uit een voornamelijk uitgeversfamilie en werd na een studie Rechtsgeleerdheid advocaat. Aernout van Overbeke was eveneens een advocaat, maar daarnaast tevens een kroeglopende moppentapper en ook de auteur van *Het Reukwerk van Venus* bevond zich in de lichtzedig-juridische hoek, met een achtergrond als rechtenstudent. Jan Pietersz. Meerhuysen, aan wie *De geest van Jan Tamboer* wordt toegeschreven, was kunstkoper van beroep, actief als tamboer bij de schutterij en tevens een bekend acteur, onder meer in stukken van Vondel, maar stond daarnaast bekend als losbol en drinkebroer. Hendrick van Bulderen, van wie talloze teksten zijn opgenomen in *Den koddigen opdisser*, was een bekend boekverkoper uit Den Haag, die – zover ons nu bekend – circa tachtig werken op zijn naam mag schrijven.

Dat vele auteurs en drukkers zich bewust waren van de heersende moraal en hier opzettelijk mee speelden, blijkt uit zowel de vele voorwoorden (waarvan een aantal is meegenomen bij aanvang van alle paragrafen van dit onderzoek) als de inhoud van een groot aantal rijmwerken. Pieter Elzevier tornt aan het normbesef van de lezer door zijn boek te beginnen met de volgende wens, waarin hij kort een citaat van Plinius de Jongere aanhaalt: ‘*Misschien dat gy nog eenige smaak en soetheit hier in sult vinden, Vermits het spreekwoord is, dat’er geen Boek so quaat gevonden wort, Dat niet eenige nuttigheit soude aanbrenghen.*’³³⁴ Uitgever Timotheus ten Hoorn werd zelfs veroordeeld voor zijn publicaties, iets dat hem niet ontmoedigde lichtvoetige werken te blijven uitgeven.³³⁵

Vele verzen waren tekenend voor de lichthartige omgang met de gewenste normen en waarden. Ten aanzien van maagdelijkheid was buitenechtelijk seksueel contact een veelvoorkomende onzedelijkheid, waarbij met name de onkuisheid van te snel in de kraam vallende bruiden werd benadrukt. Hierbij gold overigens dat de bruidegom niet altijd als positief

³³³ Jan Pietersz. Meerhuysen, *De geest van Jan Tamboer* (1659), Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (1667), Hendrick van Bulderen, *Den koddigen opdisser* (1672), Jan ter Hoorn, *De Rym-wercken van wylen den heer en meester Aernout van Overbeke* (1709) en Z.a., ‘Voorreden’, *Het Reukwerk van Venus* (1750).

³³⁴ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (1667), A4.

³³⁵ Van Eeghen en De Lorme, *De Amsterdamse boekhandel*, 165.

werd afgeschild, maar vaker als een sullige man, die zich door zijn vrouw had laten misleiden. Heel anders was de toon ten aanzien van vrouwen die bijna gelijktijdig met hun huwelijkse geloften de bevalling ingingen wanneer de huwelijkspartner ook daadwerkelijk de vader was. Hieruit sprak minder afkeuring, wat kan duiden op een verbinding met de in veel gemeenschappen oogluikende toestemming ten aanzien van voorechtelijk seksueel contact en de daaraan verbonden sociale controle ten aanzien van het vaderschap.³³⁶ Dit beeld wordt bevestigd in een vers dat zich afspeelt in de grote stad, waar de afkeuring ten aanzien van deze bijslaap groter is door een minder hechte sociale cohesie.³³⁷ Dat de ‘dubbele standaard’, waarbij vrouwen volgens de geldende norm kuiser moesten zijn dan mannen, alom aanwezig was blijkt uit de schaarste aan verhalen ten aanzien van de mannelijke maagdelijkheid en zedelijkheid. Het was voor mannen dan ook gebruikelijker om reeds voorafgaand aan het huwelijk seksuele ervaring op te doen, hoewel dit volgens de kerk (uiteraard) niet gewenst was.³³⁸

Ongelijkheid binnen het huwelijk was eveneens een geliefd onderwerp in licht-erotische dichtbundels, met name ten aanzien van leeftijdsverschil en hertrouwen. Dit kan verbonden worden aan de heersende normen hieromtrent, omdat de gemeenschap met name verbintenissen tussen twee huwelijkspartners die veel verschilden in leeftijd afkeurde. Het thema van de oude man die wenst een jonge vrouw te beminnen was een geliefd uitgangspunt van verzen en kon – door de overduidelijk optimistische inslag – vaak als zeer humoristisch worden opgevat. Hierbij werden de sociale aannames versterkt, door de wens tot het verkrijgen van rijkdom en een korte huwelijksspanne van de jonge vrouw in kwestie te benadrukken. Een andere reden van afkeuring werd gevonden in de vele adviezen die jonge vrouwen een oude heer afraden en kan worden verbonden aan de christelijke intentie om kinderrijke verbintenissen aan te gaan - want ongelijke huwelijken resulteerden zelden in een grote kindershare. De afkoopsommen die ongelijke relaties op sociaal-cultureel gebied mogelijk maakten en tegelijkertijd onder de pet hielden is terug te zien in het aantal teksten hierover: dat is minimaal. Er is slechts één gekscherende tekst gevonden over een ongelijk huwelijk, waarbij een arme man een rijke vrouw zoekt, maar ook hierin is de wens aannemelijker dan de realisatie.³³⁹

Huwelijkse ontrouw was in de vroegmoderne samenleving goed zichtbaar door de sterke sociale cohesie en dook dientengevolge met grote regelmaat op in erotische en humoristische verzen. Hier binnen zijn twee hoofdcategorieën te bemerken: enerzijds het overspel van de man

³³⁶ Roodenburg, *De autobiografie van Isabella de Moerloose*, 323 – 333.

³³⁷ Z.a., ‘Of die pry niet en wist hoe het hoorde’, *Romp-Slomp* (1673), 61.

³³⁸ Thomas, ‘The double standard’, 195 – 216.

³³⁹ Adriaen Steyn, ‘Op een bedroge gelt-gierige Minnaer’, *De Puntige Poëet* (1669), 57.

op de vrouw, dat vaak ongemerkt plaatsvond en lichtvoetig werd behandeld, vermoedelijk omdat het zonder grote maatschappelijke of juridische vervolging kon plaatshebben. Voor mannen was het niet ongebruikelijk seksuele bevrediging buitenshuis te zoeken wanneer deze binnen het huwelijk niet kon worden gevonden. Hier tegenover stond het overspel van de vrouw op de man, dat zowel door de geldende deugden als door de volkse normen van de gemeenschap werd afgekeurd. De man die hierbij voor de gek werd gehouden verkreeg de titel van ‘hoorndrager’ en de daaraan verbonden predicaten van zwakte en dommigheid. Dit kan gelieerd worden aan de ‘dubbele standaard’ en de maatschappelijk ondergeschikte positie van vrouwen, die volgens de heersende norm door de man gecontroleerd moesten worden.

Het vrijwel volledig ontbreken van verzen ten aanzien van homoseksualiteit bevestigt een vermoeden dat er grenzen zaten aan de onderwerpsreikwijdte van humor. Sodomie was in de zeventiende en achttiende eeuw dan ook een ‘*stomme sonde*’³⁴⁰, waarover men niet sprak en waarvan de veroordelingen dikwijls achter gesloten deuren plaatsvonden. De grootscheepse vervolgingen van homoseksuelen in de jaren 1730 – 1731, de publieke terechtstellingen en de daaraan verbonden oneervolle doodstraffen zijn buiten de bestudeerde lichtzedelijke literatuur gebleven en wellicht zelfs bewust hierbuiten gehouden.

Of men bewust de grenzen van het toelaatbare opzocht om aan de gevestigde orde te tornen of men de teksten slechts als ‘*eene uitspanning in een vrolijk uur*’³⁴¹ zag is niet met volledige zekerheid te stellen. Op basis van het viertal bestudeerde categorieën en de hierin bevonden informatie is er de neiging geen grote politieke of antireligieuze tendens aan de teksten te verbinden. Wanneer men de teksten echter binnen de gehele context van hun boekjes ziet valt dikwijls commentaar op het oorlogsgewoel of de besluiten van machthebbers te bespeuren, zowel impliciet als expliciet.³⁴² Omdat de afkomst en achtergrond van de poëten grotendeels onbekend is, is het niet eenvoudig om hier sluitende conclusies aan te verbinden en zou dit ook te kort door de bocht zijn voor het zeer omvangrijke corpus, waaraan tientallen schrijvers en uitgevers hebben meegewerkt.

Uit de teksten blijkt echter wel het bewustzijn van de auteurs ten aanzien van de geldende normen en waarden, zowel van bovenaf opgelegd door christelijke kerk en elite als van onderaf gevormd binnen gemeenschappen met een sterke sociale cohesie. De lezer wordt verleid zich in het grijze gebied tussen deugd en ondeugd te begeven.³⁴³ Poëten spelen met de grenzen van toelaatbaarheid, want ‘*De Geest van den mensch kan zig niet onophoudelijk bezig*

³⁴⁰ Van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland*.

³⁴² Z.a., *Jan Tamboer* (1738).

³⁴³ Goulemot, ‘De literaire praktijk of het publiek maken van het persoonlijk leven’, 320 – 347.

*houden met gewigtige onderwerpen of zedelijke betrachtingen, maar eene afwisseling van vermaak is voor denzelfen zoo noodzaakelijk...*³⁴⁴ Zo is er tussen de regels door wel degelijk een voortdurende dans tussen de gewenste moraal van bovenaf en de gepraktiseerde deugdelijkheid van onderaf of te merken.

³⁴⁴ Riemsnijder en Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (1780), 12.

*Op het lesen, van een Vers sonder naem.
Ghy segt: wie schreef dit vers, schoon ick het niet en weet,
Nogh segh ick wie het was: het was een vreemt Poet.*³⁴⁵

6. Bronnenoverzicht

‘Alingh, P.’, *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Krukjes*
(Amsterdam, 1675).

‘Alingh, P.’, *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes
op Krukjes: Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706).

‘Alingh, P.’, *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes
op Krukjes: Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1724).

*Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor
het jaar 1789* (Z.p., 1789).

Almanach a la Figaro en rarekiek der galante en vrolyke Hollanders [...] Voor het jaar 1789
(Z.p., 1789).

*Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar
1790* (Z.p., 1790).

Bartholomeus Salutius, R.P. en Joannes Blitterswyck, R.P., *De Seven Trompetten Blaesende
door de geheele Werelt om den Sondaer te verwecken tot Penitentie* (Gent, 1759).

Beverwijck, Johan van, *Alle de wercken, zo in de medicyne als chirurgie, schat der gesontheit*
(Z.p., 1656).

Bulderen, Hendrick van, et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen,
kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672).

Camphuysen, Dirk Rafaelsz, *Stichtelycke rymen, om te lesen ofte singhen* (Amsterdam, 1647).

Cats, Jacob, *Houwelijck* (Dordrecht, 1625), 245.

Cats, Jacob, *Sinne- en minne-beelden* (Amsterdam, 1664).

Cats, Jacob, *'s Weerelts begin, midden, eynde, besloten in den trou-ringh, met den proef-steen
van denselven* (Dordrecht, 1637).

³⁴⁵ Adriaen Steyn, *De Puntige Poët* (1669), 168.

Dalen, Daniel van den en Damme, Andries van, *De vrolyke Bruidlofs Gast, bestaande in boertige Bruidlofs Levertjes en vermaakelyke Minne-Digten* (Amsterdam, 1697).

De Doorluchtige Daden Van Jan Stront, : opgedragen Aen het Kackhuys (Z.p., 1696).

De geest van Jan Tamboer, ofte Uitgeleezene stoffe, voor de klugtlievende jonkheid (Amsterdam, 1780).

De twee vermaarde fortuyns-kinderen (Delft, 1682).

De vermaaklyke horologie-almanach (Amsterdam, 1795).

Den om vergiffenis biddende hoorndrager (Delft, 1711).

Elias, Norbert, *Über den Prozeß der Zivilisation* (Bazel, 1939).

Elzevier, Pieter, *Den lacchenden Apoll, uytbarstende in drollige rymen* (Amsterdam, 1667).

Elzevier, Pieter, *Den lacchenden Apoll, uytbarstende in drollige rymen* (Amsterdam, 1703).

Frijhoff, Willem, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen, 1984).

Fruytier, J., *Salomons raad aan de jeugt* (Rotterdam, 1724).

Het koddig en vermakelyk leven van Louwtje van Zevenhuizen (Rotterdam, 1752).

Het koddig en voddig leven der hedendaagse Labourlotten (Amsterdam, 1685).

Het leeven en bedryf van de hedendaagsche Haagsche en Amsterdamsche zalet-juffers (Amsterdam, 1696).

Het reukwerk van Venus, zynde een verzameling van koddige snakerytjes (Z.p., 1750).

Hoorn, Jan ter, *De rym-wercken van wylen den heer en meester Aernout van Overbeke* (Amsterdam, 1685).

Huygens, Constantijn, *Korenbloemen* (Z.p., 1658).

Jan Tamboer - Het Toneel Der Snaaken Bestaande In veel Nieuwe Geschiedenissen en Kluchten (Amsterdam, 1738).

Jonker, J., *De vrolyke Bruidlofs Gast, bestaande in boertige Bruidlofs Levertjes en vermaakelyke Minne-Digten* (Amsterdam, 1697).

Meerhuysen, Jan Pietersz. *De geest van Jan Tamboer* (Z.p., 1659).

Moerloose, Isabella de, *Vrede Tractaet, Gegeven van den Hemel door Vrouwen Zaet. Beschreven door Isabella, de Moederloose Weduwe van Domini Laurentius Hoogentoren. In zijn leven Predikant in Zuit-Beverland* (Amsterdam, 1695).

Riemsnijder, H. en Bilderdijk, W., *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780).

Romp-slomp, voor mat-schuddingh uytgestort voor de liefhebbers die niet al te vies en vallen (Amsterdam, 1673).

Saluzzo, Bartolommeo da en Blitterswyck, Jean, *De seven trompetten blaesende door de geheelde wereld om den sondaer te verwecken tot penitentie* (Gent, 1759).

Starter, Jan Jansz., *Friesche lust-hof, beplant met verscheyden stichtelycke minne-liedekens, gedichten ende boertighe kluchten* (Amsterdam, 1621).

Steyn, A., *De puntige poëet in de wapenen, of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669).

Vries, Simon de, *Seven duyvelen, regeerende en vervoerende de hedendaegsche dienstmaegden* (Amsterdam, 1682).

*Aan eene Dame, die in een gezelschap een Vaarsje voor de vuist verlangde.
Is 't mogelijk ! gebied een' Schoone mij te dichten?
En zou ik een bevel, zoo streelend, niet verrigten?
En wel terstond? – ô ja, ik zal;
Mijn Dichtlust staat voor schoonen altoos pal:
Maar ik beken, om 't sneedig wit te raaken,
Zou 'k liefst apart een Punt dicht maaken.³⁴⁶*

7. Literatuurlijst

An American dictionary of the English language: new and revised edition (Z.p., 1864).

Blok, P.J. en Molhuysen, P.C, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek - Deel 5* (Leiden, 1921).

Brink, Wilco van den, 'Pans Fluytje: vraagtekens bij een dubieuze bestseller', *Janboel Koninklijke Bibliotheek*. Verkregen op 28 september 2016 via <<https://www.kb.nl/themas/gedrukte-boeken-tot-1800/pans-fluytje-vraagtekens-bij-een-dubieuze-bestseller>>.

Buisman, M., *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes* (Amsterdam, 1960).

Burke, Peter, *Popular culture in the early modern period* (Farnham, 2009).

Capp, Bernard, 'Popular culture(s)', *The European world 1500 – 1800: An introduction to early modern history* (Abingdon, 2009).

Carr, E.H., *What is History?* (New York, 1963), 16.

Chartier, Roger, *Cultural History - Between practices and representations* (Cambridge, 1988).

Dabhoiwala, Faramerz, *The origins of sex : a history of the first sexual revolution* (Londen, 2012).

Dekker, Rudolf, *Lachen in de Gouden Eeuw. Een geschiedenis van de Nederlandse humor* (Amsterdam, 1997).

³⁴⁶ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (1780), 23.

- Dekker, Rudolf, Roodenburg, Herman en Rees, Harm Jan van, *Aernout van Overbeke, Anecdota sive historiae jocosae: een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes* (Amsterdam, 1991).
- Douglas, Mary, *Purity and danger: An analysis of concept of pollution and taboo* (Londen / New York, 1966 – 2002).
- Dunglison, Robley, *Medical lexicon: A dictionary of medical science* (Z.p., 1857).
- Eeghen, Isabella Henriette van en Lorme, Jean Louis de, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725, Deel 3* (Amsterdam, 1978).
- Emde Boas, Coen van, *Geschiedenis van de seksuele normen* (Kapellen, 1985).
- Engels, Friedrich, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat* (1884).
- Gieles, J.L.M. en Plak, A.P.J., *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictioneel proza, 1670-1700* (Het Goy, 1988).
- Goulemot, Jean Marie, ‘De literaire praktijk of het publiek maken van het persoonlijk leven’, *Geschiedenis van het persoonlijk leven – Van de renaissance tot de Verlichting* (Amsterdam, 1989),
- Gowing, Laura, *Common bodies: women, touch and power in seventeenth-century England* (New Haven, 2003).
- Groenendijk, Leendert F. en Roberts, Benjamin B., *Losbandige jeugd – Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd* (Hilversum, 2004).
- Grootes, Eddy en Jansen, J., ‘De productie van narratief proza omstreeks 1610/1640/1670. Verschuivingen binnen het genresysteem’, *Spektator* 19 (1990), 107 - 119.
- Grootes, Eddy et al., *Vreugde en verdriet in kleine kring: Het gezinsleven in poëzie en proza, 1600-1750* (Amsterdam, 2006).
- Haan, Tj. W. R. de, *Volkskunst der lage landen* (Amsterdam, 1965).
- Haks, Donald, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht, 1985).
- Harms, Roeland, ‘Ter lering, maar vooral ter vermaak – Een vergelijking tussen de functie van het anekdotenboek en de zeventiende-eeuwse roman De Labourlotten’, *De zeventiende eeuw* 19 (Z.p., 2003), 154 – 168.
- Harper, Kyle, *From shame to sin: The Christian transformation of sexual morality in late antiquity* (Cambridge, Massachusetts en Londen, 2013).
- Hekma, Gert en Roodenburg, Herman, *Soete minne en helsche boosheit : seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen, 1988).

- Houben, Annemieke, *Vieze liedjes uit de 17e en 18e eeuw* (Nijmegen, 2014).
- Hunt, Lynn, *The invention of pornography : obscenity and the origins of modernity, 1500 – 1800* (New York, 1993).
- Iggers, Georg G., *Historiography in the Twentieth Century – From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Hannover en Londen, 1997).
- Inglis, Fred, *Clifford Geertz: Culture, Custom and Ethics* (Cambridge, 2000).
- Janssens, Floris, ‘Wisselwerkingen en verwantschappen: Toneelkluchten en kluchtboeken in de zeventiende-eeuwse Republiek’ (Z.p., z.j.), 28 - 30.
- Jensen, Richard, ‘Modernization as a framework for American history’, *Conferentie Organization of American Historians* (Detroit (Michigan), 1981).
- Jongh, Eddy de, *Tot lering en vermaak* (Amsterdam, 1976).
- Joyner, Charles, *Shared Traditions: Southern History and Folk Culture* (Urbana (Illinois), 1999).
- Knappert, L., *Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw* (Haarlem, 1910).
- Leemans, Inger, *De doorluchtige daden van Jan Stront – Opgedragen aan het kakhuis* (Utrecht, 2000).
- Leemans, Inger, *Het woord is aan de onderkant : radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Nijmegen, 2002).
- Leuker, Maria-Theresia en Roodenburg, Herman, ‘Die dan hare wyven laten afweyen’. Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw’, *Soete minne en helsche boosheit: Seksuele voorstellingen in Nederland 1300 – 1850* (Nijmegen, 1988), 61 - 84.
- Mateboer, Jenny, *Bibliografie van het Nederlandstalig narratief fictieel proza 1701-1800* (Nieuwkoop, 1996)
- McLeod, Saul A., ‘Bruner’ (Z.p., 2008). Verkregen op 26 november 2016 via <www.simplypsychology.org/bruner.html>.
- Meer, Theodorus Albertus Maria van der, *Sodoms zaad in Nederland : het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen, 1995).
- Meer, Theodorus Albertus Maria van der, *De wesentlijke sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomietenvervolgingen in Amsterdam, 1730-1811* (Amsterdam, 1984).
- Meijers, Silke, ‘Gevederde vrienden: Vogels als veelvoorkomend dubbelzinnig vroegmodern thema’, *Vertelcultuur 3* (Amsterdam, 2016), 28 - 40.
- Montgomery Hyde, H., *A history of pornography* (New York, 1964).
- Muchembled, Robert, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne: XVe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1978).

- Muir, Edward, 'Introduction: Observing Trifles', *Microhistory and the Lost Peoples of Europe* (Baltimore, 1991).
- Noordam, *Riskante relaties: vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum, 1995).
- Noordam, Dirk Jaap, 'Zedeloos Nederland? Seksuele losbandigheid rond 1800: visies, remedies, realiteit.', *Soete minne en helsche boosheit: Seksuele voorstellingen in Nederland 1300 - 1850* (Nijmegen, 1988), 197 - 209.
- Oakley, Ann, *Sex, Gender and Society* (Aldershot, 1985).
- Parsons, Talcott en Freed Bales, Robert, *Family, socialization and interaction process* (Londen, 1956).
- Pol, Lotte C. van de, *Het Amsterdams hoerdom : prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1996).
- Ramsey, A.W., 'The reformation of popular culture', *Encyclopaedia of European Social History 5* (New York, 2001).
- Ranum, Orest, 'Toevluchtsoorden van de intimiteit', *Geschiedenis van het persoonlijk leven* (Amsterdam, 1989), 182 - 230.
- Redfield, Robert, *The little community and peasant society and culture* (Chicago, 1960).
- Roodenburg, Herman, 'De autobiografie van Isabella de Moerloose. Sex, opvoeding en volksgeloof in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (Z.p., 1983), 311 - 342.
- Roodenburg, Herman, *Onder censuur : de kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990).
- Schmidt, P.P., *Zeventiende-eeuwse kluchtboeken uit de Nederlanden* (Utrecht, 1986).
- Shorter, Edward, *A history of womens' bodies* (New York, 1985).
- Shorter, Edward, *The making of the modern family* (New York, 1975).
- Sigel, Lisa, *Governing Pleasures: Pornography and Social Change in England, 1815-1914* (New Brunswick, 2002).
- Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), *Examenprogramma geschiedenis havo / vwo* (Enschede, 2007).
- Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), *Concretisering van de kerndoelen Mens en maatschappij – Kerndoelen voor de onderbouw VO* (Enschede, 2007).
- Stipriaan, René van, *Leugens en Vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam, 1996).
- Stokvis, Pieter, *Geschiedenis van het privéleven : bronnen en benaderingen* (Heerlen, 2007).

- Strasser, Ulrike, *State of virginity: Gender, religion, and politics in an early modern catholic state* (Ann Arbor, 2004).
- Stoller, Robert J., *Sex and Gender : The Development of Masculinity and Femininity* (Londen, 1968).
- Stone, Lawrence, 'Sex in the West', *The New Republic* (Z.p., 8 juli 1985), 27.
- Stone, Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500 - 1800* (Londen, 1977).
- Thomas, Keith, 'The double standard', *Journal of the history of ideas* 20-2 (Philadelphia, 1959), 195 – 216.

*Als d'een dees stuckjes seght d'ander an,
Soo komen die in 't Licht, en aen de man.*

UYT

*'t End goed al goed.*³⁴⁷

³⁴⁷ 'P. Alingh', *Pans Fluytje* (1675), 28.

8. Bijlage 1: Handleiding voor toepassing in het onderwijs

8.1. Aansluiting op de schoolvakken Geschiedenis en Nederlands

Het streven is om dit onderzoek of een deel van de inhoud of het bronnencorpus om te zetten naar een lessenserie voor het voortgezet onderwijs, gericht op de bovenbouw van het VWO (voorbereidend wetenschappelijk onderwijs), bij voorkeur de vierde klas, omdat hier nog ruimte bestaat in het curriculum om onderwerpen te behandelen die niet direct aan het examenprogramma gerelateerd hoeven worden. Omdat ‘verhalen uit de vroegmoderne tijd’ een multidisciplinair onderwerp is, zal de lessenserie vakoverstijgend worden ingericht. Hierbij is er in een serie van drie lessen aandacht voor zowel de historische context, waarin de sociaalmaatschappelijke achtergrond van zowel tijdperk als broninhoud wordt geschetst, de literaire context, waarin de aard van de primaire bron van toelichting wordt voorzien en tot slot de taalkundige context, waarin tekstbegrip, taalkundige verschijnselen en linguïstische veranderingen aan bod komen.

Door elke benadering van het onderwerp te verbinden aan één specifieke les wordt het voor zowel de leerlingen als docerende historicus of neerlandicus mogelijk de lesdoelen te verbinden aan kenmerken van een van beide schoolvakken. De uiteindelijke doelen van de lessenserie zijn vakoverstijgend, maar door de disciplines tot aan het eind van de lessenserie gescheiden te houden is het ook voor leerlingen duidelijker dat diverse benaderingen van eenzelfde bron mogelijk zijn. De eerste les heeft – op de ‘aandachtstrekker’ na – geheel betrekking op de sociaalhistorische context van het bronmateriaal en tijdperk en sluit zodoende aan op het schoolvak Geschiedenis. De tweede les richt zich op de literaire context, met daarin de vorm van de publicaties, de achtergrond van de auteurs, het veronderstelde leespubliek en de opmaak van de bladspiegel. Hierin wordt aansluiting gezocht bij een deelaspect van het schoolvak Nederlands, waarna de serie wordt afgesloten met een derde les over de inhoudelijke aard van de teksten, waarbij de eerder verstrekte kennis uit beide disciplines samen kan komen en leidt tot tekstbegrip en betekenisduiding. Deze bevindingen worden door de leerlingen gedeeld met hun klasgenoten in de vorm van een voordracht met inhoudelijke toelichting.

Dit stapsgewijs introduceren van de diverse elementen correspondeert met de methodiek van de spiraalcurriculumtheorie van de cognitief psycholoog en onderwijskundige Jerome Bruner. Deze theorie gaat uit van een vroegtijdige beheersing van de basisbeginselen ten aanzien van een onderwerp of vaardigheid die het mogelijk maakt deze zelfde beginselen steeds

op een hoger niveau toe te passen.³⁴⁸ Leerlingen krijgen binnen drie lessen stapsgewijs de informatie die zij nodig hebben om een tekst te kunnen ontwaren, lezen, begrijpen en in context te plaatsen.

Doel van deze lessenserie is het aandragen van een verdieping ten aanzien van de sociaal-culturele historische context over de zestiende en zeventiende eeuw in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De leerlingen leren vanuit een microhistorisch perspectief, namelijk één brontekst uit één specifiek vroegmodern boek, een beeld vormen van de heersende moraal en bijbehorende normen en waarden binnen de vroegmoderne Europese gemeenschap. Dit vormt een aanvulling op de behandeling van deze thematiek binnen het examengerichte curriculum, waarbinnen er veel aandacht is voor politieke en religieuze ontwikkelingen en de sociaalmaatschappelijke veranderingen met name aan de opkomst van wetenschap worden gekoppeld. De analyse van het bronmateriaal wordt aan de hand van vaardigheden die hun plek hebben binnen het schoolvak Nederlands verricht, waardoor er eveneens een doel voor de lessenserie aan dit vak kan worden verbonden: het verbeteren van de vaardigheden ten aanzien van tekstanalyse, hertaling en duiding van de gevonden resultaten binnen een talig-literaire context.

8.1.1. Aansluiting op het schoolvak Geschiedenis

Binnen de eerste les van de serie - en in mindere mate de laatste les van dit drieluik - wordt aansluiting gezocht bij de kenmerken van Domein A, zoals geformuleerd door de landelijke Stichting Leerplanontwikkeling (SLO)³⁴⁹. Hierin komt onder meer het schematiseren van gebeurtenissen en ontwikkelingen met behulp van een chronologie aan bod. Daarnaast is er sprake van het aanbrengen van onderscheid tussen continuïteit(en) en verandering(en), waardoor er een bewustzijn bij de leerling ontstaat van de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige. Ook wordt aangehaakt bij de doelen zoals geformuleerd in de *Concretisering van de kerndoelen Mens en Maatschappij*, zoals opgesteld door SLO.³⁵⁰ Zo leent kerndoel 40 zich uitstekend voor de opzet van de lessenserie: ‘De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen en

³⁴⁸ Jerome Bruner, *The Process of Education* (Cambridge (Mass.), 1960), 23 – 26.

³⁴⁹ Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), *Examenprogramma geschiedenis havo / vwo* (Enschede, 2007).

³⁵⁰ Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), ‘Karakteristiek en kerndoelen leergebied Mens en maatschappij’, *Concretisering van de kerndoelen Mens en maatschappij – Kerndoelen voor de onderbouw VO* (Enschede, 2007).

hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken'.³⁵¹ Leerlingen kunnen een eigen mening leren vormen ten aanzien van de betrouwbaarheid en representativiteit van een bron in algemene zin. Dit geeft hen eveneens de mogelijkheid zelf vragen te stellen aan het beschikbare bronmateriaal.

Deze koppeling tussen omgeving en bronmateriaal toont zich eveneens in kerndoel 43: 'De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen'.³⁵² De koppeling tussen heden en verleden kan worden gezien als de beschreven tegenstelling in cultuur en levensbeschouwing, waardoor leerlingen normen en waarden uit de huidige tijd kunnen vergelijken met of afzetten tegen de morele houding in de vroegmoderne periode. Dit geheel kan terugkomen in de eerste les van de serie, waarbinnen de sociaalhistorische achtergrond waarin de teksten zijn gepubliceerd en waarover zij spreken wordt geïntroduceerd.

Historische verhalen zijn een legitieme kennisvorm, corresponderend aan een van beide 'modes of thought', zoals geformuleerd door Bruner.³⁵³ Dit geldt zowel voor overgedragen verhalen uit het verleden als voor nieuw geconstrueerde vertellingen op basis van historisch bronmateriaal. Hierbij wordt uitgegaan van twee soorten waarheden: allereerst een waarheid gebaseerd op redenerie en feiten, waarbij de juistheid tot stand komt aan de hand van een logisch gebruikte argumentatie, die rationeel gezien klopt. Daar tegenover staat een waarheid gebaseerd op verhalen en beeldvorming, gericht op levensechtheid en waarschijnlijkheid, die klopt wanneer het verhaal overtuigend klinkt. Dit correspondeert met enerzijds 'A-thinking' (associatief denken), anderzijds 'R-thinking' (rationaal denken), zoals getheoretiseerd door D.G. Watts³⁵⁴ Deze tweedeling werd gebaseerd op de gedachtegang van de Russische psycholoog Vygotski, die een verband zag tussen taal en begripsvorming in de ontwikkeling van jonge kinderen.³⁵⁵ In (historische) teksten wordt een beeld geschapen van het verleden door bekende feiten in verband te plaatsen, waardoor de lezer een interpretatie van deze waarheden tot zich neemt. Echter is deze rangschikking van feiten in zekere mate fictief en vormt het een narratief dat een essentieel deel uit kan maken van een historische waarheid.³⁵⁶ Historische

³⁵¹ SLO, *Concretisering van de kerndoelen Mens en maatschappij*, 7.

³⁵² Idem, 7.

³⁵³ Jerome Bruner, *Actual Minds, Possible Worlds*. (Cambridge (Mass.), 1986), 11 – 14.

³⁵⁴ D.G. Watts, *The Learning of History* (Londen / Boston, 1972.)

³⁵⁵ L. Vygotski, *Thought and Language* (Cambridge (Mass.), 1962).

³⁵⁶ Arie Wilschut, Dick van Straaten en Marcel van Riessen, *Geschiedenisdidactiek – Handboek voor de vakdocent* (Bussum, 2012), 163 – 169.

verhalen en korte teksten kunnen leerlingen aan het denken zetten, omdat ze hen dwingen na te denken over het perspectief waarin feiten geplaatst worden.

8.1.2. Aansluiting op het schoolvak Nederlands

‘In principe [kunnen] alle teksten over/uit de literatuur(geschiedenis) met een ‘dubbelfunctie’ worden ingezet’, stellen Bolscher et. al in hun didactische handleiding ten aanzien van het gebruik van literatuur en fictie binnen het voortgezet onderwijs.³⁵⁷ Het trainen van tekstbegrip is volgens hen een van die dubbelfuncties. Door een historische tekst te behandelen wordt het mogelijk ‘de eigenheid van de periode waaruit de tekst stamt’ te laten weerspiegelen vanuit de tekstuele inhoud.³⁵⁸ Door tekstfragmenten uit de (literatuur)geschiedenis aan te bieden en deze in groepjes te laten verwerken, wordt het zelfstandig en actief leren bevorderd.³⁵⁹

De vorm waarin de teksten aan de leerlingen gepresenteerd worden is van groot belang. Er bestaan diverse methoden, waarbij elke presentatievorm haar eigen sterktes en zwaktes kent. Het is mogelijk om de ruwe brontekst zonder linguïstische achtergronden aan de leerlingen te presenteren en slechts in een sociaalhistorische achtergrond te voorzien. Echter kan dit veel verwarring en mistaling opleveren wanneer leerlingen de inhoud naar modern Nederlands trachten om te zetten en deze vertaling van betekenis willen voorzien. Neerlandicus en literatuurdidacticus Hubert Slings, hoofdredacteur van de *Tekst in Context*-uitgaven, heeft geprobeerd een oplossing voor dit probleem te bieden door historische teksten in twee kolommen aan te bieden, waarbij de oorspronkelijke tekst links wordt gepresenteerd en rechts daarvan de hertaling.³⁶⁰ Echter blijkt uit een peilen van Van Dijk dat in dit soort presentatievormen de linkerkolom door leerlingen buiten beschouwing wordt gelaten, want ‘waarom zou je je hoofd breken over die vreemde oude tekst als de moderne vertaling ernaast staat?’³⁶¹ Door dit selectief leesgedrag wordt het belangrijkste doel voor historisch-letterkundig

³⁵⁷ I. Bolscher, J. Dirksen, H. Houkes en S. van der Kist, *Literatuur en fictie. Een didactische handleiding voor het voortgezet onderwijs* (Leidschendam, 2004), 231.

³⁵⁸ Bolscher et al., *Literatuur en fictie*, 169.

³⁵⁹ Idem.

³⁶⁰ H. Slings, ‘Het waarom en hoe van historisch literatuuronderwijs’, *Forum of arena: Opvattingen over literatuuronderwijs – Een stand van zaken in 2007* (2007), verkregen via via: <http://taalunieversum.org/inhoud/von-cahier-1/het-waarom-en-hoe-vanhistorisch-literatuuronderwijs>, dd. 15-08-2017.

³⁶¹ M. van Dijk, ‘Hertalen als werkvorm voor onderwijs in historische letterkunde. Gijsbrecht van Aemstel in vwo 5’, *Levende Talen Magazine* 1 (2015), 16 - 20.

onderwijs slechts ten dele bereikt, wat kan worden voorkomen door leerlingen niet alleen de historische context te leren, maar ook actief te laten hertalen. Net als in de werkvormen gehanteerd binnen onderwijs in klassieke talen zorgt hertaling ervoor dat leerlingen de teksten zo eigen maken dat ze deze zelfstandig kunnen navertellen, wat leidt tot een toename in begrip. Hierbij is het verstrekken van de eerder genoemde voorbereiding op gebied van taal, vormgeving en sociaalhistorische context van cruciaal belang.³⁶²

Het actief hertalen van teksten kan bijdragen aan een verbetering van de leesvaardigheid en is volgens de Projectgroep Nederlands V.O. ‘een belangrijk middel om informatie te verkrijgen’, waarmee ‘leerlingen werken aan hun eigen cultureel-maatschappelijke vorming’.³⁶³ De ‘inhoudsgerichte benadering’ die deze projectgroep in haar publicatie hanteert onderscheidt drie criteria bij deze benadering: de teksten zijn interessant, authentiek en uitdagend voor de lezer.³⁶⁴ Tijdens de lessenserie wordt de interesse gewekt door de concrete inhoud van de teksten, die zij in de laatste les aan elkaar mogen presenteren. Dit zorgt voor extrinsieke motivatie, omdat een eindproduct gerealiseerd moet worden – namelijk een voordracht van de hertaalde tekst, voorzien van achtergrondinformatie. Intrinsieke motivatie kan gevonden worden in de aard van de teksten. De authenticiteit van de teksten is duidelijk en wordt verkregen omdat het uniek primair bronmateriaal betreft. De teksten zijn ook uitdagend, omdat ze in een ruwe vorm worden aangeleverd en door de leerlingen van achtergrond, duiding en hertaling worden voorzien. Dit voorziet in een aantal leesstrategieën, aansluitend op de al eerder genoemde verbetering van de leesvaardigheid: intensief, studerend en uiterlijk kritisch.³⁶⁵

8.2. Lesbrieven: een conceptuele opzet van het drieluik

Om deze lessenserie te verbinden aan het hierboven weergegeven onderzoek is gekozen om één deelaspect van ‘vieze verhalen’ zoals in deze scriptie behandeld te gebruiken als leidraad voor een lessenserie in drieluikvorm. Echter is de gehanteerde methodiek breed inzetbaar en biedt deze de mogelijkheid om – desgewenst - niet alleen ‘vieze verhaaltjes’ in te zetten als didactisch middel voor de schoolvakken Geschiedenis en Nederlands, maar ook andere

³⁶² Slings, ‘Het waarom en hoe van historisch literatuuronderwijs’.

³⁶³ Projectgroep Nederlands V.O., *Nederlands in de tweede fase. Een praktische didactiek* (Bussum, 2013), 35.

³⁶⁴ Idem, 50.

³⁶⁵ Projectgroep Nederlands V.O., *Nederlands in de tweede fase*, 37.

‘authentieke’ teksten stapsgewijs te analyseren. Er zijn vele voorbeelden denkbaar: dagboekfragmenten uit diverse perioden, liedteksten van bekende of minder bekende melodieën, fragmenten uit Middeleeuwse poëzie en zo verder.

In onderstaande lessenserie is voor de invalshoek ‘ongelijkheid binnen het huwelijk’ gekozen, een onderwerp waar scholieren via televisie en internet mee in aanraking komen, omdat ook tegenwoordig nog een groot scala aan vooroordelen ten opzichte van ongelijke relaties bestaat, zij het tussen arm en rijk of tussen oud en jong.

8.2.1. De eerste les: introductie en sociaalhistorisch kader

Tijdens de eerste les wordt de aandacht van de leerlingen geprikkeld met een primaire bron, die – indien mogelijk – in fysieke vorm wordt gepresenteerd. Er bestaat op deze manier een mogelijkheid om de bron niet alleen te zien, maar ook te voelen, ruiken of zelfs horen. De docent introduceert (een deel van) de tekst waarop de lessenserie betrekking zal hebben, of doet dit aan de hand van een vergelijkbare tekst uit dezelfde periode of uit hetzelfde genre.

Het vervolg van de les is opgebouwd uit twee delen: allereerst wordt een context geschetst van het tijdperk en de plaats waaruit de bron stamt. Hierbij wordt gebruik gemaakt van chronologie om het tijdsbesef van de leerlingen te prikkelen en is er ruimte om diverse materialen in te zetten ter verduidelijking: kaartmateriaal, ontwikkelingsschetsen, schilderijen of tekeningen, publicaties en – indien beschikbaar – bewegende beelden. De leerlingen leren niet alleen over de politieke context en over ontwikkelingen binnen landsgrenzen, maar maken ook kennis met de sociaal-culturele omstandigheden ten tijde van de bronuitgave. Al hun aantekeningen en vragen noteren zij in een logboek, dat per tweetal wordt bijgehouden.

Het tweede deel van de toelichting wordt gevormd op basis van het bronmateriaal en de onderwerpen die hierin aan bod komen, indien deze afwijken van de reeds geschetste context op basis van tijd van publicatie. Ter illustratie: betreft het een tekst uit de negentiende eeuw die betrekking heeft op de zestiende eeuw, dan zal in dit deel van de les de politieke en sociaal-culturele achtergrond van de zestiende eeuw moeten worden toegelicht.

Beide onderdelen van de les worden verlevendigd met actieve werkvormen, door leerlingen zelfstandig informatie te laten zoeken. Dit kan door hen aan te sporen definities van essentiële begrippen te vormen of markante personen en gebeurtenissen in kaart te brengen. Door deze opdrachten in tweetallen te laten verrichten ontstaat de eerste interactie over het

bronmateriaal, zij het nog op afstand. In de slotfase van de les is er ruimte om de leerlingen een connectie te laten maken tussen de bron uit de lesintrodactie en de gezochte en gepresenteerde informatie over de maatschappelijke achtergrond. Binnen deze les treedt de docent op als zowel presentator van de lesstof als begeleider van het leerproces.

8.2.2. De tweede les: literaire context

De tweede les uit het drieluik is gericht op de fysieke presentatie en literaire context van het bronmateriaal. Bij voorkeur vindt deze les plaats in een archief, waarbij leerlingen de boeken of teksten in tastbare zin kunnen ervaren. Leerlingen gaan actief aan de slag met (een kopie van) de primaire bron, die ze van kft tot kft analyseren. Dit beslaat allereerst de vorm van het materiaal: is het een boek of een schrift? Wat is het formaat van de bron en kan iets over het gebruikte vervaardigingsmateriaal worden gezegd? De bevindingen worden door de leerlingen genoteerd in een logboek, waarin zij allereerst feitelijke bevindingen noteren, zonder daaraan verbonden uitspraken of conclusies.

Hierna volgt de inhoud van het materiaal: in welke taal is het opgesteld? Zijn er afbeeldingen ingevoegd, hoe ziet de bladspiegel eruit en is er herkenning qua opbouw in bijvoorbeeld inleiding, kern en slot? Wat voor soort tekst betreft het op basis van opmaak, is het een verslag, een roman, een egodocument, een liedboek? Wanneer leerlingen vastlopen in hun analyse kunnen zij informatie zoeken met behulp van achtereenvolgens secundaire literatuur (verstrekkt door de docent) en internet.

Wanneer het beschikbare materiaal grondig is beschreven wordt een eerste stap gezet naar de inhoud. Wie is de auteur van de tekst? De leerlingen gaan in tweetallen op zoek naar meer informatie over de schrijver(s) of uitgever(s), hun afkomst, de omstandigheden ten tijde van publicatie en leggen hierbij verbanden met overige namen die zij op prominente plaatsen vermeld zien. Hierbij is het van belang dat zij de juiste naam gebruiken als uitgangspunt, een omstandigheid die de actieve rol van de docent vereist. De leerlingen vragen de docent om goedkeuring vanuit één of meerdere specifieke namen te zoeken, zodat de docent kan controleren of zij het schrift op juiste wijze hebben weten om te zetten naar modern Nederlands.

Als informatie over de auteur is verkregen mag het tweetal verder met een zoektocht naar informatie over de publicatie op basis van de titel van een boek, verhaal, lied of ander stuk. Indien er geen titel beschikbaar is wordt dit onderdeel uiteraard overgeslagen en kan er – naar

inzicht van de docent – op basis van andere prominente woorden, begrippen of persoonsnamen binnen de tekst naar aanvullende informatie worden gezocht. Voordat de les eindigt moet elk tweetal hun logboek laten aftekenen door de docent, die op deze manier een beeld krijgt van de reeds gevormde context binnen de bevindingen van de leerlingen.

8.2.3. De derde les: inhoudelijke analyse

De derde les richt zich volledig op de inhoud van het bronmateriaal, de algehele duiding hiervan en het voorbereiden van een presentatie op basis van alle gemaakte logboek aantekeningen. De leerlingen ontvangen voordat zij aan de slag gaan met het hertalen van de teksten de benodigde taalgerichte handvatten: informatie over lettergebruik en -notatie, vormen van vers, rijm en metrum, eventuele synoniemen van archaische woorden of uitdrukkingen en overige literaire kerninformatie. Op basis van dit materiaal mogen zij in tweetallen ‘puzzelen’ met de tekst(en), waarbij hertaling het eerste lesproduct is.

Wanneer de hertaling door de docent is ingezien en eventueel gecorrigeerd of aangepast op cruciale punten krijgen de leerlingen ruimte om hun tekst te verbinden aan de verkregen achtergrondinformatie, zowel over publicatie, auteur en leespubliek als de overkoepelde sociaalhistorische en politieke context van de bron. Dit doen ze aan de hand van enkele vooraf door de docent geformuleerde vragen, die als richtlijn voor analyse dienen. Zo verrichten de leerlingen zelfstandig onderzoek binnen een vooraf opgezet kader. Dit voorkomt ontmoediging door het ontbreken van connecties of het missen van cruciale informatie. Indien een tweetal vastloopt in hun analyse mogen zij advies inwinnen bij de docent, die altijd aan de hand van *scaffolding* te werk zal gaan en zelden een kant-en-klaar antwoord op een vraag presenteert. Op deze manier wordt het zelfstandig ontdekken en leren gestimuleerd.

Het eindproduct van deze les is de voorbereiding van een presentatie aan de hand van alle verkregen informatie uit het logboek, die volgende les zal worden gegeven. De docent controleert of dit eindproduct gerealiseerd is. Tijdens de presentatie van de onderzoeksresultaten draagt één leerling de hertaalde tekst voor en voorziet de andere helft van het tweetal in de benodigde context om het verhaal te duiden. Uiteraard wordt van de overige klasgenoten verwacht dat zij actief luisteren en gericht vragen stellen.

8.3. Lesbrieven: een concretisering van het drieluik

8.3.1. De eerste les: introductie en sociaalhistorisch kader

Lessenserie ‘Vieze verhaaltjes uit de vroegmoderne tijd’

Lesvoorbereiding Les 1: Introductie en sociaalhistorisch kader

Bovenbouw VWO - V4

Lesinhoud

- Onderwerp: Vieze verhaaltjes uit de vroegmoderne tijd
- Thema: Ongelijkheid in het huwelijk: leeftijds- en standsverschil
- Benadering: Introductie en sociaalhistorisch kader

Belangrijkste begrippen

- Vroegmoderne Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden
- Zedelijkheid en onzedelijkheid
- Huwelijkse moraal
- Ongelijkheid in het huwelijk

Lesdoelen:

- De leerlingen hebben kennis gemaakt met diverse aspecten van de sociaal-culturele kenmerken van de zeventiende en achttiende eeuw.
- De leerlingen begrijpen dat veel sociaalmaatschappelijke ontwikkelingen landsgrenzen overstijgen en de Europese gemeenschap een grote interne eenheid kent;
- De leerlingen herkennen een vroegmoderne tekst aan de hand van taalgebruik en opmaak en kunnen deze in grote lijnen begrijpen.

Vooraf:

- Meenemen presentatie op USB-stick;
- Meenemen lesuitwerking op papier;
- Meenemen bronmaterialen, zowel originelen, scans als transcripties;
- Meenemen logboeken.

Lesintroductie: Opening, dia 1:

Ca. 10 minuten

- Klas welkom heten, gebruikelijke materialen opbergen, alleen potlood op tafel nemen;
- Presentatie bronmateriaal, tonen vroegmoderne boeken;
- Voorlezen korte, humoristische, vroegmoderne tekst uit een van deze boeken (*Het Reukwerk van Venus*, tweede deel, bladzijde 131 en 132), deze tekst in originele scanvorm ook presenteren op diascherm, zodat de leerlingen kunnen meelesen:

‘Ongelyk huwelyk.

Een oud man, die zig aan een jong wyf gaat verbinden

Die zal in haren schoot wel haast zyn Grafplaats vinden,

En zoo een jonge vrouw trouwd met een ouden Man

’t Is vast dat zy van hem nooit vreugd verwagten kan. ³⁶⁶

³⁶⁶ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 131.

'Op 't zelfde geval.

*Een fris en jeudig Man die met een oude Vrouw
Zig in den egt begeeft, die heeft wel haast berouw,
En zoo een oud Wyf kiest een jongeling in 't bed,
't Mist zelden dat de Meid niet word het eerste vet.*³⁶⁷

VAN V E N U S. 131
O N G E L Y K
H U W E L Y K.

E Een oud man, die zig aan een jong wyf gaat
verbinden

Die zal in haren schoot wel haast zyn Grafplaats
vinden,

En zoo een jonge vrouw trouwd met een ou-
den Man

't Is vast dat zy van hem nooit vreugd ver-
wagten kan.

I 2 O P

Digitized by Google

132 HET REUKWERK
O P ' T Z E L F D E
G E V A L.

E Een fris en jeudig Man die met een oude Vrouw
Zig in den egt begeeft, die heeft wel haast berouw,
En zoo een oud Wyf kiest een jongeling in 't bed,
't Mist zelden dat de Meid niet word het eerste vet.

A N-

Digitized by Google

Lesinhoud, dia 2:

Ca. 15 minuten

- Presenteren doel lessenserie en kort aanstippen eindpresentatie;
- Vormen tweetallen, dit ook noteren en beide namen in logboek aangeven;
- Utdelen logboeken;
- Presenteren lesdoel: het vormen van een beeld over de vroegmoderne samenleving;
- Leerlingen werken de eerste opdracht uit het logboek uit.

Lesinhoud:

Ca. 5 minuten

- Bespreken antwoorden bij opgave 1;
- Verschillen in vertalingen aanstippen en uitlichten.

³⁶⁷ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 132.

Lesinhoud:***Ca. 15 minuten***

- Leerlingen met opdracht 2 en 3 laten beginnen;
- Deze opdrachten moeten voor het eind van de les af zijn, dit wordt door de docent gecontroleerd en afgetekend.

Afsluiting:***Ca. 5 minuten***

- Indien een groep eerder klaar is mogen zij reeds hun tekst voor de volgende les bij de docent ophalen en bestuderen. Aan het eind van de les stoppen zij deze achterin hun logboek;
- Elke groep laat hun logboek door de docent checken;
- Klassikaal wordt besproken of ieders aangegeven lesdoel behaald is;
- Ieder tweetal draagt eigen verantwoording voor het bewaren van het logboek.

8.3.2. De tweede les: literaire context

Lessenserie ‘Vieze verhaaltjes uit de vroegmoderne tijd’

Lesvoorbereiding Les 2: Literaire context

Bovenbouw VWO - V4

Lesinhoud

- Onderwerp: Vieze verhaaltjes uit de vroegmoderne tijd
- Thema: Ongelijkheid in het huwelijk: leeftijds- en standsverschil
- Benadering: Literaire context

Belangrijkste begrippen

- Opkomst boekdrukkunst in de Nederlanden;
- Bladspiegel;
- Feit en fictie;
- Moralisme.

Lesdoelen:

- De leerlingen begrijpen het verband tussen de toenemende internationale handel en politiek en de verspreiding van literatuur.
- De leerlingen kunnen een vroegmoderne bron herkennen en deze van achtergrondinformatie voorzien.
- De leerlingen kunnen het begrip ‘moraal’ verbinden aan de bijbehorende sociaalmaatschappelijke kenmerken.
- De leerlingen kunnen de begrippen ‘zedelijkheid’ en ‘onzedelijkheid’ in hun eigen woorden uitleggen.

Vooraf:

- Meenemen lesuitwerking op papier;
- Meenemen bronmaterialen, zowel originelen, scans als transcripties;
- Meenemen logboeken.

Lesintrodactie: Opening, dia 1:

Ca. 10 minuten

- Klas welkom heten, gebruikelijke materialen opbergen, alleen potlood en logboek op tafel nemen;
- Verdelen teksten onder tweetallen, deze tekstbladen worden bij afloop van de les achterin het logboek gestopt;
- Er zijn vijftien rijmpjes beschikbaar, voor elk tweetal één. De docent deelt deze willekeurig uit;
- Elke groep ontvangt zowel een scan van het origineel als een getranscribeerde weergave.

Rijm 1:

*‘Op een verliefde Grysaart.
Laast als dees Gryzaart zig in liefde voelde branden,
Boot hy de Meyt het Gout, in plaats van gaauwe leen:
De Maagt zeyd’ en verstiet zijn koude offerhanden,
U Winter, komt niet met mijn Somer, over een.*

Rijm 2:

'Op Leen.

*Leen trouwden korts een Wijf die vry wat jongh bejaert,, was,
Maer 't scheen niet dat Oom Leen in 't werckjen eens beswaert,, was:
De jaren die sy moet, en die sy niet en telt,
(Hoe kan hy 't anders doen?) vol-leyt hy met haer gelt.³⁶⁹*

Rijm 3:

'Vrije neering.

*Gemeenlijk vleit zig elke vrouw,
Dat zij haar' man zal overleeven;
"Hoe lastig" (sprak Suzet:) "hoe lastig
"is de Trouw!
"Nooit zal 'k ten tweedenmaal, mij in den
"Echt begeeven."
Suzette volgt dus, als men ziet,
De heedendaagsche leering:
De Monopolie lijkt haar niet,
Ze is voor een' vrije Neering.³⁷⁰*

Rijm 4:

'Suzanna.

*Suzanna's Kuischheid word door elk op 't hoogst gepreezen:
Dit lief jong Wijffe wederstond
Twee Grijsaarts, schoon zij zig alléén met hen bevond.
Ik prijs, het geen wij van haar leezen:
De Deugd is schaarsch, en die der Kuischheid meest;
Maar 't wonder zou nog grooter weezen,
Was dit paar Minnaars jong geweest.
(Naar 't Engelsch en Hoogduitsch.)³⁷¹*

Rijm 5:

'Agläë.

*Eenen Grijsaart huwende.
De vrolijke Agläë, pas twintig jaarig, trouwt
Een' Man, ruim zestig oud:
Helaas! de lieve meid, kan zij dan niet bezeffen,
Dat haar 't verdrietig lot moet treffen
Der dwaaze maagden, die, toen 't noodig was,
ô ramp!
Geen' olij vonden in de lamp?³⁷²*

Rijm 6:

³⁶⁸ Pieter Elzevier, *Den Iacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667), D4 56.

³⁶⁹ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 132.

³⁷⁰ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 49.

³⁷¹ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 63.

³⁷² H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 65.

*'Graf-schrift. Op den heere N. G.
Hier onder legt Heer G. begraven,
Die als ruiter dagd te draven,
Op een zeer oude Totebel,
Die al twee Mannen had versleten
Heer G. werd door het geld bescheten,
Het oude wyf zoog al te fel,
Aan hem want in haar oude schoot,
Zoo naaide zig Heer G. haast dood.'*³⁷³

Rijm 7:

*'Aan een bedaat man.
Hy, die 't geval berykt van agtmaal zeven jaaren,
Of daar ontrent, en nog genegen is te paaren,
Die zoekt geen jonge vrouw, want 't is een stale wet,
Dat een oud Man niet voegt by een jong wyf in 't bed.'*³⁷⁴

Rijm 8:

*'Van Catrijn.
Vijftig Jarige Catrijn
Wil met kragt de Bruit noch zijn,
't Zou wel gaan, indien haar Jaren
Dertig min of meerder waren.'*³⁷⁵

Rijm 9:

*'Glas Stukje.
Mijn Wijf is jong, en ik ben oud
Mijn Wijf is warm, en ik ben koud,
Mijn Wijf eyst vaak een friske zoen
Regt op gebiegt, ik kan 't niet doen.'*³⁷⁶

Rijm 10:

*'Ongelyk Gepaarde.
Een oude Grysaard, ging een heel jong Meysje trouwen,
En toonde my zijn keur, en sey, wat dunkj'er af.
'k Sey Vader, 'k hoop dat u de keur niet sal berouwen:
Maar my dunkt gy verkiest uw selfs een heel schoon Graf.'*³⁷⁷

Rijm 11:

'Ongelyk Houwelyk.

³⁷³ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntgedichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 76.

³⁷⁴ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntgedichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 84.

³⁷⁵ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 74.

³⁷⁶ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 182.

³⁷⁷ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 246.

*Een Man van 81 Jaren trouwende met een jonge Deerne,
van 18 jaren wierd van hem geseyt dat de verkeerde achtienen,
met de rechte achtierenden gepaart was:
waar van ook niet onaardig geboert wierd,
dat men wel mocht oud houd onder een ketel stookten,
en om jonge vleesch gaar te krijgen.*³⁷⁸

Rijm 12:

*'Op Trijn.
Trijn is getrouwt en Maagt: gy vraagt hoe 't wesen kan?
Trijn is een jonge Meyt, en heeft een ouden Man.*³⁷⁹

*'Op de oude Kraag-dragende ... en zijn in de Kraamlegend Jonkwijf.
Dees Man die is gelubt, och lacy!
En nochtans raakt zijn Wijf met Kind, maak facy.*³⁸⁰

Rijm 13:

*'Het ouwe mal, heeft nergens val.
Doen d'ouwe druyp-neus Lou, die lomp', en stramme Bock,
Lest Koppelaerster Ael versocht, hem te beschicken,
Een hups', en jonge Trijn: is 't errenst seyz' of jock,
Wat souje daer meê doen, of komj' uyt ... licken?
Licht deughje daer noch toe; doch dat is noch al hachelijck
Maer voor een Kermis vreughdt, valt gy al te belachelijck.*³⁸¹

Rijm 14:

*'Aan den ouden heer P. v. A. (Deel 1)
Trouwende met eene zeer jonge en wellustige vrouw.
Zoo wil gy nu Heer A. uw nog ten egt begeven,
Daar reeds uw Jaargetal is meer dan agtmaal tien.
En dat wel met een maagt, die nog geen driemaal zeven
Kan tellen; wie heeft ooit een dwazer zaak gezien?
Ik vrees dat gy in 't kort uw trouwdag zult beklagen:
Want zekerlyk u hoofd dat zal haast zyn gekroond
Met horens, die gy zuly tot 't eind uw's levens drage
Gy weet ja dat u Bruid zig nooit heeft vies getoond
Van 't werk van Venus, en zoud zy dat nu veragten,
En laten blyven; neen, dat 's niet te denken Vriend.*³⁸²

³⁷⁸ Z.a., *Jan Tamboer - Het Toneel Der Snaaken Bestaande In veel Nieuwe Geschiedenissen en Kluchten* (Amsterdam, 1738), 13.

³⁷⁹ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 251.

³⁸⁰ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 4.

³⁸¹ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), C3.

³⁸² Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntgedichten - Tweede deel* (Z.p., 1750), 3 - 4.

Rijm 15:

*'Aan den ouden heer P. v. A. (Deel 2)
Trouwende met eene zeer jonge en wellustige vrouw.
Niet met een groene krans, of eenig geurig kruid
Maar met een kroon helaas! als men de Harte-dieren
Ziet dragen op den kop, of 'k ben een groote Guit.
En zoo zult gy dan in uw ouden dag nog pronken;
Met hoorens, foei myn Heer, foei wat een groote schand?
Want gy kund immers niet de minste gloed en vonke
Van Mietje blusse uit, 'k laat staan haar felle brand.'*³⁸³

Lesinhoud, dia 2:

Ca. 30 minuten

- De fragmenten zijn uit zeven verschillende boekjes afkomstig. Dit maakt het mogelijk iedere groep 10 minuten de beschikking te geven over het origineel. Dit doen zij onder supervisie van de docent, op een aparte plek vooraan in de klas;
- De docent deelt de groep op in drie subgroepen, waarbij steeds 5 tweetallen tegelijk bij de fysieke bronnen aan de slag mogen;
- De leerlingen die niet bezig zijn met opdracht 1, over de uiterlijke kenmerken van de boekjes, gaan aan de slag met opdracht 2, 3 en 4, over de auteurs, uitgevers en inhoud.

Afsluiting

Ca. 10 minuten

- Indien een groep eerder klaar is mogen zij reeds hun tekst naar modern Nederlands hertalen. Aan het eind van de les stoppen zij deze achterin hun logboek;
- Opdrachten 1, 2 en 3 moeten voor het eind van de les af zijn, dit wordt door de docent gecontroleerd en afgetekend. Opdracht 4 mag naar de volgende les worden overgeheveld;
- Elke groep laat hun logboek door de docent checken;
- Klassikaal wordt besproken of ieders aangegeven lesdoel behaald is;
- Ieder tweetal draagt eigen verantwoording voor het bewaren van het logboek en de daarin liggende tekstscan en transcriptie.

³⁸³ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 3 - 4.

8.3.3. De derde les: inhoudelijke analyse

Lessenserie ‘Vieze verhaaltjes uit de vroegmoderne tijd’

Lesvoorbereiding Les 3: Inhoudelijke analyse

Bovenbouw VWO - V4

Lesinhoud

- Onderwerp: Vieze verhaaltjes uit de vroegmoderne tijd
- Thema: Ongelijkheid in het huwelijk: leeftijds- en standsverschil
- Benadering: Inhoudelijke analyse

Belangrijkste begrippen

- Zedelijkheid en onzedelijkheid;
- Huwelijkse moraal;
- Ongelijkheid in het huwelijk.

Lesdoelen:

- De leerlingen kunnen enkele voorbeelden geven van de gewenste moraal ten aanzien van het huwelijk in de vroegmoderne Republiek.
- De leerlingen kunnen het begrip ‘moraal’ verbinden aan de bijbehorende sociaalmaatschappelijke kenmerken.
- De leerlingen kunnen de begrippen ‘zedelijkheid’ en ‘onzedelijkheid’ in hun eigen woorden uitleggen.
- De leerlingen hebben een beeld gevormd van de gewenste normen en waarden ten aanzien van gelijkheid en ongelijkheid in het huwelijk.
- De leerlingen kunnen een vroegmoderne tekst omzetten in modern Nederlands en deze van duiding voorzien.

Vooraf:

- Meenemen lesuitwerking op papier;
- Meenemen bronmaterialen, zowel originelen, scans als transcripties;
- Meenemen logboeken.

Lesinstructie:

Ca. 10 minuten

- Klas welkom heten, gebruikelijke materialen opbergen, alleen potlood en logboek op tafel nemen;
- Wie in de vorige les opdracht 4 nog niet heeft kunnen afmaken begint daar nu eerst mee;
- Degenen die dit wel al af hebben beginnen met de opdrachten van les 3 en zorgt ervoor dat zij aan het einde van de les hun presentatie voor de volgende les hebben voorbereid;
- Wie zijn presentatie niet binnen de les heeft voorbereid neemt dit mee naar huis als huiswerk voor volgende les;
- Presentatie overkoepelde lesdoelen, attentie op voorwaarden presentaties (achterin logboek).

Lesinhoud:

Ca. 30 minuten

- De leerlingen gaan aan de slag met de hertaling en inhoudelijke duiding van de teksten;
- Bij onduidelijkheden wenden zij zich middels handopsteking tot de docent. De leerlingen zelf blijven op hun plaats zitten;

- Internet mag gebruikt worden om woorden op te zoeken. De docent attendeert op de grote verzameling van vroeg- en middel-Nederlandse woordenboeken;
- Aan het eind van de les moeten alle opdrachten af zijn. In principe moeten de presentaties ook reeds voorbereid zijn, maar dit mag ook thuis indien het nog niet volledig af is.

Afsluiting

Ca. 10 minuten

- Benadrukken dat volgende les de presentaties worden gegeven;
- Elke groep laat hun logboek en presentatievoorbereiding door de docent checken;
- Klassikaal wordt besproken of ieders aangegeven lesdoel behaald is;
- Ieder tweetal draagt eigen verantwoording voor het bewaren van het logboek.

Logboek Vieze Verhaaltjes

Lessenserie van Geschiedenis en Nederlands

*Juffertjen hoe dus verslagen?
Is d'ontsteltenis soo groot?
Dat het polsjen is aan 't jagen?
En het backesje soo root?
Ach! u wesen staet soo wonder!
Ick geloof, soo waer ick leef
Datter schuylt een Boeffjen onder;
Want u Kaper staet te scheef,
En u Lockjens door malkander
Soo verwart! zie daer ick wedt,
Dat ghy van den een of d'ander
Eens gesmeten zijt op 't bedt!*

VWO4
Schooljaar 2016 - 2017

Naam 1:

Naam 2:

Sociaalhistorisch kader

2. a. De meeste van deze boeken zijn afkomstig uit het centrum van de vroegmoderne Republiek. Geef op de kaart hieronder aan over welk gebied we dan spreken.

- b. Zoek met behulp van internet of jullie handboek uit over welke periode we het hebben wanneer we over ‘de vroegmoderne tijd’ spreken.

.....

.....

3. Lees de volgende tekst over de sociaaleconomische omstandigheden in de vroegmoderne tijd. Beantwoord daarna de bijbehorende vragen.

Economische omstandigheden

Vanaf de zeventiende eeuw begon in West-Europa geleidelijk de welvaart toe te nemen. Dit uitte zich op allerlei manieren en bevorderde weer de economische activiteit. Het bankwezen begon zich te ontwikkelen en er ontstonden nieuwe vormen van krediet. De landbouw werd productiever en dankzij technische verbeteringen nam ook de productiviteit in de mijnbouw en de ijzergieterijen toe. Er werden meer zeevaardige schepen gebouwd, evenals grotere havens en pakhuizen. Huizen werden ruimer en comfortabeler, terwijl het voedingspatroon gevarieerder werd.

Dankzij de toenemende welvaart namen de belastingopbrengsten toe, zodat regeringen grotere legers en meer ambtenaren konden bekostigen. De vraag naar boeken en kranten nam toe. Bovendien kon een groter deel van de bevolking dan voorheen zich met andere zaken bezighouden dan het primaire productieproces; meer mensen konden zich toeleggen op bestuur en organisatie, op onderwijs en wetenschap, op het doen van uitvindingen en het maken van ontdekkingsreizen, en op kunst en literatuur.

Ondanks de toenemende welvaart gingen de leefomstandigheden van de armen er niet noemenswaardig op vooruit. Omdat er meer monden gevoed moesten worden, werd een groter deel van het landbouwareaal dan voorheen gebruikt voor akkerbouw. Er werd minder vlees gegeten dan in de Middeleeuwen. De tarwe die de boeren verbouwden werd opgegeten door de welgestelden. Zelf aten zij voornamelijk brood gemaakt van rogge, gerst of haver en in tijden van voedselschaarste eikels en wortels. In Frankrijk at men in de achttiende eeuw hoofdzakelijk brood, ongeveer een pond per dag. Het menu werd aangevuld met bonen en kool. Na 1750 konden meer mensen zich wittebrood permitteren.

Ook wat betreft hun huisvesting waren de verschillen tussen rijk en arm groot. Het was in de regel ongezond om in de dicht opeengepakte steden te leven. Alleen de welgestelden konden zich spiegels en vensterruiten van glas veroorloven. Op het platteland was zelfs een schoorsteen een teken van maatschappelijk succes. De armen aten uit houten kommen, die langzamerhand werden vervangen door vaatwerk van tin. Porselein werd in toenemende mate aangeschaft door de welgestelden. Ook meubels waren een luxeartikel. De middenklasse bezat gewoonlijk een bed en stoelen.

Culturele omstandigheden

In de Vroegmoderne Tijd lag het tempo van het leven aanzienlijk lager dan heden ten dage. Mensen, goederen en nieuws verplaatsten zich veel langzamer dan tegenwoordig: afstanden waren nog echte barrières die overwonnen moesten worden. Zelfs in de achttiende eeuw duurde het ongeveer zes maanden voordat een bericht uit Batavia de Republiek bereikte. Kalenders en almanakken maakten het mogelijk de tijd te ordenen. Beide waren razend populair en voorzagen in een groeiende behoefte.

Hoewel sommigen lange reizen (over zee) maakten, leefden veel mensen in een kleine ruimte en verlieten sommigen nooit hun geboortedorp met zijn directe omgeving. Binnen die kleine wereld maakten kleine spektakels - zoals optochten, processies en charivari's - vaak diepe indruk. Langs die weg werden normen en waarden overgedragen. Machthebbers maakten hier gebruik van. Vlaggen, geuren, kleuren en symbolen werden gebruikt om boodschappen over te brengen en te onderstrepen.

In dezelfde periode begon zich een kloof te ontwikkelen tussen de cultuur van de elite en die van het volk. Opmerkelijk hierbij was dat de elite de mogelijkheid bleef houden om deel te nemen aan uitingen van populaire cultuur, terwijl de cultuur van de elite voor de massa, die in de regel nauwelijks onderwijs had genoten, ontoegankelijk en onbegrijpelijk werd. Er werd weliswaar tussen 1550 en 1650 een groot aantal nieuwe scholen gesticht, maar slechts een beperkte groep kon het onderwijs bekostigen.

Vershil in taal bevorderde sterk het groeiende onderscheid in cultuur. Terwijl het 'gewone volk' zijn eigen lokale dialect of volkstaal bleef spreken, hadden zich 'nationale talen' ontwikkeld waarvan spelling en grammatica in de meeste West-Europese landen in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden vastgelegd. Gedrukte teksten voor het lezende publiek verschenen in die nieuwe 'nationale talen'.

De cultuur van de elite verspreidde zich door gedrukte teksten, terwijl de populaire cultuur vooral een oraal karakter had en daardoor vaak weinig sporen heeft nagelaten. Dit bemoeilijkt het onderzoek naar volkscultuur in het algemeen. Populaire cultuur heeft in de regel een conservatief karakter. Geloof in magie was lange tijd nog zeer algemeen, ook nadat de elite hier geen geloof meer aan hechtte en Astrologie werd tot in de zeventiende eeuw als een wetenschap beschouwd.

Ondanks de grote sociale verschillen waren er ook elementen in de cultuur die rijk en arm verenigden, in de eerste plaats de godsdienst, die nog altijd het dagelijks leven van alle standen en klassen regeerde. In de meeste landen was er slechts één kerk, hoewel soms andere gezindten oogluikend werden toegestaan. Op het platteland troffen rijk en arm elkaar doorgaans in hetzelfde kerkgebouw; in de steden gingen de verschillende klassen ieder naar hun eigen kerk.

- a. Zoek de betekenis op van onderstaande begrippen, die uit de tekst afkomstig zijn.

Almanak:

.....

Charivari:

.....

Astrologie:

.....

- b. Lees de laatste drie alinea's van de tekst nog een keer goed. Welk probleem ontstaat wanneer we vroegmoderne teksten gaan lezen om iets te weten te komen over de vroegmoderne cultuur?

.....

.....

.....

Les 2: Literaire context

Lesdoel:

1. Kijk goed naar het bronmateriaal en beantwoord de volgende vragen.

a. Wat is de titel van het boek? Is er ook een ondertitel?
Zo ja, schrijf die dan ook op.

.....
.....
.....

b. Wie heeft het boek geschreven?

.....

c. Indien jullie de naam van de auteur niet kunnen vinden: Hoe zou dat komen?

.....

d. Wat is naam van de uitgever van het boek?

.....

e. Indien jullie de naam van de uitgever niet kunnen vinden: Hoe zou dat komen?

.....

f. Lees de inleiding (indien aanwezig): wat voor soort boek denken jullie dat dit is?

.....

.....

g. Hoeveel bladzijden heeft jullie boek?

.....

h. Heeft het boek hoofdstukken? Zo ja, hoeveel?

.....

i. Is het de eerste uitgave van het boek? Zo niet, de hoeveelste dan?

.....

j. Zijn alle teksten in het boek afkomstig van dezelfde auteur, denken jullie? Waarom wel of niet?

.....

.....

k. Zijn alle teksten in het boek ongeveer even lang? Lijken het dezelfde soort tekstjes? Zo niet, welke verschillende soorten zien jullie?

.....

.....

.....

.....

2. Zoek op internet zoveel mogelijk informatie over de auteur van jullie boek. Denk hierbij aan woonplaats, achtergrond, geboorte- en sterfdatum en andere publicaties. Indien er geen auteur vermeld is slaan jullie deze vraag over.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3. Zoek op internet zoveel mogelijk informatie over de uitgever van jullie boek. Denk hierbij aan woonplaats, achtergrond, geboorte- en sterfdatum en andere uitgaves. Indien er geen uitgever vermeld is slaan jullie deze vraag over.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. Lees de volgende teksten goed door. Beantwoord daarna onderstaande vragen.
- a. Deze teksten gaan over liedboekjes. Denken jullie dat je de informatie ook kunt gebruiken voor rijmboekjes? Waarom wel of niet?

.....

.....

- b. Leg in jullie eigen woorden uit hoe dit soort boekjes gebruikt en gelezen werden in de vroegmoderne tijd.

.....

.....

.....

.....

.....

- c. Leg uit waarom de elite in de vroegmoderne tijd waarschijnlijk niet blij was met de grootschalige productie van dit soort rijm- en liedboekjes.

.....

.....

.....

.....

- d. Zijn de versjes gebaseerd op waargebeurde zaken, denken jullie? Waarom wel of niet?

.....

.....

.....

.....

- e. Vul eventuele missende antwoorden bij vraag 1 aan met informatie je in de tekst van vraag 4 hebt gelezen.

Inleiding

In de afgelopen jaren is er veel aandacht geweest voor de cultuur en economie van de Lage Landen in de zeventiende en achttiende eeuw, maar daarbij is de erotische cultuur gek genoeg vrijwel niet aan bod gekomen. Ten onrechte, want erotiek was alomtegenwoordig in het dagelijks leven. In alle mogelijke culturele uitingen werd vrij openlijk aan seks en seksualiteit gerefereerd. Kunsthistorisch onderzoek bracht een paar decennia geleden aan het licht hoeveel schilderijen en prenten versluisde seksuele betekenissen met zich mee dragen. Dat er ook een rijke erotische teksttraditie bestond, is minder bekend. Er werden pornografische romans en prikkelende gedichten geschreven, vieze moppen verteld en heel veel schunnige liedjes gezongen. Bijna honderd van deze liedjes zijn in dit boek bij elkaar gebracht.

Veel mensen denken bij ondeugende oude liedjes al snel aan de kerkbezoekster Kortjakje, die in een achttiende-eeuwse voorloper van het huidige kinderlied een meisje van lichte zeden blijkt te zijn. Kortjakje is echter een engel vergeleken bij de meeste vrouwen in dit boek. Die gaan regelmatig vreemd, lopen geslachtsziektes op, bejubelen de penis van hun vriend, laten zich voor hun genot 'klijsteren', werken hun schaamhaarkapsels bij of foeteren hun impotente partners uit. De mannen laten zich uiteraard ook niet onbetuigd en bespieden plassende grietjes, geven al hun geld uit aan hoeren, laten zich likken door een mooie Oost-Indische of versieren een veertig jaar jonger meisje. Deze liedjes waren niet bedoeld om thuis in de leunstoel gelezen te worden. De boekjes en liedbladen waar ze in stonden gingen mee naar de kroeg of naar feesten en werden door jongelui gezongen tijdens picknicks en pleziervaartjes.

Zingen en musiceren was een belangrijke vrijetijdsbesteding en de Republiek kende in de zeventiende en achttiende eeuw dan ook een rijke wereldlijke liedcultuur. De brandhaarden hiervan lagen in jonge, stedelijke milieus in het westen van het land, maar liedjes werden door zowel burgers als buitenlui gezongen. Ook scabreuze liedteksten vonden overal in het land willige zangers en oren. We weten dat ze veelvuldig gezongen moet zijn in kroegen, op kermissen en op bruiloftsfeesten, maar specifieke informatie over waar en door wie liederen precies werden gezongen, is schaars. We kennen vooral de gevallen waarin bepaalde morele of juridische grenzen dusdanig overschreden werden dat ze terecht zijn gekomen in gerechtelijke stukken of dat er correspondentie over bewaard is gebleven.

In 1753 zong een zekere juffrouw Brandin, in dienst van een goeie Limburgse familie, te Aspel en te Horst, 'vuile' liedjes terwijl ze op schoot zat bij het mannelijk personeel. De lokale pastoor schrijft haar hierover een geschrokken brief: niet alleen zou dit gedrag haar moeder zeker verdriet doen, ook vindt de man dat ze hiervoor maar ontslagen moet worden.¹ Af en toe werden liedzangers opgepakt voor het zingen van seksueel getinte teksten, maar de straffen vielen over het algemeen niet zwaar uit. Ook bij de uitoefening van een ander beroep deed het zingen van dergelijke liedjes het blijkbaar goed: in de Amsterdamse Kalverstraat werden op een novemberavond in 1710 twee tippelende hoertjes gearresteerd voor het zingen van 'seer vuyle lietjens'.² Er zijn meer gevallen bekend van straatprostituees die de aandacht van potentiële klanten trokken door obscene teksten ten gehore te brengen.

Een musicerend gezelschap, op 9 november 1678 getekend door Joannes Cool.
De tweede figuur van links houdt een liedblad vast.

Liedboekjes

Ondeugende liedjes stonden in dure, uitbundig geïllustreerde en in chique lettertypes gezette liedboeken, maar ook op liedbladen die voor een habbekrats gekocht konden worden bij straatzangers. Ze werden gezongen door arm en rijk. De meeste van de hier verzamelde liedjes komen uit goedkope wereldlijke liedboekjes waarin liedjes over allerhande onderwerpen staan. Ze zijn vaak gezet in een gotisch lettertype (toen normaal voor 'volkse' teksten) en gedrukt op lompenpapier. Als er al illustraties in staan, zijn dat dikwijls oude houtsnedes die nog bij de drukker op de plank lagen en die niet of nauwelijks aansluiten bij de liedjes. Bijna alle boekjes zijn gedrukt en uitgegeven in Amsterdam en zullen te koop hebben gelegen bij diverse boekhandelaren.

Liedjes in dit soort liedboekjes werden vaak anoniem gepubliceerd, ook als ze niet aanstootgevend waren. Van iets minder dan een vijfde van de in deze bloemlezing opgenomen teksten is de auteur bekend. Dit zijn – niet toevallig – allemaal jonge mannen. Mannen vormden in de vroegmoderne tijd niet alleen het leeuwendeel van de publicerende auteurs, ze waren ook de enige sociale groep die het zich kon veroorloven om met dergelijke teksten naar buiten te treden. Vrouwen en oudere mannen, voor wie het ongepast was om schunnigheden te produceren, zullen hun naam niet snel verbonden hebben aan dergelijke schrijfsels. Veruit de meeste teksten zijn geschreven vanuit een mannelijk perspectief, maar dat zegt waarschijnlijk eerder iets over narratieve conventies dan over het geslacht van de auteur.

Dit wil niet zeggen dat vieze liedjes vooral in een mannelijke jeugdcultuur gesitueerd moeten worden; vrouwen zongen ze waarschijnlijk net zo hard. Veel liedboekjes met een (deels) schunnige inhoud zijn opgedragen aan meisjes. *De tempel der zanggodinnen*, een liedboekje uit 1750 met behoorlijk pikante teksten, is zelfs samengesteld door een aantal jongedames. In het voorwoord worden ze door de uitgever als volgt toegesproken: 'Laaten vry een fijne [gelovige] zuster, en een waanwyze Juffer schreuwen dat minne zangen geene zedige Juffers passen; laten zy 't gebruyk dier gezangen voor ontugtig en oneerbaar uitkryten: geen noodt Mejuffers, geen noodt, vrye vrolyke minnezangen kwetsen de ooren der zedigheid niet, maar vervrolyken den Geest, en dompelen de ziel in een bron van aardse zaligheden.'³

Feit en fictie

Een aantal liedjes is verbonden aan specifieke historische personen of gebeurtenissen. Zo komen we een hoerenloper tegen die zich aan zijn genitale zweren laat behandelen door de Amsterdamse tandheelmeester Joseph Lehman. Een ander lied is gesitueerd tijdens de onderhandelingen voor de Vrede van Utrecht in 1712-1713. In stukken uit het Amsterdamse stadsarchief komen hoeren voor die ook in liedjes genoemd worden. Hier en daar spelen liedjes zich af binnen een lokale context: op het strand bij Vlissingen komt een man drie naakte meisjes tegen, in Zaandam gaan twee vrouwen aan de haal met twee Friese mannen en een soldaat kijkt verlekkerd toe als drie meisjes een plaswedstrijd houden op de Utrechtse stadswallen.

Hoewel het straatrumoer door de coupletten heen kiert en realisme en ongekunsteldheid de boventoon voeren, is het goed om niet te vergeten dat deze teksten stevig geworteld zijn in narratieve en culturele tradities. De liedjes zullen maar zelden puur 'naar het leven' zijn gemaakt. Zowel in het verloop van de liedjes als in thematische details tekenen zich duidelijk conventies af. De teksten van het meest voorkomende subgenre in de erotische liedcultuur van de vroegmoderne tijd volgen min of meer het volgende handlingsverloop: een (visser/vogelaar/jager/wandelaar) begeeft zich 's ochtends vroeg buiten de poorten van de stad. Op het platteland komt hij een (boerin/herderin/melkmeisje/turftrapster) tegen. Met het meisje praat hij over zijn bezigheden (vissen/vogelen/jagen [bekende metaforen voor seks]), waarna zij hem uitnodigt om eens te komen (vissen in haar vijvertje/vogelen op haar veld/jagen in haar bosje). De man gaat op de uitnodiging in, presteert bij voorkeur drie keer achter elkaar met zijn (hengel/uiltje/geweer) voor hij zijn meisje tevreden heeft gesteld. Tegen de avond nemen ze afscheid. Het meisje laat weten dat ze geheel bevredigd is en verder niets van de man verlangt, waarna hij naar huis gaat.

¹ Regionaal Historisch Centrum Limburg, 16.1110/2.1.24/401.

² Van der Pol 1996, p. 176.

³ *De tempel der zanggodinnen* (1750), f2v.

De lezer van toen zal al bij de eerste regels van zo'n lied geweten hebben wat hij of zij ongeveer kon verwachten, terwijl de argeloze lezer van nu zou kunnen denken dat het lied een natuurgetrouwe optekening is van een plattelandsavontuurtje. De teksten zitten vol archetypes en intertekstuele echo's die voor een eenentwintigste-eeuwer soms moeilijk als zodanig te herkennen zijn.

Obscene boekjes

Verreweg de meeste vieze liedjes hebben ons bereikt via liedboekjes met een gemengde inhoud. Voor de liefhebbers werden er ook boeken uitgegeven met een louter erotisch karakter, soms voorzien van liedjes. Veel van deze boeken zullen verloren zijn gegaan. In de krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek zijn heel wat achttiende-eeuwse advertenties te vinden voor publicaties waarvan waarschijnlijk geen snipper is overgeleverd. Vanaf februari 1784 was bijvoorbeeld *De waare biegt van eene der bekendste hoeren ter Amsterdam, met naame S... M...* te koop.⁴ De advertentie belooft de potentiële koper veel smeulige *inside stories* uit het Amsterdamse hoerenbestaan. Enkele maanden later meldt de uitgever dat het boekje zo goed als uitverkocht is en brengt hij een tweede deel met nog meer scabreuze verhalen op de markt.⁵ Helaas zijn van beide deeltjes alleen de advertenties raadpleegbaar. Hetzelfde geldt voor een curieus boekje uit 1787 over de omgang van Europese mannen met Javaanse meisjes, inclusief een kleine Maleise woordenlijst met erotisch jargon.⁶ Aan nazorg werd ook gedacht: voor jongelui die zich zorgen maken over geslachtsziektes na een intieme ontmoeting adverteert men in 1798 voor het handboekje *Hoe moet men zich na eenen verdachten byslaap gedragen. Een toilet stukje voor galante jongelingen en jonge dochters*.⁷

Dit soort advertenties geeft een inkijkje in een erotisch universum waarvan we niet weten hoe groot het precies is geweest. Het is goed denkbaar dat andere uitgaven in dit genre voornamelijk onder de toonbank werden verkocht zonder dat er ooit voor geadverteerd is.

Dat een boek niet is overgeleverd, hoeft niet te betekenen dat er weinig exemplaren van zijn gedrukt of verkocht. Van circa 1785 tot 1790 werd er jaarlijks een kleine almanak uitgegeven onder de naam *Almanach a la Figaro*. In deze boekjes, ongeveer zo groot als een wijsvinger bij een duim, stonden uitsluitend seksueel getinte liedjes, versjes, anekdotes en gravures. De opgenomen teksten zijn voor een deel overgenomen uit andere publicaties, maar de gravures werden waarschijnlijk speciaal voor deze uitgaves gemaakt. Gravures laten snijden was duur, de boekjes moeten dus in een vrij hoge oplage verschenen zijn. In een advertentie voor de almanak van 1787 vermeldt de uitgever dat er al meer dan 3000 exemplaren zijn aangevraagd door boekverkopers.⁸ Nu zijn advertenties van uitgevers natuurlijk niet bijzonder

4 *Nederlandsche Courant*, 25 februari 1784.

5 *Nederlandsche Courant*, 19 mei 1784.

6 *Oprechte Nederlandsche Courant*, 6 januari 1787. Zie ook p. 143.

7 *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, 22 december 1798.

betrouwbaar, maar het is wel duidelijk dat we voor deze almanakjes niet aan oplages van enkele tientallen moeten denken. Tegenwoordig is van de editie uit 1787 geen enkel exemplaar meer bekend. Alleen uit de jaren 1786, 1789 en 1790 is er één enkel almanakje te vinden in de Koninklijke Bibliotheek.

Tegengeluiden

Al die wellust was moralisten een doorn in het oog. Vooral vanuit christelijke hoek werd er flink gefulmineerd tegen onkuise liedteksten. Het lezen, zingen of horen ervan zou aanzetten tot onzedelijk gedrag zoals seks voor het huwelijk en hoerenbezoek. Zedenprekers maken zich met name druk om de bedervende invloed die de teksten zouden hebben op jonge vrouwen. Deze stonden, aldus een verzuchting uit 1682, toch al bloot aan een stortvloed van moderne gevaren zoals het bezoeken van kluchtig theater, het lezen van romans, het in contact komen met 'dertele en schandlijcke Schilderyen van naeckte persoonen', verlokken mode ('ontughtige Kleeder-prael') en naakte beelden in tuinen en parken.⁹ Daar kwam nog bij dat vrouwen een onbehoorlijk grote vrijheid genoten en vaak de straat opgingen terwijl ze met het huishouden bezig hoorden te zijn. Ontsporing lag dus op de loer.

Schunnige liedjes werden als bijzonder gevaarlijk beschouwd omdat een obscene tekst zich extra goed in het innerlijk kon nestelen als deze op een aantrekkelijke melodie werd gezongen. Er werd met enige regelmaat gewaarschuwd tegen oneerbare liedteksten, met name in het voorwoord van vrome liederenbundels, maar ook in toneelstukken, verhalend proza en in bundels met anekdotes. In een vaak herdrukt boek uit 1627 doet een zekere Willemijntje mee aan een zangwedstrijd tussen meisjes op straat. Door een vies liedje ten gehore te brengen wint ze de hoofdprijs: een hoed vol fruit. Haar zus Duifje wijst haar terecht: uit louter winstbejag bederft ze haar eigen zeden en die van hen om haar heen. Is het Willemijntje niet bekend 'hoe haest dat een lichtveerdich Liedeken in sommige teedere ooren ghevat wordt?' Natuurlijk blijken de gewonnen vruchten rot.¹⁰

Bijzonder venijnig is de aanval op Jan Jansz. Starter, de in 1626 overleden dichter van het immens populaire en vrij gewaagde liedboek *Friesche Lust-hof* uit 1621. In 1647 werd in een christelijk liedboek een lied gepubliceerd waarin hij vanuit zijn graf berouw toont over de onkuise teksten die hij heeft geschreven:

⁸ *Nederlandsche Courant*, 27 december 1786.

⁹ De Vries 1682, p. 171.

¹⁰ Bolswert 1627, p. 213.

Les 3: Inhoudelijke analyse

Lesdoel:

.....

1. a. Maak een hertaling van jullie volledige tekst. Raadpleeg een (digitaal) woordenboek of je docent indien nodig.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

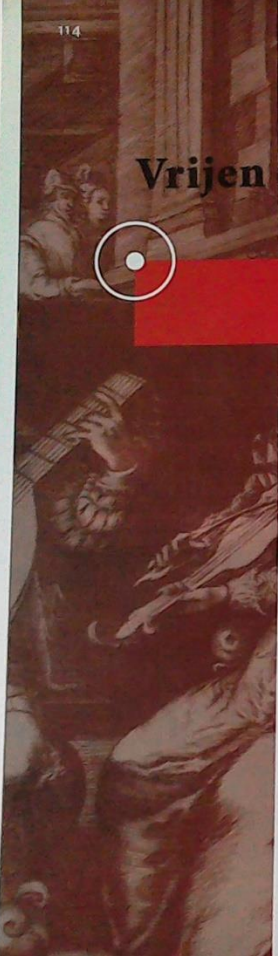
.....

.....

.....

.....

- b. Lees onderstaande teksten. Combineer daarna de verkregen informatie met jullie tekst en gebruik eventueel internet voor aanvullingen.

§1

Vrijen en trouwen

DEELVRAAG
Om welke redenen trouwden vroeger mensen en welke invloed hadden deze redenen op de kwaliteit van het huwelijksleven?

In onze tijd trouwen mensen vooral om emotionele redenen: het verlangen naar een levenskameraad en bedgenoot, de wens om samen kinderen te krijgen, de geborgenheid en gezelligheid van een eigen huis. Maar trouwen en een gezin stichten zijn niet alleen gevoelskwesities. Men moet ook financieel op eigen benen kunnen staan. In vroeger tijd woog de zakelijke kant van het huwelijk veel zwaarder dan nu.

Het westerse huwelijks- patroon

In de meeste derdewereldlanden trouwt vrijwel iedereen. Bijna alle vrouwen trouwen jong, meestal voor hun twintigste. De bruidegom is vaak jaren ouder dan de bruid. Gewoonlijk trekken de jonggehuwden bij de ouders in. Dit patroon was in vroeger eeuwen vrijwel overal gebruikelijk en wordt daarom het algemene huwelijkspatroon genoemd. Alleen Noordwest-Europa, en dus ook Nederland, week daarvan af. In deze streken zien we vanaf de zestiende eeuw tot ver in de negentiende eeuw het zogenaamde westerse huwelijkspatroon.

Binnen het westerse huwelijkspatroon was het normaal dat een kind dat trouwde het ouderlijk huis verliet en samen met de echtgeno(o)t(e) ging wonen. Een eigen huishouden is echter duur. Jonge mensen wachtten daarom met een huwelijk tot ze een boerderij of bedrijf geërfd of hiervoor genoeg gespaard hadden; of totdat ze anderszins een zekere positie in de maatschappij bereikt hadden. Dat kon jaren duren. Het westerse huwelijkspatroon wordt dan ook wel het uitgestelde huwelijkspatroon genoemd. Van uitstel kwam soms afstel: ten minste vijftien procent trouwde nooit.

In Amsterdam was de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk:

Bron 1		
Jaartal	Bruidegoms	Bruiden
1626/27	25 jr + 8 mnd	24 jr + 6 mnd
1676/77	27 jr + 8 mnd	26 jr + 8 mnd
1726/27	27 jr + 10 mnd	27 jr + 2 mnd
1776/77	28 jr + 8 mnd	27 jr + 10 mnd
1809/10	27 jr + 6 mnd	26 jr + 4 mnd

Dit huwelijkspatroon had veel gevolgen. Voor de samenleving als geheel was het gunstig, want het was een flexibel systeem. In slechte tijden stelden de mensen hun huwelijk uit. Na een epidemie of hongersnood konden de opengevallen plaatsen op boerderijen en bedrijven snel bezet worden, omdat er altijd jonge mensen wachtten op hun plek in het economisch bestel. Ook bleef de groei van de bevolking beperkt. Immers, hoe later (en hoe minder) vrouwen trouwen, hoe minder kinderen er geboren worden. Pre-industriële gebieden kunnen een grote bevolkingsgroei maar moeilijk opvangen. Armen waren er ook in West-Europa in overvloed, maar de armoede was in West-Europa niet zo verspreid en schrijnend als in de rest van de wereld.

Het belang van het huwelijk

Uitstel of afstel van een huwelijk was voor jongeren niet prettig. Seks was alleen toegestaan binnen het huwelijk. Tussen puberteit en huwelijk lagen ongeveer tien jaar en dat betekende, in theorie, evenzovele jaren van seksuele onthouding. Huwelijk en volwassenheid waren bijna synoniem. Wie niet trouwde bleef vaak 'kind' in een ander gezin, in dat van de ouders, of in dat van de werkgever waar men als meid of knecht inwoonde.

Speciaal voor vrouwen was het belangrijk om te trouwen. Vrouwen konden maar met moeite alleen rondkomen, want ze kregen minder scholing en werden slechter betaald dan mannen. Van veel soorten werk en functies waren ze uitgesloten. Vooral in de steden was er een groot vrouwenoverschot, zodat lang niet elke vrouw een echtgenoot vond. In Amsterdam bijvoorbeeld bleef in de achttiende en negentiende eeuw wel een kwart van de vrouwen ongehuwd. Ook voor mannen woog de economische kant van het huwelijk zwaar. Door een dochter van een

Bron 2

vooraanstaande familie te trouwen konden ze geld, maar ook politieke invloed en belangrijke ambten verwerven. Arme jongens kozen nogal eens een dienstbode met een flinke spaarpot, zelfs al was ze jaren ouder; knechten trouwden met de weduwe of de dochter van een gildemeester als ze zo zijn bedrijf konden overnemen.

De meeste bedrijven waren maar klein en het werk werd vaak bij en zelfs in huis uitgevoerd. Een huishouden was niet alleen een consumptie-eenheid, waar men samen at, sloep en zijn vrije tijd doorbracht, maar vaak ook een productie-eenheid, waar men samen werkte (bron 2). Mannen en vrouwen hadden verschillende taken. De plaats van de man was in het openbare leven,

van de vrouw binnen het huishouden. Jacob Cats schreef in de zeventiende eeuw:

Bron 3

'De man moet op de straat om sijnen handel gaan
Het wijf moet in het huys de keucken gade slaen...'

Vrouwen zorgden voor huishouden en kinderen, maar hielpen soms ook in de werkplaats en bij de verkoop van producten. Op boerderijen zorgden vrouwen voor de moestuin en de kippen. Ook het kaasmaken was vrouwenwerk. Huishouden en bedrijf waren met elkaar verbonden, en kenden zowel vrouwelijke en mannelijke taken.

Bron 4

Omdat mannen vrouwenwerk beneden hun waardigheid vonden konden ze niet gemakkelijk zonder vrouw.

Voor veel mensen was trouwen dus een economische noodzaak. Het was wel zeer belangrijk met wie men trouwde. Echtscheiding was in Nederland niet geheel onmogelijk, maar wel hoogst ongebruikelijk. Wie door een verkwistende echtgeno(o)t(e) tot de bedelstaf verviel had weinig hulp te verwachten. Als het misging was er geen sociaal stelsel waarop men kon terugvallen.

Hoe belangrijk het huwelijk werd gevonden blijkt bijvoorbeeld uit het werk van Jacob Cats. Cats leefde van 1577-1660 en was naast dichter *raads pensionaris* van Holland en Zeeland, en bekleedde dus het belangrijkste politieke ambt in de Republiek. Zijn woning is nu het Catshuis, de ambtswoning van de minister-president. Veel van zijn werk gaat over waarom men dient te trouwen, hoe men zijn levenspartner moet kiezen en hoe man en vrouw met elkaar om moeten gaan. Zijn bekendste werk is *Houwelyck, dat is het gansche beleyt des echtenstaets*, een boek in dichtvorm.

'Het Houwelyck' verscheen in 1625 en werd keer op keer herdrukt, in tienduizenden exemplaren. Het was, naast de Bijbel, het gebruikelijke huwelijkscadeau. Cats' werk werd tot ver in de negentiende eeuw veel gelezen. Velen waren het dus met hem eens. We zullen hem in dit hoofdstuk veel citeren.

'Kent, en versint, eer dat je mint'

Niemand kon gedwongen worden om met iemand te trouwen. Kerk en wet erkenden een huwelijk alleen als wettig wanneer mensen uit vrije wil het ja-woord gaven. Wel was de toestemming van de

ouders vereist. Met vijftientig jaar was men voor de wet volwassen en dan was dat niet meer nodig, maar ook daarna moest men liever niet tegen de wil van de ouders trouwen. Ouders mochten echter niets afdwingen. De koopman Joseph van der Muelen vertolkte dan ook de algemene opinie in een brief aan zijn broer die hem om raad had gevraagd over een huwelijksaanzoek voor zijn dochter. 'Ik ben van mening', schreef hij in 1759:

Bron 5

'dat de genegenheid van de juffrouw zo volkomen mogelijk moet wezen; ja zozeer dat ze moet zien of er mogelijk een andere geschikte partij is die ze zou prefereren. Zij is degene die er altijd mee moet huishouden, zodat het mij dunkt, dat ouders er zeer kwalijk aan doen hun kinderen tot een huwelijk te dwingen. Het zijn altijd ongelukkige huwelijken als er geen wederzijdse genegenheid is.'

Jongeren kregen volop gelegenheid om elkaar te leren kennen. In groepen gingen jongens en meisjes samen uit, bijvoorbeeld naar de kermis. 's Winters waren schaatstochten geliefd.

Op populaire prenten met het thema 'vrijers- en vrijstersbomen' zien we, zoals in dit negentiende-eeuwse voorbeeld, hoe jongeren partners als appeltjes uit de boom plukken of zelfs schudden (bron 6). Die prenten hadden onderschriften als 'Dit syn de peeren die vrijsters begeeren' of, bij een prent voor vrijers 'Wil je wat grijpen, zo tast na de rijpen' met als verdere uitleg:

Bron 7

't Geen te jong is laat dat rijpen
Kiest een vrijster op haar tijt
Die naar groene peeren grijpen
Zelden dat haar werk gedijt.'

De ouders letten er wel op dat hun kinderen (en vooral hun dochters) omgingen met betrouwbare jongeren uit de eigen kring. In de hogere kringen werden met dat doel gezellige avonden en danspartijtjes georganiseerd. Op het Brabantse platteland kwamen de meisjes in de winteravonden bij elkaar om onder toezicht van oudere vrouwen te spinnen. Later op de avond kwamen dan de jongens van het dorp langs en werd er gedanst. In sommige Noord-Hollandse dorpen en op sommige eilanden mochten jongens en meisjes zelfs samen de nacht doorbrengen, zonder met elkaar naar bed te gaan, maar ook zonder toezicht. Dit 'nachtvrijen' of 'queesten' kwam echter alleen voor in kleine dorpen waar men elkaar goed kende. Ging het 'mis', dat wil zeggen werd het meisje zwanger, dan kon men er zeker van zijn dat de jongen het meisje trouwde. 'Kent, en versint, eer dat je min' (leer kennen en denk goed na, voordat je verliefd wordt), was het motto, en dat was niet het enige steeds herhaalde advies. Jacob Cats dichtte in 1637:

Bron 8

Wilje trouwen
Weest in 't paren
Gelijck in bloet

Sonder berouwen
Gelijck van jaren
Gelijck in goet'

Een achttiende-eeuwse predikant schreef:

Bron 9

'Het gelukkige, het beste huwelijk, onderstelt dat er in die genen, die zich bestendiglijk verenigen, alle mogelijke overeenkomsten gevonden worden, ter bevordering van het wederzijds genoegen.'

Die gelijkheid moest er zijn in stand en in welstand, maar ook in leeftijd. Een huwelijk van een oudere man met een jonge vrouw werd afgekeurd.

Bron 6

en van een jonge man met een oudere vrouw nog meer. Zulk een ongelijk huwelijk werd immers alleen gesloten om geld (door de jongere partij) en uit ongepaste seksuele lust (door de oudere partij). Belangrijker nog was de gelijkheid in godsdienst: 'twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen' luidde het spreekwoord.

In preken, geschriften en prenten werd gemaand niet te trouwen om geld of om status. Ook heftige verliefdheid en seksuele verlangens werden geen goede basis voor een huwelijk geacht. Het ideaal was een christelijke, gematigde liefde. Een uitbeelding hiervan is te zien op een serie van drie prenten van Jan Saenredam naar Hendrik Goltzius (1558-1617). Bij het ware huwelijk is het Christus zelf die de handen samenvoegt (zie bron 10). Bij het huwelijk uit geldzucht is dat de duivel (zie bron 11); bij het huwelijk uit vleeselijke begeerte Cupido (zie bron 12).

Bron 10

Bron 11

Bron 12

Cupido, ook Amor of Eros genoemd, is de god van de verliefdheid; zijn moeder Venus (Aphrodite in het Grieks) is de godin van de minne, dat is de lichamelijke liefde. Beiden zijn gevaarlijke raadgevers. Pas nadat het huwelijk ordentelijk is gesloten mogen Cupidootjes het opvrolijken.

Op de prent 'Het doolhof der kalverliefde', uit Cats' 'Huwelyck' (zie bron 13), laat een 'jonge vrijster' zich door Cupido de weg wijzen. Zo is het slechts toeval of ze het ware doel bereikt, namelijk de kerk en het stadhuis op de achtergrond, de plaatsen waar het wettige huwelijk gesloten wordt.

Bron 13

Zeer populair was ook Cats' 'Huwelycks-fuyck', uit 1655, en vooral de bijbehorende prent van Adriaan van de Venne (bron 14).

Bron 14

Het woord fuik is al weinig optimistisch. Wie er inloopt, kan er niet meer uit: 'Haar ingang wijt genoeg, haer uytgang bijster nau'. Alleen de dood, rechts voor in beeld, maakt een einde aan het huwelijk.

Sommige zwevende engeltjes hebben in hun hand een 'maagdenkrans', de hoofdtooi van de bruid op haar huwelijksdag. Zij verbeelden zo de in het huwelijk gevestigde liefde. De engeltjes met pijl en boog verbeelden de verliefdheid; die met een zweep heftige lichamelijke liefde. De vrolijke kindertjes links onder vertolken de illusie, dat het huwelijkspad bestrooid is met rozen. Een hoofd-thema is verder dat vrouwen moeten oppassen niet buiten de fuik om geleid te worden, dat wil zeggen zich laten verleiden buiten een huwelijk om. De kluisenaars linksboven raadt het af om te trouwen:

Bron 15

Bron 16

'Gy wijs blijft sonder man, gy mannen sonder wijf
Want in een eensaam bed daar hoort men geen
gekijf'

Beelden van het huwelijk

Er zijn maar weinig bronnen die ons een kijkje achter de schermen geven en laten zien hoe gelukkig de huwelijken destijds waren. De vele huwelijks- en familieportretten uit die tijd geven in het algemeen de indruk van liefde en saamhorigheid. Zo wilde het echtpaar voor de buitenwereld afgebeeld worden, en misschien is dat ook vaak de waarheid geweest. Huwelijken binnen eigen stand en kerk, en met iemand van wie men de familie en omstandigheden goed kent, vormen op zich een goede basis voor een huwelijk. Nog belangrijker is dat men met heel andere verwachtingen dan tegenwoordig het huwelijk inging. Bij de huwelijksluiting beloofden bruid en bruidegom elkaar trouw en liefde, en dat niet zolang deze gevoelens duurden, maar zolang ze leefden. Men had niet de illusie dat het huwelijk een eeuwigdurende verliefdheid was.

Afbeeldingen tonen echter niet simpelweg de werkelijkheid. Vooral zeventiende-eeuwse prenten en schilderijen staan vol met symbolen. Een voorbeeld hiervan is de muziek (bron 15). Muziek heeft soms een negatieve betekenis: het oor wordt gestreeld, de zinnen geprikkeld, en zo wordt een mens verleid.

Op familieportretten duidt musiceren vooral op de harmonie in het gezin. De man speelt hierbij vaak een cello of een luit. Dat zijn basinstrumenten, waarnaar de overige instrumenten zich dienen te voegen. De man staat gewoonlijk rechts van zijn vrouw. Rechts werd belangrijker geacht dan links. Het symbool van de rol en het gezag van de man

binnen het huwelijk bij uitstek was de broek. Eeuwenlang, vanaf de vijftiende tot in de negentiende eeuw, verschenen er prenten en teksten met het thema 'De strijd om de broek'. Deze goedkope, zogenaamde centsprenten waren zeer populair (bronnen 17 en 18).

Bron 17

Wanneer de Haan nig vrantig voekt, de frys en drank vertoert,
Terwyl de Hen klapwiek en kraait, dan gaat het gantsch verkeert.

Zie dit onmatig Wyl, sy wyl volbrukt regneten,
Al tus ook heel ten haer ten anderen Negen krennen,
Ze overrukt, met wesen geweld, haar broeven. Met den broek
Vergeten des, ten haer schand, de pligen van den Doet.
Soort van de stille Kurf, de swaert is rucht verdoemen.
Nooit sal de, voerfrod sig met hoektraktet verdoemen.

Bron 18

So als xyn' pligt betracht, en op zyn post blijft waaken,
 Dan heeft er eendragt plaats, en deese baart vermaak.

N°. 109.

Die lieve Vrouwjen heeft een better kin gindem?
 „U,“ zegt zy, „u goede Man!“ (vraag: den lievelik; of ik een.)
 „Mij gun die Dade alleen; diem pligten te betrachten,
 „In ogen van myn' dars, en srookt hem met myn' knachten.“
 „Zij houdt zyn vrede in hals; en blijft die oorde in hand.“
 En daar voor zynne God het wot van leders hand.

Op de Dam in Amsterdam is al eeuwen een beeld van een slecht huwelijk te zien, namelijk dat van Jan Klaassen en Katrijn. Jan Klaassen drinkt en voert niets uit; Katrijn kijft en slaat. De traditie van dit stuk dateert van het eind van de zeventiende eeuw, en volgens sommigen voerde de poppenspeler hier zijn eigen slechte huwelijk op. In ieder geval moeten de ruzies tussen man en vrouw enige herkenning bij het publiek opgeroepen hebben (bron 19).

Naar een romantischer opvatting van het huwelijk

In de tweede helft van de achttiende eeuw krijgt de *Romantiek* ook in Nederland veel invloed en worden de gedachten over liefde en huwelijk romantischer en sentimenteler. Zo schreef in 1786 Christina van Steensel aan haar tijdelijk afwezige man Jean Malherbe.

Bron 20

„... als ik mij met die aangename hoop mag vleien dat het waar zal wezen dat ik mijn lieve Malherbe die ik zo teder bemin weer in mijn armen zal krijgen. ... als ik lang zonder u moest leven zou mij het leven tot een last worden. Want welk plezier kan ik hebben, daar ik mijn lieve wederheft zo lang moet missen. Als ik daar in kom [daar aan denk], word ik zo triest dat ik niet te troosten ben...“

In het begin van de achttiende eeuw gaven mannen die wilden scheiden vooral als argument dat hun vrouw overspel pleegde en het huishouden verwaarloosde. Later in de eeuw werden vaak andere gevoelens genoemd. In 1809 klaagt bijvoorbeeld ene Herman Haasma voor de rechtbank met de volgende woorden over zijn vrouw Swaantje:

Bron 19

Bron 21

„dat hij in de hoop en vooruitzicht op rein geluk, genoegens en huiselijke tevredenheid, zich met haar door banden van het huwelijk heeft verbonden, en dat hij niet weinig in zijn verwachting is teleurgesteld, dat hij wel verre van die genoegens te smaken heeft moeten ondervinden dat zij in plaats van hem de liefde en affectie te betonen waarop hij een rechtmatige aanspraak had integendeel hem met koelheid en onverschilligheid heeft behandeld...“

Wie vastzat in een ongelukkig huwelijk had echter een schrale troost: door de hoge sterfte liep men gerede kans vroeg weduwe of weduwnaar te worden. De gemiddelde duur van het huwelijk was nog geen twintig jaar.

c. Wat betekent jullie tekst volgens jullie interpretatie?

.....

.....

.....

.....

.....

c. Waar wordt de spot mee gedreven? Wat is er niet goed?

.....

.....

.....

.....

.....

d. Is de toon van de tekst positief of negatief?

.....

.....

.....

.....

e. Hoe denken jullie dat deze tekst in de vroegmoderne tijd werd opgevat? Was het een grapje, een waarschuwing, of iets anders?

.....

.....

.....

.....

Les 4: Presentaties

Algemeen

- Ieder tweetal bereidt een presentatie over hun rijm voor. Hierbij moet de originele tekst en de hertaalde tekst op het bord worden geprojecteerd.
- Eén van beiden leest de hertaalde tekst voor en voorziet deze van inhoudelijke toelichting.
- De andere persoon zorgt voor de rest van de omkadering: informatie over de normen, over het tijdperk, over de schrijver, over de uitgever en andere relevante informatie ten aanzien van de bron.
- De presentatie duurt maximaal 5 minuten.
- De presentatie wordt becijferd aan de hand van onderstaande scoretabel.

Scoretabel presentaties

Correcte hertaling:	20 punten (-5 voor duidelijk grove, voorkombare fouten)
Correcte duiding van de tekst:	30 punten (-10 voor duidelijk grove, voorkombare fouten)
Correctie weergave omkadering:	30 punten (-10 voor duidelijk grove, voorkombare fouten)
Verzorging en volledigheid logboek:	10 punten (-2 voor elke missende opdracht)
Kwaliteit van de presentatie:	10 punten (-2 voorlezen, -2 bij ontbrekende onderdelen)

Totaal:	100 punten

Bronvermelding

De illustratie op het titelblad is het schilderij ‘Paar in slaapvertrek’ van Jan Steen en stamt uit ca. 1665 – 1675. Het is in bezit van Museum Bredius en verkregen via hun webpagina.

De tekst op het titelblad is het vers ‘Aan een jonge Juffer’, afkomstig van bladzijden 224 en 225 uit *Den Lacchenden Apoll* van auteur Pieter Elzevier, gepubliceerd in 1667 te Amsterdam.

De hoofdtekst in les 1 is afkomstig van Wikipedia, ‘Vroegmoderne Tijd’, ‘Economische en sociale geschiedenis’.

De hoofdtekst in les 2 is afkomstig uit *Pharos Themaboek* door Ronald van Kesteren et al., eerste druk (Amsterdam, 1998), bladzijden 114 - 121.

De hoofdtekst in les 3 is afkomstig uit *Vieze liedjes uit de 17^e en 18^e eeuw* van Annemieke Houben (Amsterdam, 2015), bladzijden 7 - 13.

9. Bijlage 2: Gebruikte teksten uit het bronnencorpus

9.1. Maagdelijkheid

Van zedelijkheid is geen sprake in het volgende fragment uit *Den Lacchenden Apoll* uit 1667, waar auteur Pieter Elzevier zich richt tot 'Ariaan de Naayster'³⁸⁴. Ariaan lijkt prima overweg te kunnen met zowel naalden als degens en heeft zich hiermee duidelijk verlaagt tot een onacceptabel niveau van onzedelijkheid:

*'Ariaan hoe benje dus by alle man in 't oog,
Loop jy by Capiteyns? Hoe duyvel is 't gelegen?
Eerst hiel je 't met de naalt, nu houje 't met den degen:
Of doe je 't om profijt, jouw uytgerete Zoog?'*

Leeftijd betekende niet altijd zedelijkheid en niet iedere jonge juffer was reeds getrouwd, maar dat weerhield menigeen er niet van om al eens de diverse functies van het jonge lichaam te verkennen:

*'Aan een jonge Juffer.
Juffertjen hoe dus verslagen?
Is d'ontsteltenis soo groot?
Dat het polsjen is aan 't jagen?
En het backesje soo root?
Ach! u wesen staet soo wonder!
Ick geloof, soo waer ick leef
Datter schuylt een Boefjen onder;
Want u Kaper staet te scheef,
En u Lockjens door malkander
Soo verwacht! zie daer ick wedt,
Dat ghy van den een of d'ander
Eens gesmeten zijt op 't bedt!'³⁸⁵*

Dit vers komt ook in de uitgave van 1703 terug.

³⁸⁴ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667), C5 41.

³⁸⁵ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667), 224 – 225.

'Aen een jonge Juffer.
Juffertjen hoe dus verslagen
Is d'ontsteltenis zo groot?
Dat het polsjen is aan 't jagen?
En het Bakkesje zo root;
Ach! u wesen staat zo wonder!
Ik geloof, zo waar ik leef
Datter schuylt een Boefjen onder,
Want u Kaper staat te scheef,
En u Lockjens door malkender
Zo verwardt! zie daar ik wedt,
Dat gy van den een of d'ander
Eens gesmeten zijt op 't bedt!'³⁸⁶

En ook in de *Almanach a la Figaro* van 1789 is het versje weer opgedoken.

'Daar stek wat in.
Juffertje hoe dus verslagen,
Is d' ontsteltenis zo groot,
Dat het polsjen is aan 't Jagen?
En het bakkesje zo root.
Ach! uw weezen staat zo wonder,
Ik geloof zo waar ik leef
Dat 'er schuld een boefje onder;
Want u kapje staat zo scheef;
En uw lokjes door elkander
Zo verward, zie daar ik wet
Dat gy van den een of den ander
Eens gesmeetten zyt op 't Bed.'³⁸⁷

Deze zelfde onzedelijkheid zien we bij Kaetje, die zelden in de kerk verschijnt, maar voortdurend aan het werk is met het doorhalen van naaldogen.

³⁸⁶ Pieter Elzevier, *Den Iacchenden Apoll* (Amsterdam, 1703), 194.

³⁸⁷ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 12.

*'Op een Neerstige Vryster.
Selden is zy in de Kerck:
Maer geduurig aan het werck,
Is het Son of Bede-dagh?
Kaetje slooft al watze magh:
Maer wie weet hoe meenich naelt
Zy het oog heeft deur-gehaelt,
Wijl dat Kaetjen al haer tijdt
Niet als met de Naelt verslijt,
'k Meen de Naelt van het Compas,
Van de kleyne Water-plas.'*³⁸⁸

Soms ging een vrouw als maagd het huwelijk in, maar zit was lang niet altijd het geval:

*'Aen Krijn.
Jou houw'lijck Krijn dat valt heel anders uyt dan 't scheen:
Ge krijgter twee voor een.
't Geluck dat valje toe,
Je hebt een toe-gift van een Kalfje tot jouw Koe.'*³⁸⁹

Ruim een eeuw later is dit vers nog steeds te vinden.

*'Voordeelig huwelyk.
Jou Huwelyk Kryn, dat valt veel beter uit als 't scheen;
Ge krygt 'er twee voor een,
't Geluk dat valt je toe,
Je hebt een toegift van een Kalfje tot je Koe.'*³⁹⁰

Zo gauw men getrouwd was, moesten er kinderen gemaakt worden, ook in predikantgezinnen:

*'Op seker Predicant.
Een Preker pas getrouwt begond' oock korts daer aen
Als hy sijn stoel betradt den Bybel op te slaen.*

³⁸⁸ Pieter Elzevier, *Den Iacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667), 226.

³⁸⁹ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 10.

³⁹⁰ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 15.

En las den tekst (die hem en bruytje scheen te raken)
*Uyt Moses Schep boek op ; komt laet ons mensen maken.*³⁹¹

Maagdelijkheid was een groot goed en een vrouw die haar maagdelijkheid reeds had verloren kon op maatschappelijke afkeuring rekenen.

‘Op Huyp.
Huyp wil een proef-jaer eer ’t gem lust een Wijf te trouwen.
’t Waer deftigh Huyp, maer siet;
Het werck bevielje niet,
*(Ick neemt in dit geval) wie sou het proef-stuck houwen?*³⁹²

Het gebeurt dikwijls dat een man en vrouw al voor de huwelijksvoltrekking geslachtsgemeenschap hebben. De meningen hierover waren verdeeld, maar het werd niet zonder meer goedgekeurd, getuige de verwondering in het volgende gedicht van Adriaen Steyn.

‘Trouw, en Vrouw-mael.
De Bruylofts tafel was noch nauw-lijcks van zijn plaets
Of Maey viel in de kraem, van twee vol-schape maets,
Men seyde’ har Bruygom had’ te voren by-gekropen,
*Komt dit van kruypen, och! wat quam dan wel van lopen.*³⁹³

Deze tekst komt terug in *Pans Fluytje* in 1706 en 1724.

‘Glas Stuk je.
De Bruylofs-tafel die was nauwlijks van zijn plaats,
Of Maay viel in de kraam van twee volschaape Maats:
Men zey, zy hadde van te voren by gekropen,
*Zoo dit van kruipen kooft, wat kooft dan wel van loopen.*³⁹⁴

Vrouwen die buiten het huwelijk om seksueel verkeer hadden, liepen een risico om alleen achter te blijven met het kind, wanneer de vader in kwestie zich niets van zijn kroost aantrok.

‘Op een kraemende Maeght.

³⁹¹ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 20.

³⁹² Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 28.

³⁹³ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 39.

³⁹⁴ ‘P. Alingh’, *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 95.

O Help Cupido! Riep een Meysjen, o ghy Blinden!
(Doen 't werckje was vol tooyt, haer keursjen was begort)
Hoe hebje my verblindt. Dit loogse niet: want kort.
Hier na viel sy in 't ween, en kost geen *derde vinden.

*de Vader.³⁹⁵

Op latere leeftijd hertrouwen kwam dikwijls voor, maar in dat geval brachten zowel bruidegom als bruid vaak kinderen uit een eerder huwelijk mee.

't Houw'lijcks goet van Floor, en Fy.
Floor trouwden Fy, en rae, wat datse t'samen brachten?
Fy had + twee blancken, en een ronde *dicketon.
+ Twee blancke Dochters, * een swanger lichaem.
En van des Bruygoms kant ('t geen sy niet missen kon)
Behuwden zy een schat van seven + stucks van achten.
+ Seven kinderen daer 't achtste van doot was.³⁹⁶

Trijn probeert te trouwen, maar verkoopt uiteindelijk slechts haar maagdom, omdat niemand met haar wil trouwen.

'Op Trijn.
Trijn heeft een maeghdom veyl, sy was wel graeg aen 't trouwen,
En niemant wil aen Trijn, al toont s'er noch soo groen,
Haer maeghde-pack valt haer te lastigh om te houwen.
Tryn veylt een satte waer, wat kan sy beters doen?³⁹⁷

Af en toe zijn er vrouwen die zich voor maagd uitgeven, maar plotseling toch bevallen van een kind. Gijs verwondert zich hierover.

'Op een kramende Vryster.
Een Vryster gaf aher uyt voor suyver Maeght, veel jaren,
Laetst viels' in 't kinder-bed; gesmeert met wond're salf.
Dit's vreemt seydt onse Gijs! wie heeft ooyt Maeght sien baren?

³⁹⁵ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 40.

³⁹⁶ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 76 - 77.

³⁹⁷ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), F6 107.

*'k Sey Gijs ick saght wel eer, maer van een nuchter Kalf.*³⁹⁸

Trijn en Maay kunnen Hans tot man krijgen, maar Trijn kan haar verloren maagdelijkheid niet voor haarzelf houden, terwijl Maay wijselijk haar mond houdt.

'Mondt te snoeren, is beter als Naers te roeren.

Trijn kost soo licht als 't daeghdt, goej' Hans tot man verkrygen

Hadt sy niet, hoe s'eens was bestruyfdt, te bot verklapt,

Maer Maay gingh met hem deur, omdat die pry kost swygen,

*Hoe sy geborsten was twee reys, en weer gelapt.*³⁹⁹

Agnietje was wolspinster, maar laat in haar nieuwe carrière een andere kous naaien.

'Verscheidt van werck, verschiet van luck.

Doe mooy Agnietje 't Wol te spinnen, en sijn drayen

Soo wel geleerd hadt, als een hupse Meydt doen mocht,

So scheyde sy hier uyt, en teegh voort druck aen 't naeyen,

Mits dat sy klaeghde 't eerst hier van voor al niet docht,

Wijl sy hier door te seer haer Kouse sole sleet;

*Hoe 't met haer Kous nu voort sal gaen, segh op, die 't weet.*⁴⁰⁰

Katrijn en Jop komen samen, maar Katrijn is duidelijk geen maagd meer.

'Alle toe gifjes deugen altijd niet.

Dat 's ummers logens, dat Iop kreegh Katrijn alleen,

*Hy kreegh soo dra haer niet, of kreegh haer Pocks met een.*⁴⁰¹

Trijn is niet bijzonder maagdelijk en laat zich – tot ergernis van haar moeder – regelmatig door Pietje berijden.

'Of die pry niet en wist hoe het hoorde.

Trijn schaem je, zey haer Moer, jy daeglijcks jou laet ryen

Van kittigh Pietje; Moer daer 's niet met al an vast

Sey Trijn, uyt louter hert komt Pietje my slechts vryen,

³⁹⁸ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 141.

³⁹⁹ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 26.

⁴⁰⁰ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 45.

⁴⁰¹ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 58.

*Ey Mortje! wat een ..., hy het slechts iens getast.*⁴⁰²

Rijck werd regelmatig bezocht door de dokter.

*'Die is eerst gaeu, die sijn tijdt recht waer neemt.
Hoor Docktor, die Rijck staegh, 't was in mooy weer, of regen,
Besoecke quaemt, sleghts om te laen jou dicke gat,
Doe jy daer aers niet, als sucks te verrichten hadt,
Rep j', en besoeck hem, nou hy heeft de Pockx gekregen.*⁴⁰³

Cleon aanschouwde de benen van Lize, die echter wel meer van haarzelf wilde laten zien.

*'De beslissing.
Cleon zag zig 't geluk verleenen,
Dat hij de lelijblanke beenen
Van Lize, 't voorwerp zijner min,
Beschouwen mogt, verrukt van zin;
Nu slaat hij op het linker de oogen,
Dan houd hem 't rechter opgetoogen;
Hier, sprak hij, staat mijn' keuze stil:
Wie zal in deezen twist den prijs van schoonst behaalen?
"Ach!" (zeide Lize zonder draalen,)
"Werp u dan tusschen beide, en eindig dus 't geschil."
(Naar 't Fransch)⁴⁰⁴*

Lotje zal haar maagdom niet lang kunnen bewaren.

*'Het veege Lotje.
Ik wil met mijne maagdom sterven;
Sprak Lotje, vol bevalligheid,
't Is jammer, dat die lieve meid
Zoo spoedig wil het leven derven.
(Naar 't Engelsch)⁴⁰⁵*

⁴⁰² Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 61.

⁴⁰³ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 74.

⁴⁰⁴ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), A3 19.

⁴⁰⁵ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 20.

Jongedames vormden een grote verlokking voor mannen wiens pad zij kruisten.

*'De Boom, die schoone Vruchten draagt.
Een Boer ontmoette eens in een ' vrije wandel-laan,
Een ' Dame, jong en welgedaan,
Geschapen, zoo het scheen, om ieder te bevallen;
Zy was gekleed, zoo als de smaak thans is,
Half naakt en half bedekt; de ontbloote boezem, frisch
En blank als room, vertoonde een paar bezielde ballen,
Zoo fraai en leevend, dat zelfs 't boere bloed ontstak.
Hy naderde de Schoone en sprak:
Juffrouw, ik hoop niet, dat gy kwaad zult zyn, of grimmen,
Om mijn ' vrypostigheid: ei, zeg me, als 't u behaagt,
Mag men dit boompje wel beklimmen,
Dat zulke schoone vruchten draagt?'⁴⁰⁶*

Meisjes konden er niet altijd iets aan doen dat hun maagdelijkheid werd gestolen, want er werd flink op hen gejaagd.

*'Aan Chloë.
Ik heb, terwijl gij sliep, onlangs een kus gestolen,
O Chloë! van uw ' lieven mond;
Dit wierd me uitdruk'lijk door den Minnegod bevoolen,
Die aan uw ' zijde op schildwagt stond.
Hij gaf mij tevens toen te kennen,
Dat hij een ' fraaije boog aan U geschonken had;
Doch, om ons onderling aan zijnen dienst te wennen,
Gaf hij de pijl, die daar toe hoort, aan mij, mijn schat!
Dus, als ge eens lust hebt om te schieten of te jaagen,
Hebt gij mij slegts mijn ' pijl te vraagen;
Dezelve staat gereed, is steevig, wel gewet,
En zal voorseeker, op uw ' fikschen boog gezet,
Niet missen, telkens 't doel te raaken,*

⁴⁰⁶ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 31.

*Wanneer gij 't aan den gang wilt maaken.*⁴⁰⁷

Ook voor mannen is het moeilijk altijd hun maagdelijkheid te bewaren.

'Aan Censor.

“Gij moet,” (luid Censors taal:) “Gij

“moet de schoone Vrouwen

“Als fraaije bloemen slegts beschouwen.”

Dit doe ik waarlijk juist; ja, Censor! Ik beschouw

Als een fraai bloempje, een' mooie Vrouw:

Maar 't geurig bloempje, dat onze oogen kan verrukken,

*Verlangt men ook wel eens te plukken.*⁴⁰⁸

De schrijver van dit versje houdt van elke vrouw.

'De revue.

Vraagt gij, wie 'k al beminne?

'k Min iedere Engelinne:

Ik min de lieve Agneetjes,

De Caatjes en de Keetjes,

De Lotjes en Lenoortjes,

De Jansjes en de Doortjes,

De Mietjes en de Betjes,

De Blondjes en de Bruinetjes;

Ik men de dart'le graagen,

De zeedigen, de traagen,

Die vriend'lijk zijn, of strenger,

Die poezel zijn, of tenger,

De malsche fijne zusjes,

Gevoelig in heur lusjes;

'k Min alle lieve bekjes,

Die door bevall'ge trekjes,

Door houding, oog en mieuen

Bemind te zijn verdienen;

⁴⁰⁷ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 32.

⁴⁰⁸ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 35.

*Die lugtig, vrolijk, woelig,
Maar niet te min gevoelig,
Aandoenlijk teder blaaken,
En 't zoet der Liefde smaaken;
Die geestig schertsen kunnen,
Die niemands vreugd misgunnen,
Nooit morren, nimmer kniezen,
En mij tot Minnaar kiezen.
Ik haat alleen de Schoonen,
Die u, ô Liefde! Hoonen,
Die, nors en stroef van zinnen,
Noch u, noch mij beminnen.*

*(Naar 't Hoogduitsch.)*⁴⁰⁹

Lotje heeft veel geluk te geven.

*'Menschlievend Lotje.
Lotje, in 't bloeijen van haar leven,
En liefdaadig van gemoed,
Doet zeer gaarne aan ieder goed,
Door menschlievendheid gedreeven.
Doch wijl haar wil niet is met magt verëent,
En zij geen' gaven van 't geluk heeft uit te deelen,
Tragt ze ieder bij te staan, en ondersteunt ook veelen
Met een kleinoot, haar door Natuur verleent.*⁴¹⁰

Een jonge knaap wil nieuwe kousen voor een boerinnetje kopen zodra de hare versleten zijn, maar zij laat hem weten dat er aan de bovenzijde reeds een gat in zit.

*'Sneedig antwoord.
Een jonge knaap zag een boerinnetje, zoo frisch
Als melk en roozen, op haar' blooten beenen loopen:
"Meid", (sprak hij,) "'k zal u een paar and're kousen koopen,
"Zoo draa het paar, dat gij nu draagt, versleeten is."*

⁴⁰⁹ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 62.

⁴¹⁰ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 64.

“Is ’t zeker waar, mijn beste maatje?”
(Hernam de fluksche tas,) dan dient geen tijd verspilt;
“Gaaf dan maar vrij te markt: want, als je ’t weeten wilt,
“Van boven hebben ze al een gaatje.”⁴¹¹

Lotje heeft een roos, maar mist een steel.

‘Aan Lotje.
Gij hebt een’ Roos, die frisch, bekoorlijk is en éel:
Maar Lotje lief! dit roosje ontbreekt een steel;
Wilt gij mij toestaan u ’t geheim der kunst te leeren,
Die frische Roos te inoculeeren?
Het zap, ’t welk uit het steeltje vloeit,
Maakt dat het Roosje weelig bloeit.⁴¹²

Claartje geeft Amelia goede raad, maar heeft zich er zelf niet aan gehouden...

‘Claartje aan Amelia.
“Schuuw, schuuw voor al de Manspersonen!
“’t Zijn schepsels die de hel bewoonen;
“Die meest, schoon aangenaam in schijn,
“Slegts duivels voor de meisjes zijn.
“Och! laat u nooit door hen bekooren!”
Dus liet zig vroomme Claartje hooren,
Aan haar’ vriendin Amelia.
Maar ziet, een korte tijd hierna,
Ontdekte men, dat fijne Claartje
Bevrugt was, en het bleek dus, dat
Zij zelv’ van zulk een Duivels staartje
Wat sterk de proef genoomen had.⁴¹³

Het verhaal van Claartje duikt ook op in de *Almanach a la Figaro*.

⁴¹¹ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 72.

⁴¹² H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 73.

⁴¹³ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 85.

'Het zoete lieve blonde Claartje, had weezins van de mans, en bruikt een duvels staartje.

"Schuuwt, schuuwt voor al de Manspersoonen!

't zyn schepsels die de Hel bewoonen;

"Die meest, schoon aangenaam, in schyn,

"Slegts duivels voor de Meisjes zyn.

"Och! laat u nooit door hen bekooren!"

Dus liet zig vroome Claartje hooren,

Aan haar vriendin Amelia.

Maar ziet, een korte tyd daar na

Ontdekte men, dat fijne Claartje

Bevrucht was, en het bleek dus dat

Zy zelv' van zulk een duuvels staartje

*Wat sterk de proef genomen had.*⁴¹⁴

Betje wil niet trouwen, maar heeft ook zeker niet het plan altijd maagd te blijven.

'De voorbaarige gevolgtrekking.

"Ik schuw den last van d'Echt (sprak Betje)

en zal nooit trouwen." –

Dit is een wreed besluit, gij zijt te lieve meid,

Om steeds uw' maagdom te behou'en:

"Wel hoe!" (was Betjes gul bescheid,)

"Dat is daarom juist niet gezeid."⁴¹⁵

Rosette kreeg haar eerste menstruatie en dacht dat zij daarmee haar maagdelijkheid verloren was.

'Ongegronde vreeze.

Wanneer Rosetta had voor de eerstemaal gekregen

De maandelyke stond, gelyk de Faam gewaagt

Riep zy, al kwynend uit, ter dood beängst, verlegen,

Ach my! Rampzalige Ach! Ach! My! Ik ben ontmaagt!

⁴¹⁴ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 21 - 22.

⁴¹⁵ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 91.

*Neen, zei Moer Fleem myn Kind gy hebt in 't minst te schroomen
Uw maagdeknopje is nu tot rypheid eerst gekoomen.*⁴¹⁶

De schout had het met een dienstmeid gedaan.

*'Aardig antwoord van een Meid die met 't kind gemaakt was.
Een schout had zyne Meid bescheten
Na hy 'er dikmaals opgezeten
Had met zyn klynen Pieterman,
Hy tapte haar uit paters vaatje,
Dog op het leste zag ons Kaartje,
Dat, met het bier, was vol de kan.
Zy liep gedeurig zugten, steenen,
Zomtyds zag men haar droevig weenen,
Dan spoog zy weder als een zwyn,
Ten laasten vroegen haar de burenen,
Wat duivel Kaat zyn dat voor kuren,
Ach! zei zy, 'k heb zware pyn,
Ik heb het uit een schrik gekregen,
En, schoon ik lange heb gezwegen,
Het moet 'er tog ten laatsten uit,
De schout die lag zoo wat te mallen
Met zyn pistool, en door het vallen,
Zoo trof myn onverwagt het kruit.
'k Zeg niet dat hy juist op my mikte,
Nog dat ik my voor hem verschrikte.
Hy schiet te lomp, dat 's van den bruy,
Straks riep hy schiet ik eenen Vogel,
Maar ziet met eenen kwam de kogel,
En vloog vlak in myn peetemuy.
Daar van heb ik die schrik gekregen,
Zoo dat gy, na een maand of negen,
Voor vast wat anders zien zult, maar;*

⁴¹⁶ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 12.

*Dat kan my by myn keel niet bruyen,
Heb ik my zomtyds laten kruien,
De schoud die is, en blyft de vaar.*⁴¹⁷

Mietje krijgt haar eerste menstruatie en schrikt er van.

*'Ontsteltenis zonder reden.
Juffrouw Miethé was verlegen;
Toen zy lestmaal had gekregen,
Haare maandelyke stond,
Zy begon luidkeels te kryten,
En van angst zig te beschyten,
Moeder, Ach! ik ben gewond,
Zwaarder als hy ooit zult meenemen,
En dat tusschen myne Beenen.
Ach! ik weet niet wat het is
Dat myn heden komt bestoken,
Maar ik g'loof 'k ben zwaar gebroken.
Wyl ik niet dan bloedig pis.
Mietje lief weest maar te vreden,
Viel Mama haar in de reden,
Want uw breukje, liefste kind,
Zal in korte tyd genezen,
En dan zal je vryster wezen
Schoon gy steeds een scheurtje vind.
Toen ik was van uwe jaren,
Is my 't zelfde wedervaren,
Want het is een vrouwe kwaal,
Daar gy voor niet hebt te schroomen,
En die alle maand zal komen,
Dog nu is het de eerste maal.
Maar Moer had ik dit geweten,
Sprak zy 'k had my niet bescheten,*

⁴¹⁷ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 23 - 25.

*Maar het is door angst geschiet,
 Dog daar is niet aan gelegen
 Want ik kan myn gat weer vegen.
 Ja myn Kind, is 't anders niet
 Liet Mama zig weder hooren,
 Wil uw daar niet eens aan storen,
 Want uw hemd is dog bevuyt,
 En besmet door 't bloed der wonden,
 Die men noemt der vrouwen stonden,
 En waarom gy hebt gehuilt.
 Mietje was toen wel te vreden,
 En ging vrolyk henen treden,
 Na haar Kamer, om haar gat
 Te bezorgen met die doeken,
 Die Mama voor haar ging zoeken,
 En ook zelf gedragen had.⁴¹⁸*

Een jonge boer, Klaas, gaat trouwen met zijn vrouw Neel, maar heeft geen idee wat hij tijdens de bruidsnacht moet doen. Zijn moeder, Trijn, geeft hem advies vanuit haar bedstede.

*'Aardig geval.
 Een jonge Boer, die trouwen zou,
 Vroeg Moer wat zal ik met myn vrouw
 Van avond doen, als wy te kooy
 Gegaan zyn na de bruilofs fooy?
 Moet ik met haar den gantsche nagt
 Dan praaten? Neen zeî Tryntje wagt
 Myn liefste kind, ik zal aan jou,
 Wel zeggen wat ge met uw vrouw,
 Moet doen, en zal daarom de deur,
 Van myne bedstee met een scheur,
 Van avond openlaten dat
 Je maklyk hooren kund al wat*

⁴¹⁸ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 54 - 56.

Ik zeggen zal. 't Is goed, zeï Klaas
Hy was zoo moedig als een haas.
Des avonds laat ging onze kwant,
Met Neel zyn Bruid naar 't Lediekand.
En Tryn zyn Moer ging ook naar bed.
En ahd haar deurtje aangezet,
Sy riep, Klaas geef uw Bruid een zoen.
't Is wel, wat moet ik verder doen?
Vroeg hy, weerom, sprak zyne Moer,
Opklimmen, en den zotten Boer,
Klom boven op het lediekand,
En riep ik ben 'er aangeland,
Syn Moer, weerom, doe nu jou best,
En stoord de vliegen uit het nest.
Toen maakte hy een groot rumoer,
En viel van boven op de vloer
Ter neer, en kreeg met een een gat,
In zynen kop: dat bloedde wat.
Toen riep hy: Moer ik heb, ik heb,
Een Gat gelyk een spinnenweb.
Seï zy wel aan wyn liefste kind,
Dat moetje hebben, maar ik vind
Ook bloed, riep Klaas, zyn Moer weerom,
Riep, Klaas dan hebje haar maagdom.⁴¹⁹

Jan helpt Neel bij het vlooienvangen.

'Jan zoekt vloojen.
Hoe kraauwd gy dog uw gatje zoo?
Vroeg Jan, daar zit een groote vlo,
Zeï Neel, kom, kom zeï Jan ik zel
Die eens gaan steken aan myn spel.
Daar zoud gym y een dienst meê doen,

⁴¹⁹ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 73 - 75.

*Zeî Neel, met gaf haar Jan een zoen,
En stak zyn spel in haaren schoot,
Hou op riep Neel de vlô is dood,
Maar als 'er aan myn gat eens weer,
Een vlô zit op een ander keer,
Zal ik uw roepen lieven Jan
Nu 'k weet, dat gy ze vinden kan,
Al is 't ook dat myn gantsche gat
Door 't moorden van de vlô word nat,
Gelyk als my dog in myn hemd
Is 't bloed der vlô alreeds gestremd,
Maar dat ligt my niet in de weeg,
't Was 't best, dat gy die vlô maar kreeg
Ja alsje 'er weer een voeld, zei Jan,
Myn lieve Neel zoo roept my dan,
Want gy zult zien, dat 'k ben altyd
Tot 't vangen van uw vlô bereid.⁴²⁰*

Hoe herken je de maagdelijkheid van een vrouw?

*'Kenmerk des maagdoms.
Zoo een Maagd haar Kittelaartje
Niet wil staen gelyk het staartje
Van een jonge flukse Vent
Weet dan zeeker en gewis,
Dat zy gansch geen Maag meer is.
Zoo gy in de K.... der Vrouwen
Gansch geen plooiën, rimpels Vouwen
Of het minste kreukje ziet
Weet dan zeeker en gewis
Dat zy gansch geen Maagd meer is.
Zoo gy aan het Vrouwen scheidje
Onder aan het klynste spleetje*

⁴²⁰ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 238 - 239.

*Niet de verscheide vliesjes vind
Weet dan zeeker en gewis
Dat zy gansch geen Maagd meer is
Zoo de lippen en de haaren
Slap zyn als gebrooke snaaren
Weet dan zeeker en gewis
Dat zy gansch geen Maagd meer is.⁴²¹*

Veel jonge bruidsparen hebben geen idee van wat het minnespel precies inhoudt.

*'Het onnosele paar.
Toen L. was getrouwt, en 's nagts voor 't eerste met
Zyn wyf het minnespel zou speelen in het bed:
En 't werk niet vlot en ging, wyl zy 't niet was gewend
En hy te voren ook nooit vrouwen had bekend
Wierd hy bevreest, zoo haast hy wierd gewaar als dat,
Door 't stooten, eenig bloed kwam druipe uit haar gat
En dat zyn knegt de muts had van zyn hoofd geligt
Waar op hy dan wel haast, met een bedroefd gezigt
Ten bedde uitsprong, en zoo voorts de deur uitliep
Na Meester H. die al gerustlyk lag, en sliep:
Hy klopte desen man wel haast ten bedde uit
En riep ik ben zoo wel bedorven als myn Bruid,
Ag helpt ons dog, of 't is met ons Helaas! gedaan,
Kom, kom gy moet terstond met my na huis toe gaan
Met liep hy heenen, en Sinjeur Barbier die nam
In haast wat balsem, zalf, met wieken, en dus kwam
Hy loopen in de nagt na 't huis van L. en
Die liep als radeloos door 't huis, en riep ik ben
Bedorven, ag, Helaas! had ik geen wyf getrouwd,
Na dat Sinjeur Barbier zyn wond nu had beschouwd,
Benevens die van zyn beminde Egtgenoot*

⁴²¹ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 56 - 57.

*Die hem ook had doen zien haar zoo bebloede schoot,
 En kermde! van de pyn gelyk een krolsche Kat:
 Zo haast nu Meester H. Dit werk bezigtigt had
 Zo lagt hy in zig zelfs; en sprak daar op tot hen
 O vrienden! weet dat ik ten allerhoogsten ben
 Verschrikt, want ziet het is een ysselyk geval,
 Maar evenwel zoo veel ik immer doen kan, zal
 Ik tragten uw in 't kort te helpen, en 't gevaar
 Hoe groot het wesen mag haast stuiten; want zie daar
 Die kostelyke zalf en balzem is in staat
 Het kwaad te keeren, eer het verder heenen gaat.
 Hy smeerde dan wat zalf, of balsem op de wond
 Waardoor het jonge paar haast beterschap bevond:
 Voorts gaf hy haar een kort, en bondig onderregt
 Hoe dat hy in 't vervolg moest hand'le met zyn knegt
 Wanneer die zyne vrouw zou dienen, en hoe dat
 Die deze dragen moest, wanneer zy hem door 't gat
 Liet kruipen, om haar wat te troet'len voor plysier
 Zy zeiden byde dank aan Monsieur den Barbier;
 Zy waren wel getroost, en gaven vier pond groot,
 Voor 't zalven van de Frik, en 't balsmen van de schoot.⁴²²*

Beliaatje van der Agt vraagt haar kennis Leen van Neden waarom de stadspoorten 's nachts sluiten, zij sluit immers nooit haar poortje voor nachtelijke bezoekers.

*'Belia met de ongesloote poort.
 Waarom sluit men dog steeds by nagt
 De poorten van de steden?
 Vroeg Beliaatje van der Agt:
 Om dat sprak Leen van Neden
 Zig niemand niet zou onderstaan
 's Nagts in de Stad te komen
 Voor eerst de poorten opengaan,*

⁴²² Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 127 - 129.

*Wanneer men zonder schromen
De stad mag ingaan. Dat is raar,
Liet Belia zig hooren
Dat men de poorten sluit en daar
Den ingang door wilt stooren:
Ik sluit myn poortje nimmermeer,
Maar laat het altyd open:
Waar door by nagt zoo meenig keer
Daar iemand door komt lopen.
En dat is eens zoo aangenaam
Als wel by ligten dagen
Die 's nagts zyn poort laat open staan
Die zal 't zig nooit beklagen.⁴²³*

Let beviel op haar bruiloft van twee jonge zoons.

*'De bruilofstafel was nog naauwlyks van zyn [plaats]
Of Let viel in de kraam van twee bekwaame maats;
Men zei, de buigom had met Letje bygekropen.
Zo dat van 't kruipen komt, wat komt dan niet van 't loopen?'⁴²⁴*

Tryn was met Koen getrouwd en is voor haar huwelijk jarenlang voor de gek gehouden.

*'De Wyden Maagdom.
Tryn was met Koen getrouwt, die van haar kinsche dagen.
Plag niemand afteslaan, als paerden hard beslagen:
En als zy nu in 't bed genaderd was by koen,
En dat hy met de Bruid een kunstje wilde doen,
Begaf ze haar op de buyk en lee de billen boven.
Als hy dees slechtheid zag, doe moest hy het geloven,
Dat zy was zuivre Maagd, en zy myn beste maat
Wat heeft de wereld u belogen langs de straat.'⁴²⁵*

⁴²³ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 153 - 154.

⁴²⁴ Z.a., *De vermaaklyke Horologie-Almanach* (Amsterdam, 1795), 12.

⁴²⁵ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 5 - 6.

Dit vers komt ook voor in *Pans Fluytje* van 1706 en 1724.

'Van Tryn en Koen.

Trijn was getrouwt met Koen, die van haar kindze dagen.

Plag niemand afteslaan, als paarden, hard beslaagen,

En als zy nu in 't bed genaadert wierd van Koen,

En dat hy met de Bruyd een kunsje wilde doen,

Begafs 'haar op haar buyk en ley de billen boven.

Als hy dees slechtheyd zag, doe moest hy het geloven,

Dat zy goe Maaget, en zey, mijn beste maat,

*Wat heeft de wereld u belogen over straat!*⁴²⁶

Een maagd heeft zich laten bedriegen, want zij is zwanger zonder 'de maker' te kennen.

'De bedroge maagd.

Gy zegt gy zyt bedroogen,

Ik zeg het is geloogen,

Gy weet nu hoe het smaakt

Gy zyt nu moê gemaakt.

Wil nu de Maker u niet trouwen

Hy laat u 't zyne houwen:

Zyt gy dan noch bedroogen?

*Ik zeg het is geloogen.*⁴²⁷

Huyp wil graag een proefjaar voordat hij zich aan één vrouw verbindt.

'De proef voor uit.

Huyp wil een proefjaar eer 't hem lust een wyf te trouwen,

't waar deftig Huyp; maar ziet,

Het werk beviel je niet,

*(Ik neem 't in dit geval) wie zou het proefstuk houwen?*⁴²⁸

⁴²⁶ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 201 - 202.

⁴²⁷ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 11.

⁴²⁸ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 19.

Toen de Spanjaarden de Nederlanden binnenvielen, was een boerenmeisje extra bang voor het resultaat van haar zwangerschap.

'Het zwangere meisje.

*Toen de zekere vreemde Troepen hier in Holland waaren,
was een boere Meisje door een van hen bezwangerd geworden,
en de tyd van haare verlossing naderende, waar zy zeer bedroefd,
en zeide met betraande oogen tot haare Moeder:
Wat my nog het meeste smert, is, dat dat kind wanneer het ter waereld komt,
geen Hollands verstaan zal.⁴²⁹*

In een toneelstuk heeft de moraal van het verhaal betrekking op deugdelijkheid, maar de maagd die de deugd moet verbeelden, is nog even niet in staat op te treden.

'De deugd op 't schoutoneel.

*Eenige Comedianten hadden een stuk beloofd,
in welke de Deugd perzonelyk optreden zoude,
de aanschouwers waaren begeerig het zelve te zien,
dan zy wachten zeer lange daar mede.
Waarom voer gy lieden dit stuk niet uit,
vraagde een Dame van aanzien aan eene der Comedianten?
Wy kunnen het in de eerste veertien dagen nog niet ten uitvoer brengen,
antwoorde dezen, al zo dat Maagdjen, dat de Deugd verbeelde moet,
in de kraam gekoomen is.⁴³⁰*

Vrouwen hebben een goed geheugen.

't Lang nadenken der Vrouwen.

*In een Geselschap sprak men over de vrouwen
en dat zy langer iets in de gedachten konde houden als de mansperzonen.
Ja, zeide een van het Gezelschap,
Ik had eens met een Vrouwje iets voor,*

⁴²⁹ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 43.

⁴³⁰ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 43.

*ên negen maanden daar na herrinnerde zy my weder daar aen.*⁴³¹

Jan heeft een vreemde achternaam, omdat hij niet weet wie zijn vader is.

'Jan Meisjes.

Een Heer zei tot zyn Knecht, my dunkt Jan dat het raar is,

Dat ieder u Jan Meisjes hiet:

Heer zei hy dat 's zo wonder niet:

'k Ben na myn Moer genoemd,

*zy weet niet wie myn Vaar is.*⁴³²

Een bagijn is slechts selectief kuis.

'De kuische bagyn.

't Bagyntje, weigerd my een kus, voor haaren mond,

Als ik hierom van haar de reden onderstond,

Myn mond, die heeft, zei zy, de kuischheid trouw gezworeen,

*Maar al de rest myn Heer, is tot uw dienst gebooren.*⁴³³

Claar begrijpt waarom haar minnaar haar bemind.

'Claar zonder maagdom.

Is 't om myn Maagdom dan, zeit Klaartje, dat je vryd,

*Zo kom je veel te laat, myn Vriend, ik ben ze kwyt.*⁴³⁴

Een prostituée naait nu in het Spinhuis broeken als straf voor haar werkzaamheden.

'Op een Hoer, naeyende in 't Spin-huys Boere-Broecken.

Ick die van Boeren wiert genaeyt, naey hier nu Boere-broecken;

*Wiert ick van Kees noch eens genaeyt, 'k sou hier geen Naeyen soecken.*⁴³⁵

⁴³¹ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 52.

⁴³² Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 15.

⁴³³ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 17.

⁴³⁴ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 18.

⁴³⁵ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* (Amsterdam, 1675), A3 5.

Bovenstaand rijmpje komt terug in *Pans Fluytje* uit 1706 en 1724.

*'Op een Hoer, naaijende in 't Spin-huys Boere-broeken.
Ik die van Boeren wierd genaayt, naay hier nu Boere-broeken;
Wierd ik van Kees noch eens genaayt, 'k sou hier geen naaijen zoeken.'*⁴³⁶

Kniertje Kickerbils gaat er met Arent de Koetsier vandoor.

*'Op Kniertje Knickerbils.
't Was Kniertje Knickerbils, een Meysje als een Swaen,
Die met Arent de Koetsier dorst op en onder gaen,
En leggen haer ter plaets, alwaer geen Wagens hollen,
En knickeren soo lang tot datse suysebollen.'*⁴³⁷

De waard is met Trijn naar bed geweest, maar wilde vooral gematigd zijn.

*'Op een Kraen, die midden in een Vat stack.
Dat 's raer, een Kraen in 't midden van een Vat gesteecken;
Wel Hospes wat 's de reen? Mijn Kinderen die spreecken,
Was 't antwoordt van de Waert, daer van getuygen zijn:
Toen ick de eerste Nacht te Veldt trock met mijn Trijn,
Socht ick de Middel-maet, en hebse voort gevonden;
Want overdaet is quaet, en gelsigheyt is sonden.'*⁴³⁸

Een jonge vrouw klaagt over haar verloren maagdelijkheid, waaraan ze zelf schuld is.

*'Op een klagende Juffrouw.
Wat reden hebt gy dog dus bitterlijk te klagen?
Gy zegt dat zeker vrind uw' roosje heeft geplukt:
Had gy het niet 'gewild het was niet afgerukt,
Troost u dan met de hoop van hier na beter dagen.'*⁴³⁹

⁴³⁶ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 3.

⁴³⁷ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* (Amsterdam, 1675), 11.

⁴³⁸ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* (Amsterdam, 1675), 14.

⁴³⁹ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 78.

Voor vrouwen was maagdelijkheid een ideaal, voor mannen was het ontnemen van de mannelijkheid een nekslag.

'Voor een die Lubben Naayde.

Ik ben gelubt aan hals en handen;

Lubben dragen is geen schanden:

Lubben dragen is de manier althans:

*Maar de wijven houden van geen gelubde mans.*⁴⁴⁰

Bij meester-kleermaker Dirk van Weezel leren jonge vrijsters zeker te naaien.

'Luyffel Stukje.

Jozeph vluchte met Maria naar Egipten op een Ezel,

Hier woont de Meester-Kleermaaker Dirk van Weezel;

Hy kan een kled behoorlijk fatsoeneeren,

*En jonge Vrijsters het naayen leeren.*⁴⁴¹

Ook aan Aaltje de Kopster wordt een luifeltekst gewijd, zij blijkt eveneens kundig in het naaien.

'Luiffel Stukje.

Hier in dit Steegje woont Aaltje de Kopster,

De Naaister, de Braaister, En de Garen-klopster.

Tot meer andere dingen is zy gerieflijk en bekwaam,

*Die haar gebruiken wil, die vraagt maar na haar naam.*⁴⁴²

Deze maagd kan niet wachten op een man.

't Wel geharde Maagdtje.

Nog ben ik onbeproeft,

En reeds al agtien jaren.

Had niet mijn Moeder, my, maar ik, haar, mogen baren,

Dees klagt had niet behoeft.

Dit lange wagten my op 't alderhoogst bedroeft,

⁴⁴⁰ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), F4 87.

⁴⁴¹ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 91.

⁴⁴² 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 93.

*'k Ben jong; maar wagt met smer een strijkestok tot mijn snaren.*⁴⁴³

Klaar hoort de eerlijke waarheid.

'Aan Klaar.

*Schoon zijt gy, ik bekent: rijk zijt gy, 't is te degen;
Daar by soo zijt gy Maagt: wie drommel seyt'er tegen?
Maar Klaar, dewijl g'u selfs te wonderlijk behaagt,
Soos eg ik, datje bent noch schoon, noch rijk, noch Maagt.*⁴⁴⁴

De bruid was waarschijnlijk al met kind, tot ongenoegen van de bruidegom.

'Levertjen.

*Het Levertjen is van geen Hoen noch van geen Knijn,
Onlanghs souwer een jonge Juffrouw de Bruyt sijn,
De Bruygom seyt haer op, en scheyden der weer uyt,
Sy was alree met kint waer sy niet wel gebruyt?*⁴⁴⁵

De bruid weet al precies hoe het proces tijdens de huwelijksnacht werkt.

't Gewillighe Bruytjen.

*Toen het Bruytjen hadt gebruyloft, en se sou naer bedt toe gaen;
Want sy was toe niet onwilligh voeght haer rasjens naer de Baen;
Sy ginck met haer lieve Bruygom naer het helder Ledekant,
Met geley van de Speelnootjes, en haer Bruigom by der hant:
Het Bruytjen ginck haer spoedigh haesten, en sy was het eerst in 't bedt,
Se ginck vlack in het midden leggen, fraeytjens van malkaer gestreckt;
Liefjen, seyde toen de Bruygom, in wat plaets moet ick nu leggen,
Lief wilt u in 't midden voegen, weet ghy ;t niet, ick sal 't u seggen.*⁴⁴⁶

Er worden zelfs raadsels over de maagdom gepubliceerd.

⁴⁴³ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 102 - 103.

⁴⁴⁴ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 258.

⁴⁴⁵ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 143

⁴⁴⁶ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 194

'Raetsel.

*Ick ben by veel in groote waert;
Nooyt sagh mijn ymant op der aert;
'k Woon by Maeghden, niet by Vrouwen,
Weynigh die mijn lange houwen.⁴⁴⁷*

De vrouw blijft na een nacht met het kind achter.

'Levertjen.

*Het Levertjen is van geen Schaep noch van geen Lam,
Een Dochter wel bekend, woonachtigh t'Amsterdam,
Die koos een jonge quant, ach! Seyse komt doch hier,
By mijn te bedden, want ick brandt van 't Minne-vier;
De jonckman was gereet en deedt dan kunsje garen,
Hy teelde door de lust, uyt hare jonge aren,
Een wel-besneede spruyt; nu peurt hy aen de wint,
En Juffrouw sit en kijckt en heeft een Hoere-kint.⁴⁴⁸*

De jongedame is zo blij dat ze ontwaakt is, dat ze spontaan haar maagdelijkheid weggeeft.

'Op een slaepende Juff.

*Dit Juffertjen dat slaept, en weet nu nieuwers af,
Dat sy een jonge quant hadt leggen aen haer sy,
Die haer de vaeck verdreef', ick wed' sy was soo bly,
Dat sy aen hem terstont haer Maegde-blom wegh gaf.⁴⁴⁹*

Vrouwen zijn zelden gelukkig met kinderen buiten het huwelijk.

'Levertjen.

*Het Levertjen is van geen Stier noch van geen Lam,
Een Dochter heeft gestoeyt datter een kint af quam:
Wel aengename vrucht, wel soete stoeyery,*

⁴⁴⁷ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 203

⁴⁴⁸ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 227

⁴⁴⁹ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 230

*Door u wiert 't Meysje vrouw, ick meen sy waer niet bly.*⁴⁵⁰

Een man wordt bij het aanvangen van het huwelijk gevraagd of zijn vrouw een vrijster of weduwe is, maar hierop antwoordt hij discreet.

'Een Bruydt, die Vryster noch weeuw was.

Zeecker Snaack, met zijn Bruyt in de Consistory komende, om opgerekent te worden, wiert ghevraeght; Wat is u Bruyt, een Vryster? Neen zy, antwoordde hy.

De Commissaris vorderende, vraeghde, Is t een Weeuwv?

Den holbolligen Bruygom antwoorde weder, Neen.

d' Examineerder, hervattende, vraegde wederom; Hoe sal ic-se dan opschryven!

d' Ander met een effen aensicht, seyde: Schryft een beproefde Maegt.

Hebben doen de vergaderde Commiszarisen haer sonder lacchen,

en de Bruydt sonder schaemte kunnen houden,

soo kan ick mijn breyn van gedachten ontblooten.

't Is kennelick, dat den Bruygom de raad van den Mosselman heeft na gevolght,

*Proef eerje koop.*⁴⁵¹

Een jongeman biedt een dienstmeid aan om een paar nieuwe kousen voor haar te kopen.

'Aerdigh Antwoordt.

Zeecker Iongh-man ghinck een Straate langhs,

siende een Dienst-maeght met bloote beenen, haer stoop op seylen,

Meysjen seyde hy, als ghy die kousen af hebt, dien ghy daer aen hebt,

soo sal ick u een paer nieuwen gheven: Mijn Heer, seyde sy,

*soo moet ghy al haest in de winckel gaen, want daer is boven al een gaetjen in.*⁴⁵²

⁴⁵⁰ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijkce gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 234

⁴⁵¹ Jan Pietersz. Meerhuysen, *De geest van Jan Tamboer* (Amsterdam, 1659), 48 en Z.a., *De Geest van Jan Tamboer ofte Uitgeleezene Stoffe, voor de Klugt-lievende Jonkheid* (Amsterdam, 1780), 46 - 47.

⁴⁵² Jan Pietersz. Meerhuysen, *De geest van Jan Tamboer* (Amsterdam, 1659), 151 en Z.a., *De Geest van Jan Tamboer ofte Uitgeleezene Stoffe, voor de Klugt-lievende Jonkheid* (Amsterdam, 1780), 151.

9.2. Ongelijkheid in het huwelijk: leeftijds- en standsverschil

Hoe fout een ongelijk huwelijk, tussen een jonge vrouw en een oude man, kan zijn, illustreert Pieter Elzevier in *Den Lacchenden Apoll* aan de hand van het volgende Nederlandse rijm, vergezeld door een Latijnse spreuk:

'Op een verliefde Grysaart.

Laast als dees Grysaart zig in liefde voelde branden,

Boot hy de Meyt het Gout, in plaats van gaauwe leen:

De Maagt zeyd' en verstiet zijn koude offerhanden,

U Winter, komt niet met mijn Somer, over een.

*Turpia senilis amor.*⁴⁵³

[Lelijke oude liefde.]

Ditzelfde gedicht komt terug in de latere uitgave van *Den Lacchenden Apoll*, uit 1703.

'Op een Verliefde Grysaart.

Laast als dees Grysaart sig in liefde voelde branden,

Bood hy de Meid het Gout, in plaats van gaauwe leen:

De maagt zeyd', en versliet sijn koude offerhanden,

U Winter, komt niet met myn Somer, over een.

*Turpe senilis amor.*⁴⁵⁴

Adriaen Steyn omschrijft de ongelijke liefde tussen Aert en zijn beoogde huwelijkspartners, vrouwen van boven zijn stand, die hij slechts om het geld trouwt. Voor arme vrouwen heeft hij geen plek in zijn armen.

'Op een bedroge gelt-gierige Minnaer.

Aert vredij' en rijcke Maeght, daer hy reets in verheugt,, was:

Hem daght hy had's' al wegh in 't weligh Bruylofts-bed.

Maer 't ampt beletten 't hem, de Bruyt wiert hem ontset.

*Aert wouw aen Rijck : waerom? Om dat hy arm van deught was.*⁴⁵⁵

'Op de selfde.

⁴⁵³ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667), D4 56.

⁴⁵⁴ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1703), B6 38.

⁴⁵⁵ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 57.

*Aert wil een rijcke Bruyt, en loopt 'er staeghts om karmen.
Hy gaet uyt sotte min,
Gebate wegen in,
Maer was het Meysjen, arm, het bleef wel uyt syn armen.*⁴⁵⁶

*'Op de selfde.
Aert hoopt' op grooten buyt, en vet
Doen hy den swart-lap om gingh hangen.
De Godts-geleertheyt, maect hy 't net,
Waer in men rijcke wijfs kan vangen.*⁴⁵⁷

Leen is een oudere heer, die met een jongere vrouw trouwt. Hij moet haar aan zich binden en gezien haar jeugdigheid doet hij dat met geld. (Of: Leen is jong en de vrouw is oud?)

*'Op Leen.
Leen trouwden korts een Wijf die vry wat jongh bejaert,, was,
Maer 't scheen niet dat Oom Leen in 't werckjen eens beswaert,, was:
De jaren die sy moet, en die sy niet en telt,
(Hoe kan hy 't anders doen?) vol-leyt hy met haer gelt.*⁴⁵⁸

Lou is een oude man, die desondanks nog graag een jong meisje wil. Hij vraagt koppelaarster Ael om hem een jonge Trijn te bezorgen.

*'Het ouwe mal, heeft nergens val.
Doen d'ouwe druyp-neus Lou, die lomp', en stramme Bock,
Lest Koppelaerster Ael versocht, hem te beschicken,
Een hups', en jonge Trijn: is 't errenst seyz' of jock,
Wat souje daer meê doen, of komj' uyt ... licken?
Licht deughje daer noch toe; doch dat is noch al hachelijck
Maer voor een Kermis vreughdt, valt gy al te belachelijck.*⁴⁵⁹

Suzette zal nooit hertrouwen na het overlijden van haar man.

⁴⁵⁶ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 58.

⁴⁵⁷ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 58.

⁴⁵⁸ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 132.

⁴⁵⁹ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), C3.

'Vrije neering.
Gemeenlijk vleit zig elke vrouw,
Dat zij haar' man zal overleven;
"Hoe lastig" (sprak Suzet:) "hoe lastig
"is de Trouw!
"Nooit zal 'k ten tweedenmaal, mij in den
"Echt begeeven."
Suzette volgt dus, als men ziet,
De heedendaagsche leering:
De Monopolie lijkt haar niet,
Ze is voor een' vrije Neering.⁴⁶⁰

Ook dit vers wordt hergebruikt.

'De vrye negotie.
Gemeenlyk vleit zig elke Vrouw,
Dat zy haar Man zal over leven;
"Hoe lastig" (sprak Annet:) "Hoe lastig is de trouw!
"Nooit zal 'k ten tweede maal my in de Echt begeeven,
Annette volgt dus, als men ziet,
De hedendaagsche leering,
De Monopolie lykt haar niet,
Ze is voor een vryê Neering.⁴⁶¹

Suzanna is zeer kuis, zolang ze met oudere heren omgaat.

'Suzanna.
Suzanna's Kuischheid word door elk op 't hoogst gepreezen:
Dit lief jong Wijffe wederstond
Twee Grijsaarts, schoon zij zig alléén met hen bevond.
Ik prijs, het geen wij van haar leezen:
De Deugd is schaarsch, en die der Kuischheid meest;
Maar 't wonder zou nog grooter weezen,

⁴⁶⁰ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 49.

⁴⁶¹ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 15.

Was dit paar Minnaars jong geweest.

*(Naar 't Engelsch en Hoogduitsch.)*⁴⁶²

Een langere versie van dit versje duikt op in de *Almanach a la Figaro* van 1790.

'De Kuischheid.

De Kuischheid word by elk gepreezen,

En wie zou dat niet willen weezen?

'k Wed 't liefste Meisje op dees stond,

Wel kuisch wil weezen, met haar mond,

Schoon dat de min haar hart doet branden,

En naar 't genot doet watertanden.

Van Venus branderd min Altaar,

Doch valt haar 't Kuischheids woord niet zwaar,

Ja zelf al had haar ook een schichtje,

Getroffen van het Minnewichtje,

Ze is kuisch van oor, ze is kuisch van mond,

En roemt Susanne; die weêrstond,

Twe Grysâards, die haar kwamen plagen,

En, om een klein vermaakje vragen,

Daar zy vonden naakt 't bad...

Zo, zo, nu heb ik uw gevat;

Die Kuischheid kon uw recht behagen,

Om voor twee Grysâards zorg te dragen,

De daad is ongemeen, zo als men daar van lest,

Maar zou die daad niet grooten weezen,

wanneer zy waren jong geweest?

Ik zie, gy lacht myn lieve Meisje,

Twe Grysâards vroegen 't uw een reisje,

Ik wed gy 't wygerde, heb ik 't wel?

*Veel eer als aan een jong gezel.*⁴⁶³

⁴⁶² H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 63.

⁴⁶³ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 14.

Agläë dacht slim te zijn en als twintigjarige meid een man van ruim zestig jaar oud te trouwen.

'Agläë.

Eenen Grijzaart huwende.

De vrolijke Agläë, pas twintig jaarig, trouwt

Een' Man, ruim zestig oud:

Helaas! de lieve meid, kan zij dan niet bezeffen,

Dat haar 't verdrietig lot moet treffen

Der dwaaze maagden, die, toen 't noodig was,

ô ramp!

Geen' olij vonden in de lamp? ⁴⁶⁴

Heer G. dacht wijs te zijn en een oude vrouw aan de haak te slaan, maar dit liep niet goed af.

'Graf-schrift. Op den heere N. G.

Hier onder legt Heer G. begraven,

Die als ruiter dagd te draven,

Op een zeer oude Totebel,

Die al twee Mannen had versleten

Heer G. werd door het geld bescheten,

Het oude wyf zoog al te fel,

Aan hem want in haar oude schoot,

Zoo naaide zig Heer G. haast dood. ⁴⁶⁵

Een geschreven wet over leeftijdsverschil in het bed.

'Aan een bedaagt man.

Hy, die 't geval berykt van agtmaal zeven jaaren,

Of daar ontrent, en nog genegen is te paaren,

Die zoekt geen jonge vrouw, want 't is een stale wet,

Dat een oud Man niet voegt by een jong wyf in 't bed. ⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 65.

⁴⁶⁵ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 76.

⁴⁶⁶ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 84.

De heer A., ouder dan tachtig, stapt met een maagd van amper eenentwintig in het huwelijksbootje.

*'Aan den ouden heer P. v. A.
Trouwende met eene zeer jonge en wellustige vrouw.
Zoo wil gy nu Heer A. uw nog ten egt begeben,
Daar reeds uw Jaargetal is meer dan agtmaal tien.
En dat wel met een maagt, die nog geen driemaal zeven
Kan tellen; wie heeft ooit een dwazer zaak gezien?
Ik vrees dat gy in 't kort uw trouwdag zult beklagen:
Want zekerlyk u hoofd dat zal haast zyn gekroond
Met horens, die gy zuly tot 't eind uw's levens drage
Gy weet ja dat u Bruid zig nooit heeft vies getoond
Van 't werk van Venus, en zoud zy dat nu veragten,
En laten blyven; neen, dat 's niet te denken Vriend
Dewyl dat zy van uw geen vreugde heeft te wagten,
En gy voor zulke wyf in 't minste niet en diend.
Het was uw Geld alleen dat Mietje kon bekoren,
De Geele vinken die, die hebben het haar gedaan,
Maar daarom evenwel en heeft zy niet gezworen,
Om 't Minnespel geheel en al te laten staan.
Neen, neen; zy zal uw hoofd en ouderdom verçiere
Niet met een groene krans, of eenig geurig kruid
Maar met een kroon helaas! als men de Harte-dieren
Ziet dragen op den kop, of 'k ben een groote Guit.
En zoo zult gy dan in uw ouden dag nog pronken;
Met hoorens, foei myn Heer, foei wat een groote schand?
Want gy kund immers niet de minste gloed en vonke
Van Mietje blusse uit, 'k laat staan haar felle brand.⁴⁶⁷*

Ongelijke huwelijken resulteren zelden in vreugd.

*'Ongelyk huwelyk.
Een oud man, die zig aan een jong wyf gaat verbinden*

⁴⁶⁷ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 3 - 4.

*Die zal in haren schoot wel haast zyn Grafplaats vinden,
En zoo een jonge vrouw trouwd met een ouden Man
't Is vast dat zy van hem nooit vreugd verwagten kan.*⁴⁶⁸

'Op 't zelfde geval.

*Een fris en jeudig Man die met een oude Vrouw
Zig in den egt begeeft, die heeft wel haast berouw,
En zoo een oud Wyf kiest een jongeling in 't bed,
't Mist zelden dat de Meid niet word het eerste vet.*⁴⁶⁹

Een andere variant op bovenstaande twee verzen uit Venus' Reukwerk (1750) staan in De vermaaklyke horologie-almanach (1795).

'Ongelyk huwelyk.

*Een oud man, die zig met een jong wyf gaat verbinden,
Zal in haar' roozenschoot welhaast zyn grafplaats vinden;
En zo een oude Vrouw trouwt met een jeugdig man,
'T is vast dat hy van haar nooit vreugd verwachten kan.*⁴⁷⁰

'Anders.

*Een frisch en jeugdig man die met een oude vrouw,
Zig in den echt begeeft, heeft zeker haast berouw;
En zo een groot kiest een jongling in het bed,
'T mist zelden, of de myd wordt wel het eerste vet.*⁴⁷¹

Een man is 'ontmand', maar desondanks valt zijn jonge vrouw in de kraam.

*'Op de oude Kraegh-dragende ... en sijn in de Kraem-leggende Jonck-wijf.
Dees Man die is gelubt, och lacy!
En nochtans raect sijn Wijf met Kindt, maeck facy.*⁴⁷²

⁴⁶⁸ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntgedichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 131.

⁴⁶⁹ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntgedichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 132.

⁴⁷⁰ Z.a., *De vermaaklyke Horologie-Almanach* (Amsterdam, 1795), 27.

⁴⁷¹ Z.a., *De vermaaklyke Horologie-Almanach* (Amsterdam, 1795), 27.

⁴⁷² 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* (Amsterdam, 1675), 6.

Bovenstaand rijmpje komt ook terug in *Pans Fluytje* in 1706 en 1724.

'Op de oude Kraag-dragende ... en zijn in de Kraamleggend Jonkwijf.

Dees Man die is gelubt, och lacy!

*En nochtans raakt zijn Wijf met Kind, maak facy.*⁴⁷³

Catrijn wil, als vijftigjarige, graag nog in het huwelijksbootje stappen.

'Van Catrijn.

Vijftig Jarige Catrijn

Wil met kragt de Bruit noch zijn,

't Zou wel gaan, indien haar Jaren

*Dertig min of meerder waren.*⁴⁷⁴

De oude heer heeft moeite zijn jonge vrouw tevreden te houden.

'Glas Stukje.

Mijn Wijf is jong, en ik ben oud

Mijn Wijf is warm, en ik ben koud,

Mijn Wijf eyst vaak een friske zoen

*Regt op gebiegt, ik kan 't niet doen.*⁴⁷⁵

Een oude man treedt met een jonge vrouw in het huwelijk.

'Ongelyk Gepaarde.

Een oude Grysaard, ging een heel jong Meysje trouwen,

En toonde my zijn keur, en sey, wat dunkj'er af.

'k Sey Vader, 'k hoop dat u de keur niet sal berouwen:

*Maar my dunkt gy verkiest uw selfs een heel schoon Graf.*⁴⁷⁶

Trijn is getrouwd, maar toch nog maagd.

⁴⁷³ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 4.

⁴⁷⁴ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 74.

⁴⁷⁵ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 182.

⁴⁷⁶ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 246.

'Op Trijn.

Trijn is getrouwt en Maagt: gy vraagt hoe 't wesen kan?

*Trijn is een jonge Meyt, en heeft een ouden Man.*⁴⁷⁷

Advies voor een man van 81 die met een meisje van 18 trouwt.

'Ongelyk Houwelyk.

*Een Man van 81 Jaren trouwende met een jonge Deerne,
van 18 jaren wierd van hem geseyt dat de verkeerde achtienen,
met de rechte achtienden gepaart was:*

*waar van ook niet onaardig geboert wierd,
dat men wel mocht oud houd onder een ketel stookten,
en om jonge vleesch gaar te krijgen.*⁴⁷⁸

9.3. Huwelijks ontrouw

Overspel vormde ook in de vroegmoderne tijd al een erkend probleem. Zowel mannen als vrouwen wisten af en toe een uitstapje te maken en bij vele getrouwde stellen waren er kapers op de kust. Zo waarschuwt Pieter Elzevier de volgende blinde man voor de mogelijke bedreigingen van buiten zijn huwelijk:

'Aan een blinden Bruydegom:

*Gy Bruygom, zijt alleen niet blind van ogen, maar
Van lichaam en verstant, om dat ghy tracht te trouwen
Een Maagt, bykans soo schoon als een der schoonste Vrouwen.
Hoe sult gy sulck een schat bewaren voor gevaar?
Want Agnus kon geen Koe, al had hy hondert oogen,
Bewaren, of hy wiert noch van Merkuur bedrogen.*⁴⁷⁹

Dit vers komt in *Den lacchenden Apoll* van 1703 terug.

'Aen een blinden Bruydegom.

⁴⁷⁷ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 251.

⁴⁷⁸ Z.a., *Jan Tamboer - Het Toneel Der Snaaken Bestaande In veel Nieuwe Geschiedenissen en Kluchten* (Amsterdam, 1738), 13.

⁴⁷⁹ Pieter Elzevier, *Den lacchenden Apoll* (Amsterdam, 1667), 191.

*Gy, Bruygom, zijt alleen niet blind van oogen, maer
Van Lichaem en verstant, om dat gy tragt tetrouwen
Een Maagt, bykans so schoon als een der schoonste Vrouwen.
Hoe sult gy sulck een schat bewaren voor gevaer?
Want Argus kon geen Koe, al had hy hondert oogen,
Bewaren, of hy wiert nog van Mercurus bedrogen.*⁴⁸⁰

Wanneer de man in het huwelijk zijn (seksuele) plicht niet vervulde, dan was er een groot risico dat de vrouw haar gerief elders zou zoeken. Trijn zoekt echter eerst de hulp van een geestelijke (een zwartrok) om haar probleem aan voor te leggen:

*'Op de klaght van Trijn.
Trijn valt een swart-rock aen, en klaeght (vol on-genoegen)
Haer Adam wil (te traegh) geen Eva's lant beploegen.
Als of Trijn seggen wou: ay Heer, dit is mijn wens:
Vermaende hem tot sijn plicht ; hy maeckt geen Christen mens.*⁴⁸¹

Sommige huwelijken kenmerkten zich door twee vreemdgangers, zowel de man als de vrouw houden er een tweede geliefde op na:

*'Aen Louys.
Ghy schiet my toe: (Louys) 't ben met u Wijf geloopen
Tot boven onder 't dack, als ghy u waer gingt koopen,
Hou u voldaeu Louys, soeckt niet meer (op dit pas)
Voor vast te weten, als waer ick doen onder was.*⁴⁸²

Adriaen Steyn kreeg het verzoek om 'op een bruid te dichten'. De dubbelzinnigheid van deze uitspraak van de dichter moge duidelijk zijn, maar hij weet de zedelijke norm in zijn rijm hierover te vangen.

*'Om betamelijck versoeck.
Men verghde my onlanx om op een Buryt te dichten.
'k Sprack soo ick dit bestondt, hoe souw men my betichten?
Neen Vrint my dunckt niet dat sulck dichten immer sluyt,*

⁴⁸⁰ Pieter Elzevier, *Den Iacchenden Apoll* (Amsterdam, 1703), 161.

⁴⁸¹ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 16.

⁴⁸² Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 19.

*Een yder (dit voeght best) dicht op sijn eygen Bruyt.*⁴⁸³

Wanneer een man ‘hoorndrager’ was of als ‘gehoornd’ werd bestempeld, dat betekende dat dat zijn vrouw op hem vreemdging. Dit onheuglijke feit overkwam ook de volgende marskramer, die met zijn waren van markt naar markt trok.

‘Gehoornde Kramer.

Een Man trock met een kraem op Marckten hier, en daer,

Om voetsel voor sijn lijf,

Derwyle stelden ’t wijf

*Met een vreemt Kramer, noch een kraamje, binnen ’t jaer.*⁴⁸⁴

Wederom een hoorndrager, bedrogen door zijn vrouw.

‘Aen een Hoorn-drager.

Ghy klaeght de Vrou heeft u gehorent weest te vreden,

Ay Jorden toon’ verstandt, haer doen bestaet in reden;

Eer datse wierdt u Bruydt, en ghy haer Bruydigom,

*Soo hebt ghy haer gehart, nu harts’ u wederom.*⁴⁸⁵

Het schijnt alsof de man in het volgende rijmpje iemand terechtwijst omdat hij zijn vrouw prijst, die klaarblijkelijk vreemdgaat.

‘Op yemant, die syn vuyle Teef prees.

Ghy seght u Teef is trouw; hy geeft u trouwheyts panden;

Sijn eygen ingewanden,

Dus toont hy hem niet wreck,

*Hy schijnt soo milt als trouw: hy schenkt u pis en dreck.*⁴⁸⁶

Terwijl Jaap de stad doorloopt, krijgt zijn vrouw genoeg nieuws bij de haard.

‘Die ’t zoekt vaeck ’t mist, die ’t vindt heeft ’t wist.

Jaep die staegh nyver loopt om nieuwe tijnghe te hooren

De Stadt heel op, en neer, is van een ander erdt,

⁴⁸³ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 35.

⁴⁸⁴ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 43.

⁴⁸⁵ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 170.

⁴⁸⁶ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 174.

*Als zijn mooy Wijffe die haer niet an zylckx mach stooren,
Want sy krijght nieuws genoegh, al blijft sy by haer haerdt.*⁴⁸⁷

Gaat Kees vreemd, of toch zijn vrouw?

*'Dat brengt Zooden aen den dijck.
Kees maeckelt op de beurs, Kees maeckelt op de straet,
Kees maeckelt op den dam, Kees maeckelt waer hy gaet,
Quansuys om sigh hier mee wel krachtigh te verrijcken,
Soo dat hy wil nae Vrouw, of Kinders naelijcks kijcken,
Waer door Kees zoetste lief te mets gerijft een aer,
Dus vindt men nooyt, als Kees een hupser maeckelaer.*⁴⁸⁸

Kees helpt Jaap, aan het verwekken van nageslacht, maar Jaap wil desondanks met Trijn trouwen.

*'Niet beter als 't genoeghen.
Kees heeft het Kindt gemaect, als Iaep-vaer vlack bekendt
En lijckwel wil Vaer Iaep Trijn met haer Kindtje trouwen,
Met ede stavendt dat men Kalf, en Koe mach houwen,
En wie draeghdt horens lichst, als die sich daer toe wendt?
Wil Iaep meer Kinders, Kees mach vry se voor hem maken,
Niet mackelijcker kan Vaer Iaep aen kinders raken.*⁴⁸⁹

Piet gaat eigenlijk met Truy, maar haar dienstmeid is een stuk knapper.

*'Wilje niet eten Voogeltje soo moet je sterven.
Piet vryd' uytlouterhert, die dick', en trotse Truy;
Doe s' op haer Jofferschap te prat hem niet wou hooren,
Als hy haer Meydt die noch was schoonder, doe gingh boren,
Kreegh dat mal varcken niet, haer Meydt weer al den bruy.*⁴⁹⁰

Hans klaagt bij Joost dat zijn vrouw, Trijn, er meerdere minnaars op nahoudt.

⁴⁸⁷ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), B.

⁴⁸⁸ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), B.

⁴⁸⁹ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 24.

⁴⁹⁰ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 31.

*'Soo getroost, soo gemoedt.
Als Hans loost klaeghde lest, dat zijn te dartel wijf
Was voor sijn heele steegh, ja heele buurs gerijf:
Kreegh troostlijck antwoordt, d'wereldt was een speeltoneel,
Daer speelde elck sijn rol, en ellek kreegh sijn deel,
Dies soo hy slechts een deel hadt van sijn bolle Trijn,
Hy daer meê speelen mocht, en vrolijck daer meê zijn.⁴⁹¹*

Wouter was berucht en bekend.

*'Brave Baes, brave Proef.
Waer vindt men braver baes, Manhaftiger, en stouter,
Na alle dade blijck, als Scherrem-meester Wouter?
Die steeck, noch snee ontsagh, en quam daer door soo veer,
Dat hy 't al brack, tot sijn Natuerelijck geweer?⁴⁹²*

Bram neemt wraak wanneer Ritsert zijn vrouw bezwangerd.

*'Die wil kaetsen, moet de Bal wachten.
Doe Bram syn vrou, van Ritsert was met kindt gemaect,
Heeft die lichte Plover, daer tegen drie gemaect,
Drie tegen eentje bram? Dat hiet stae vast eens kindre,
Dus kan onmogelijck jou hoofdsom niet vermindre.⁴⁹³*

Hoewel Hans zijn vrouw slaat, is het niet terecht dat zij liefde bij de buurman zoekt, volgens de kerk.

*'Braeve Schout, die sijn boeten verwacht.
Al slaet Hans veack sijn Wijf, sy draeght het met geduldt:
Doch gaet op 't keurelijck betalen Hans sijn schuldt,
Mits sy haer Buerman Jas, 't laet minlijck af weer soenen;
Dat is eerst nae de kunst, op eene leest te schoenen:
Maer vrienden hoe dit lijckt, recht nae fatsoenlijck werck,*

⁴⁹¹ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 39.

⁴⁹² Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 43.

⁴⁹³ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 53.

*Gelooft niet dat men daer van preekt juyst in de Kerck.*⁴⁹⁴

Klaes trouwt een aantrekkelijke vrouw, maar neemt daarna het onverstandige besluit op reis te gaan.

'Wie weet waer 't luck leydt?

Doe ghy Klaes met soo een aentrecklijck wijf ginght trouwen,

Was slechts jou wenschen om dry kinders tot jou deel;

Jou wensch was vlack geschiet, hadt jy jou t'huys gehouwen

*Jou rofs', en reysen deen 't, ghy driemael kreeghdt soo veel.*⁴⁹⁵

Klaes schaamt zich, omdat hij een hoorndrager is.

'Slechte verschoningh

Wel waerom treckt Klaes staegh de goedt soo in de kop?

Is 't dat doch niemandt sie wat horens daer staen op?

Dat kost nooyt blick beslach, noch ysre Sorm-hoedt weren

*Dat sulcke Hane staeg proncke met sulcke veren.*⁴⁹⁶

Niet elk huwelijk was gelukkig, zeker niet wanneer er alcohol in het spel was.

Op Teeuwis.

Raect Teeuwis wijn vol t'huys, soo rijst'er mis-verstant.

Hy wort door 't suypen een verkeert Comediant;

De Kroeg geeft hy de klucht, uyt droncke tijt-verdrijf,

*Zat t'huys, soo speelt hy de tragedy met sijn Wijf.*⁴⁹⁷

Jaep is maar zelden thuis en zijn vrouw mist daardoor wel wat.

'Loop van kant, daer men Hoorens brandt.

Jaep selden t'huys, jy hebt gelijck te gaen uyt wandle,

Mits men tot jouwends gaet t'onlydelijck jou handle,

Daer jou het Wijf staegh bruydt, indien jy haer niet ...

*Nu jy dat niet meer kendt, waer best, als t'huysen uyt?*⁴⁹⁸

⁴⁹⁴ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 55.

⁴⁹⁵ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 56.

⁴⁹⁶ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 57.

⁴⁹⁷ Adriaen Steyn, *De Puntige Poëet in de wapenen of de stapel nieuwe punt-dichten* (Rotterdam, 1669), 70.

⁴⁹⁸ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), 67.

Twee zwagers delen een meisje, Elsje.

'Swagerlijcke enigheyt.

*Die fijne Swagers, die te saem, soo braef mooy Elsje
Om 't seerste wroeten in haer buyl besnotte pelsje,
Dat d'een nu al soo wel heen druypen gaet als d'aer,
Wat swymen Swagerlijck die deeghlijck na malkaer.*⁴⁹⁹

De hoorndrager is een man wiens vrouw overspel pleegt.

'Wensch van eenen hoorndrager.

O! die in Lapland leeven mogt,

Leefde in een billijk Land!

't Welk elders strekt tot schand.

Ja dáár, daar vind de man zig openlijk vereert,

Als een bevallig Heer zijn Vrouwtje Cajoleert;

Men ziet hem, zonder spijt of kwaadheid te doen blijken,

Zoo draa de minnaar komt, ontwijken.

Daár is het gantsch zoo niet, als hier:

De norske man maakt geen gerier,

Noch tragt een' fraai galant, die 't wijffe kan behaagen.

Verwoed en dreigend weg te jaagen;

Neen, geen gemaal weêrstreeft zijn' zoete gemaalin,

Zij leeft volkomen naar heur zin;

Wat heur vernoegt, doet hem vermaak; hij ziet het aan en zwijgt,

Hij is verheugt, wanneer hij slegts een erfgenaam verkrijgt.

In ons beschaafder Land, Helaas! Is 't juist verkeert,

Gelijk het de ondervinding leert.

De daad niet, maar de naam kan hier tot schand verstrekken,

En de arme man ziet zig begekken,

Wiens Vrouw, te driftig door inhaaligheid gekwelt,

Heur Kapitaal op vreemde renten steld.

En nothans, of men het al weeten wil of niet,

⁴⁹⁹ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), E5 68.

*Is 't een bedrijf, dat dagelijks geschied.
Een haven, welke met geen boom is af te sluiten,
Houd daar eens, zoo gij kunt, de vreemde Kapers buiten
O! dat nooit Lapland Lof ontbeer':
Dáár is het koekoek zijn eene Eer.
Dáár vind men niet, dat meerder schand bestaat
In 't voeren van den naam, dan in de waare daad.⁵⁰⁰*

Dit rijmpje komt in vrijwel gelijke vorm, onder een variant op de titel, voor in de *Almanach a la Figaro* van 1789.

*'De gewillige hoorneragdr.
ô! Die is lapland leeven mogten,
Leefde in een billyk land!
Aldaar word, als een eer, gezogt
't Welk elders strekt tot schand.
Ja dáár, daar, vind de man zig openlyk veréert,
Als een bevallig Heet zyn vrouwtje Cajoleert;
Men ziet hem zonder spyt of kwaadheid te doen blyken,
Zo dra de Minnaar komt, ontwyken.
Daar is het gantsch zo niet, als hier:
De Norse man maakt geen getier,
Noch tragt een fraay galant, die 't wyffe kan behagen,
Verwoed en dreigend wegtejagen;
Neen, geen gemaal weêrstreeft zyn zoete gemalin,
Zy leeft volkomen naar heur zin;
Wat heur vernoegt, doet hem vermaak;
hy ziet het aan en zwygt,
Hy is verheugt, wanneer hy slegts een Erfgenaam overkrygt.
In ons beschaafden land, Helaas! is 't juist verkeert
Gelyk het d'ondervinding leert,
De dood niet, maar de naam kan hiêr tot schand verstreken
En de Arme Man ziet zig begekken,*

⁵⁰⁰ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 27.

*Wiens vrouw te driftig door inhaaligheid gekweld,
Heur Capitaal op vreemde renten steld.
En nochtans of men het al weeten wil of niet
Is 't een bedryf dat dagelyks geschied.
Een haven, welke met geen boom is aftesluiten,
Houd daar eens zoo gy kuny, die vreemde kapers buiten
O! Dat nooit Lapland Lof ontbeër:
Dáár is het koekoek zyn een Eer.
Daar vind men niet, dat meerder schand bestaat
In 't roemen van den naam, dan in de waare daad.⁵⁰¹*

Een wulps, jong vrouwtje bewaken blijkt lastig.

*'Moeilijk werk.
Een wulps jong Wijffe te bewaaken,
Zijn waarlijk geen ' geringe zaaken,
En Mannen die dit onderstaan,
Zien zelden hunne vlijt voldaan;
Want hiermeede is het even zoo,
Als dat men eene vlugge Vloo
Door kragt van reden wil bedwingen,
Niet onbedagtzaam voort te springen.
Al wend men alle pooging aan,
't Is beiden met een wip gedaan.
(Naar 't Hoogduitsch.)⁵⁰²*

Galatee gaat vreemd op haar man, die nu hoorndrager is.

*'Onderscheid van hoornen.
De man, die 't snoepen van zijn' lieve Galatee
Niet weet, voert slegts één hoorn; maar hij, die 't weet, draagt twee.
Die 't weet, en nogthans zwijgt, diep worden drie geschonken.
Die zelf de minnaars lokt, mag met vier hoorens pronken.*

⁵⁰¹ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 20 - 21.

⁵⁰² H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 28.

*Maar hij, die 't niet gelooft, schoon 't nog zoo duid'lijk blijk',
En 't Vrouwtje slegts vertrouwt, - is wel vijf horens rijk.
(Naar het Latijn.)⁵⁰³*

Een vrouw vertelt tijdens de bevalling dat haar man, Jan Zagjes, zich geen zorgen hoeft te maken over zijn aandeel in de pijn die zij op dat moment voelt.

*'De vrouw in Baarensnood.
Jan Zagjes zag zijn' Vrouw in zwaare baarensnood,
En riep, met traanen in zijne oogen,
Helaas, mijn Lief! wat is uw lijden groot!
En ik, ik heb dit kwaad u op den hals getogen?
Och! (sprak de Vrouw, met zijn verdriet bewoogen,)
Weest niet zoo zeer met mijne pijn begaan;
Ik weet wel, lieve Man! gij hebt geen schuld hieraan.'⁵⁰⁴*

Cornus gelooft dat zijn eerstgeborene zijn kind is, maar alleen zijn vrouw kan dit zeker weten.

*'Op de geboorte van eenen eersteling.
Zijt welkom, jong gebooren wig!
Vriend Cornus denkt, hij is uw Vader;
Maar of dit waar is, of verdicht,
Zulks weet Mevrouw uw' Moeder nader.'⁵⁰⁵*

Een goede raad over ontrouw en het huwelijk.

*'Het los vertrouwen.
Het goed vertrouwen, dat de menschen schijnt onttoogen,
Toont bij 't voltrekken van een' Echt nog zijn vermogen;
Althans elk Bruidegom waant zeeker en wis,
Dat zijne Bruid nog maagd en onbesprooken is:
En 't Bruidje denkt veeltijds, dat ze in haar' lieven schat,
In haaren Bruidegom verkrijgt een zuiver vat;
Maar opent de ondervinding de oogen,*

⁵⁰³ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 55.

⁵⁰⁴ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 71.

⁵⁰⁵ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 86.

Dan vind zeer dikwerf 't paar zig wederzijds bedroogen.

*(Naar 't Hoogduitsch.)*⁵⁰⁶

Een graaf wordt verliefd op een schoon en aardig boerinnetje in een herberg, een dame met een opmerkelijke naam.

'Op een Graaf, en een schoon en aardig Boerinnetje, in een herberg.

Een Graaf, die hier passeerde,

En zyn verblyf-plaats nam,

Zoo als hy des begeerde,

In Koning William,

Alwaar zig hem vertoonde

Een mooie Boere-meid,

Die daar als Dienstmaagt woonde;

Heeft dus tot haar gezeid:

Ik voelden u liever hangen

Van ondren aan myn gat,

Met beide uw bolle wangen,

Als dat 't een bulhond had

Gegrepen met zyn tanden,

Of daar zyn snuit by stak.

'k Had liever beide uw handen

Van ondere aan myn zak.

Gy zyt een aartig Meisje,

Al zyt gy een Boerin,

Gy hebt aanminniger vleisje

Dan Truitje, myn Gravin.

De Grave moest vertrekken,

Want zynen tyd die quam,

Hy kon niet trekkebekken,

Des hy zyn afscheid nam.

Die nu haar naam wil weeten,

Ik sweer u by myn duim,

⁵⁰⁶ H. Riemsnijder en W. Bilderdijk, *Galante dichtluymen* (Amsterdam, 1780), 88.

*Ik ben hem niet vergeten,
De Meid, die heete Pruim.*⁵⁰⁷

Tegenover al die ontrouw kan het verhaal van Piet en Mary opwegen.

*'Den onnosele en happige Piet.
Onlang liet zig Mary Klisteeren
Al met de Spuit van Meester Piet,
Maar ziet zy moest het hem eerst leren,
Want hy en wist het gaatje niet:
Maar toen hy 't regte had gevonden,
En 't eens gedaan, sprak hy myn schat,
'k Blyf eeuwig vast aan uw gebonden,
Al moest ik sterven in dat Gat.*⁵⁰⁸

Trijn gaat vreemd met haar zwager Hein.

*'Een hulpmiddel voor een ontstoken neus.
Hoe is uw neus zoo rood ontstoken?
Vroeg Tryntje aan haar zwager Hein,
Had ik uw daar eens mee gestoken,
Sprak hy, hy zou zoo rood niet zyn.
Wel kunt gy daar uw neus meê heelen
Zeï Tryntje, steekt dan toe, dat 't kraakt,
Hy deed het, en zy riep met eenen:
Hy heeft zyn snot al uitgebraakt.
Nu hebt gy beterschap te hoopen.
Alzoo ik uit uw neus het zap,
Heb ik myn lighaam voelen loopen.,
'k Hoop ja, zeï Hein, myn neus is slap,
En bleek geworden door het steeken,
En dank uw zoete, lieve Tryn,*

⁵⁰⁷ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 34 - 36.

⁵⁰⁸ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 92.

*Wilt daar, (sprak zy,) dog niet van spreken,
Ik hoop nu zal 't wat beter zyn.*⁵⁰⁹

Flip is een echte vrouwenman, maar zodra hij een vrouw heeft gebruikt voor zijn gerief is hij met de noorderzon vertrokken.

*'De gediensstige buurman.
Flip is een Vrouwe Man, en houd van Meid noch Wyf,
Maar helpt zyn buuren wat, en zoekt getrouwde vrouwen,
Daar weet hy voordeel by hy vind 'er zyn geryf,
En zo daar wat van komt moet het een ander houwen.*⁵¹⁰

Een dienstmaagd is zwanger van haar heer.

*'De voorzigtigheid van een meisje.
Een Dame nam waar, dat haar dienstmaagd zig zwanger bevond,
zy vraagde haar dus, wie de Vader daar van was?
Het meisje antwoorde, myn Heer, uw Man,
waar is 't dan geschied? vraagde de vrouw verder.
In uwen slaapkamer, na dat gy reeds te bedde gegaan was en sliep,
-- en kont gy beest dan niet schryen?
-- Ik wilde geen geweld maaken, op dat gy niet ontwaken en ik u verstoren zoude,
Antwoorde dit meisje wenende.*⁵¹¹

Twee getrouwde stellen kunnen het goed met elkaar vinden en na de dood van wederzijdse echtelieden besluiten de resterende twee in het huwelijksbootje te stappen.

*'De ongelyke huweluken.
Twee Burgers, goede vrienden en gebuuren,
leefde neevens haare Vrouwen eenige jaaren recht vergenoegd met elkanderen.
Het geviel dat van deze twee Paar getrouwde
van de ene de Vrouw en van de andere Man stierf,*

⁵⁰⁹ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntgedichten – Tweede deel* (Z.p., 1750), 139 - 140.

⁵¹⁰ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 13.

⁵¹¹ Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 50 – 51.

*en enige tyd daar na trouwden de twee overgebleven perzonen met elkander,
dan zy konde elkander zo goed niet verdragen
als in de eerste Huwelyken geschied was.*

De man sprak daar over met een zyner Bekende:

*Ik weet niet, hoe het toegaat, voor deze leefden wy zo verdraagelyk te zamen,
doe wy vier persoonen waaren, en heden, daar wy nu maar twee zyn,
is het gestadig twist en tweedragt
dat is niet zeer wonderlyk, antwoorde dezen,
ik wil u dat wel verklaaren:*

*Onder deze vier perzonen waaren twee wyzen en twee zotten,
en tot ongeluk zyn de twee eerste gestorven.*⁵¹²

Wijsheid in een spreuk over het huwelijk.

‘De drie trouwdagen.

Het eerste Huwelyk word door de min beleid,

Het tweede is Koopmanschap,

*het derde dolligheid.*⁵¹³

Jaap verwijt Jan dat hij de grootste hoorndrager van de stad is, maar vergeet daarbij zichzelf.

‘De onvoorzichtige hoorndrager.

Hoor Wyf, zei Jaap ik baas, doe Jan my laast verstoorde,

Zei ik hem overluit, dat al ’t gezelschap hoorde;

Gy zyt een Hoornbeest, de grootste van de Stad,

Maar lieve man, zei zy, gy waart doe zeker zat:

Want onvoorzichtiglyk hebt gy hem zulks verweeten,

*Het moeit my, dat gy doe u zelve hebt vergeeten.*⁵¹⁴

Keetje heeft de orders van haar heer opgevolgd, maar prijst zichzelf uiteindelijk nog gelukkig.

‘t Gehoorzaame dienstmeisje.

⁵¹² Z.a., *Almanach a la Figaro en Rarekiek der Galante en Vrolyke Hollanders van Beiden Sexen voor het jaar 1789* (Z.p., 1789), 53 - 54.

⁵¹³ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor ’t Jaar 1790* (Z.p., 1790), 11.

⁵¹⁴ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor ’t Jaar 1790* (Z.p., 1790), 12 - 13.

*Kan ik het beteren, zei laatst Keetje, dat myn Heer
My ordonneerde en zei, kom Keetje, leg hier neer?
Ik was gehoorzaam, want, hoe zou ik 't anders maken?
Ik wist niet dat men daar zo van met Kind kon raaken!
Regt uit gezegd, 'k had die gedagten toen niet half,
Met Kind is evenwel nog beter als met Kalf.⁵¹⁵*

In een grafschrift wordt de ontrouw van de vrouw van de overledene bespot.

*'Grafschrift.
Indien gehoord Volk, (de Heer die zy haar vriend,)
In d'andere waereld eens de beste plaats verdiend;
Hier leit er een, zyn wyf zy dank,
Die zitten zal op eerste bank.⁵¹⁶*

De vrouw van de bakker vindt dat hij terecht twee hoorns heeft gekocht.

*'De Backer met zijn Hoorns.
De Bakker kocht twee Hoorns,
Soo groot als kleyne toorns,
Een voor syn knecht Thieem houw,
Op dat hy blaesen souw,
D' ander wiert ter degen,
Met Goud rondom beslegen;
Te pronck geset op 't Casje,
Dat is maer wisje wasje,
Soo sprack de Bakkers Vrouw,
Gebodt haer knecht Thieem houw,
Blaes je vry sonder treueren,
Al souw de oven Scheuren,
Gelijck een Kooninck past een Scepter of een Kroon,*

⁵¹⁵ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 19 - 20.

⁵¹⁶ Z.a., *Almanach a la Figaro voor de Galante en Vrolyke Hollanders van Beide Sexen Voor 't Jaar 1790* (Z.p., 1790), 21.

*Soo past de Bakker oock de Hoorns, dat staet hem schoon.*⁵¹⁷

Ook dit rijmpje verschijnt in latere versies.

*'De Bakker met zijn Hoorens,
De Bakker kocht twee Hoorens,
Soo groot als kleyne toorens,
Een voor zyn knecht Thiem houw,
Op dat hy blaasen souw,
D'Ander wierd ter degen,
Met Goud rondom beslegen;
Te pronk geset op 't Kasje,
Dat is maar wisje wasje,
Soo sprak de Bakkers Vrouw,
Gebod haar knecht Thiem houw,
Blaasje vry sonder treuren,
Al souw de oven scheuren,
Gelijk een Konning past een Scepter of een Kroon,
Soo past de Bakker ook de Hoorns, dat staat hem schoon.*⁵¹⁸

Een bakker komt thuis van een lange reis naar Bremen en treft zijn ontevreden vrouw.

*'Op een Backer, van Bremen t'huys komende.
De Backer quam van Bremen,
't Wast eerst hy gingh vernemen,
Hoe het met sijn Hanen en Hennen was gelegen:
Die wandelen Hoender-wegen,
Was 't antwoord van de Vrouw,
En sloegh haer kuysch gesicht recht na de Vogelkouw;
Sy sucht en seydt, en klaeght ter selver stonden,
Dat sy wel Honden beleefder had gevonden
Als haer Man omtrent sijn Wijf,*

⁵¹⁷ 'P. Alingh', *Pans Fluytje Ofte Heydens Bancket, Opedist vol nieuwe Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Kruckjes* (Amsterdam, 1675), 19 – 20.

⁵¹⁸ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 46.

*Want die Beesjes springen een Mensch wel eens op 't Lijf.*⁵¹⁹

Ook dit rijmpje komt in *Pans Fluytje* uit 1706 en 1724 terug.

*'Op een Bakker, van Bremen t'huys komende.
De Bakker kwam van Bremen,
't Wast eerst hy gingh vernemen,
Hoe het met zijn Haanen en Hennen was gelegen:
Die wandelen Hoender-wegen,
Was 't antwoord van de Vrouw,
En sloeg haar kuysch gesicht recht na de Vogelkouw;
Zy sucht en seyt, en klaagt ter selver stonden,
Dat zy wel Honden beleefder had gevonden
Als haar Man omtrent zijn Wijf,
Want die Beesjes springen een Mensch wel eens op 't Lijf.*⁵²⁰

Joost is een edelman, maar Kees de Boer van Schooten doet qua afkomst niet voor hem onder.

*'De Beste Af-komst.
Joost is een Edelman, uyt Vorsten-bloet gesproten,
Mijn Afkomst is niet min, riep Kees de Boer van Schooten;
Want ick soo aenstonts kom ten huysse van Moy Trijntje,
Daer ick het Minne-spel gespeelt heb met een Bagijntje.*⁵²¹

Truy wil trouwen, maar het huwelijk is slechts voor mensen van onbesproken gedrag.

*'Van Truy.
De speel en kettel-sieke Truy,
Woud mee na 't Lands gebruik eens trouwen,
Maar Truy, het trou verbond gaat men te vooren houwen,
Niet, aan gespuis, als gy, maar onbesproken luy.*⁵²²

⁵¹⁹ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Krukjes* (Amsterdam, 1675), 8.

⁵²⁰ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 5.

⁵²¹ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Blasende Loopjes met Hoopjes, En Stuckjes op Krukjes* (Amsterdam, 1675), 36.

⁵²² 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 76.

De buurman is de enige in de straat wiens vrouw niet vreemdgaat, vertelt zijn naaste buur.

*'Van een Heer en zijn Buurman.
Een Heerschap, die zig zocht met lacchen te vermaken,
Sprak zijnen Buurman aan, en onder and're saaken
Zey hy: zegt my dog eens hoe 't in de Buurt hier gaat:
Hoe menig Hooren-beest is wel in onze straat?
Wy zijn, antwoorde hy (gevoelig van dit vragen)
Wel tien, behalven u, mijn Heer, die Hoorens dragen.'*⁵²³

De vader van Fop is nooit een hoorndrager geweest.

*'Fops Vaâr geen Hoorendrager.
Fop sat in een gelag, om sig mee te vermaken,
Alwaar gesproken wierd van menig Hoorenbeest.
'k Ben bly sey Fop, die naam mijn Vaartje niet kan raken,
Dewijl hy met mijn Moer noyt is getrouwt geweest.'*⁵²⁴

Een bruid en bruidegom blijken ieder reeds een kind met een ander te hebben gekregen.

*'Van een Bruygom en een Bruyd die elk een Speelkind hadden.
Een murwen Burydegom sey 's morgens aan zijn Bruyd:
Daar leyt wat op mijn hart, en Lief, het moet 'er uyt
Op dat het naderhand geen twist en koom te wekken.
Ik wil u rondelijk wat dat 'er schuylt ontdekken.
Ik heb voor uwen tijd een kennisje gehad
Daar ik een Kind by heb, een jonge, vet en glad:
Ik bidje, datje doch daarom niet kwaat wilt wesen.
Het is soo ver van daar, sey zy, om sulks te vresen,
Dat ik in tegendeel daar in ben wel te vreen.
'k Heb ook een Vriend gehad: daar van heb ik 'er een,
En 't is een Dochtertje, soo dat ik goet sou vinden,
Om ons wedersijds noch nader te verbinden*

⁵²³ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 199.

⁵²⁴ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 203.

*En op dat vaster band zy tusschen onser tween
Dat wy dees Kinderen doen Hylyken aan een.*⁵²⁵

Jan verkondigt luidkeels dat alle hoorndragers in zee geworpen moeten worden, waarop zijn vrouw hem vraagt of hij kan zwemmen.

*'Van een Hoorendrager.
Jan keef met zijn gebuur en sprak met grammen woorde,
Soo dat zijn Wijf het hoorde:
Ik wou dat in de zee all' hoorendraagers lagen!
Ik souse niet beklagen.
Ey, zeyse, niet soo hoog: wilt uwe gramschap temmen:
Jan, kent gy ook wel swemmen.*⁵²⁶

Jans vrouw is niet bijzonder trouw.

*'Van Jan en zijn Wijf.
Jan gaat met niemand om en houd zich staag alleen,
Zijn Wijf daar tegens is met alle Man gemeen.*⁵²⁷

Jan is een hoorndrager en iedereen weet het.

*'Van Jan en zijn Wijf.
Jan is een eerlijk Man, die deugtsaam is en goet:
Hy staat zijn huys wel voor, is nuchteren en vroet.
Daar tegens is zijn Wijf wat van een lossen aard:
Die 't geen hy heeft en wint niet al te wel bewaart;
Ook is 't een lichte koy, en set hem hoorens op:
Noch lacht elk om de kroon die Jan heeft op zijn kop.
Men dicht'er liedje van: het singt'er af op straat
Al wat by avond-ty om Zeep of Mostert gaat.
Jan is een Hooren-beest, is 't slot van yder vaars:*

⁵²⁵ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 208.

⁵²⁶ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 214.

⁵²⁷ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 240.

*Hangt dan der Mannen eer aan haarder Vrouwen aars?*⁵²⁸

Lijs en Bouwen hadden al vroeg gestoeid...

'Bruidje-Moer.

Lijs had soo vroeg gestoeyt, met haaren lieven Bouwen.

Dat als het soete paar, weer 't Huys kwam, van het trouwen:

De Bruiloft wierd gestoort, en al in rep en roer:

*Want Lys kwam in de Kraam, doen was het Bruidje-Moer.*⁵²⁹

Fop is door zijn vrouw het huwelijk ingelokt.

'Op Fop.

Fop had een Wijf getrouwt, en na een weinig dagen

Bevond hy dat s' al lang most hebben Kint gedragen:

Hy klaagd' het aan haar Moer, hy seyde tot de Vaâr

Eer ik haar heb bekend soo was uw Dochter swaar.

Ja Fop, gy zijt gefopt: maar dit s' een troost daar tegen:

*Had zy niet swaar geweest gy hadse niet gekregen.*⁵³⁰

Jan schreef boven het ingang van zijn huis dat er slechts reine en kuise mensen binnen mochten, maar kwam daarmee zelf in de problemen.

'Van een Opschrift voor een Huys.

Jan schreef eens boven aan den ingang van zijn huys,

Hier kome niemant in of hy zy rein en kuys:

Soo moet den Huys-heer zelfs, sey een, daar buyten staan,

*Of door een andre deur, als dese, binnen gaan.*⁵³¹

Frank noemt zich heelmeester, maar is thuis zeker niet helemaal meester.

'Meester Frank.

⁵²⁸ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 243 - 244.

⁵²⁹ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 214 - 215.

⁵³⁰ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 218 - 219.

⁵³¹ 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), 225.

*Een vroeg Frank, waarom hy zich Meester noemen liet;
Om dat 'k Heel-meester ben, sprak hy, met styve kaaken:
Heel-meester zey Andries dat zijn geen kleyne saaken,
Alleen mach 't waar zijn, maar by 't Wijf en ben je 't niet.*⁵³²

Wanneer de vrouw vreemdgaat, wordt het hoofd van de man met hoorns gekroond.

*'Op een hooren-beest.
Wanneer een echte Vrouw, door lusten ongebonden,
Den heyl'gen Huwlijckx-bant door geylheyte heeft geschonden,
Waerom wort dan de man met hoorenen gekroont?
Om dat hy 't hooft des wijfs, dats 't geyten hooft vertoont.*⁵³³

De man is niet graag thuis, tenzij zijn vrouw van huis is.

*'Levert.
Voor mijn geen meer verdriet dan Lever t'eten staag,
En veel in huys te blijven;
Daar ik met zughten zit en hoor schier alle daag
Nog van mijn besje kijven:
Maar wenze is van huis, zoo heb ick weer playzier,
In alle zietigheid;
Des ochtens slaap ik lang, voort loop ik daags te bier,
En 's avonts by de Meit.*⁵³⁴

Een jonge vrouw heeft het kind van een priester gekregen en verraadt zichzelf.

*'Yet geestigs.
EEn Jonge Vrouw in de Kraam gekomen zynde,
hoorende dat de Buren geweldig riepen, dat het kind sijn Vader soo geleek,
alsser oyt een kind ter werelt doen mocht:
dus de Vrouw met een verbaastheyte uyt voer:*

⁵³² 'P. Alingh', *Pans Fluytje, Ofte Heydens Banket, Blaazende Loopjes met Hoopjes, En Stukjes op Krukjes, Voor Aapjes en Knaapjes* (Amsterdam, 1706 en 1724), R4 263.

⁵³³ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 108

⁵³⁴ Hendrick van Bulderen et al., *Den koddigen opdisser, vol aerdige en vrolijcke gesangen, kusjes, rondeeltjes...* (Amsterdam, 1672), 248.

*Heeft het ook een geschooren Kruyn beklappende alsoo haar eygen misdryf.*⁵³⁵

9.4. Homoseksualiteit

Duiding moet nog worden uitgezocht.

'Daer je mee verkeerdt, dienje nae gëeerd.
't Verwijfdt Monsieurtje, dat hem dagelijcks pronckt op,
Als Kanjers Baviaen, of Jochems Kermis Pop,
Daer van is krachtiger geen redenen te geven,
*Als dat hy om gaet meest met Vis, of Appel-teven.*⁵³⁶

Klaas en Piet stoppen elkaars pijp.

'Klugtig tabakstoppen.
Kom hier, sprak Piet tot Klaas laat ik eens van jou stoppe
Ik kulje niet, zeî Piet; nog wilje ook niet foppen,
Dat weet 'k wel, zeî Klaas, maar ik geloof gewis,
Dat niet myn doos, maar wel myn gat jou dienstig is,
Daar kanje, zoo je wil jou gantsche neus in steeken,
Die zal zoo ligt niet als jou pyp aan stukken breeken,
Wat 's dat voor praat sprak Piet, ik ben het hier al moe,
*Wel loopt, zei Klaas, en likt het gat van onze koe.*⁵³⁷

De boer in het volgende vers laat zijn gat met de hoorn van zijn knecht bewerken.

'De gehoornde ezel
Een ezel dienende bij een rijke vrek
sliep met zijn baas en vrouw en knecht in een vertrek.
De vrouw wier nooit haar man een hand of vinger raakte,
werd door de knecht berecht, zo dat de planken kraakten.

⁵³⁵ Z.a., *Jan Tamboer - Het Toneel Der Snaaken Bestaande In veel Nieuwe Geschiedenissen en Kluchten* (Amsterdam, 1738), 56.

⁵³⁶ Z.a., *Romp-Slomp, Voor Mat-Schuddingh Uytgestort voor de Liefhebbers* (Amsterdam, 1673), C2.

⁵³⁷ Z.a., *Het Reukwerk van Venus, Zynde een verzameling van koddige Snakerytjes, zeldzamen Voorvallen, en uitmuntende Puntdichten – Eerste deel* (Z.p., 1750), 118.

*Terwijl de boer vast slaapt, steekt zij haar gat van 't bed,
dan door het woelen bij 't einde van de kled
wordt Vrekaard wakker, die in 't rond begint te voelen.
'Wel', zegt hij, 'wijf, wel hoe, hoe lig je zo te woelen?
lig met je gat toch stil, hoe hij je toch zo kort,
ik weet waarachtig niet waar of het jou aan schort.'
'Ach', zegt zij, 'manlief, ach, 't heeft mij zo'n vreugd gegeven:
de ezel likt mijn naars, wel wie heeft het van zijn leven?'
'Kom, leg mij in de plaats, wel geeft dat zo een vreugd?
Dat ik het dan ook eens voel, 't doet mogelijk mij ook deugd.'
(De knecht die maar ten halv' deez' vreugde had genoten,
komt weer en wil aan 't werk...) 'Help, hij begint te stoten!
Is dat plezierig, met zijn hoorn in mijn gat?
Kom kind, lig jij daar maar, 't lust mij niet, dat je 't vat.'⁵³⁸*

⁵³⁸ Z.a., *Almanach a la Figaro en rarekiek der galante en vrolyke Hollanders [...] Voor 't jaar 1786.* (Z.p., 'Paphos, in de montgolviërsche almanaghen fabriek', 1786).

10. Bijlage 3: Stagewerkplan Onderzoeksstage

*Ach, wat behaagt het fluitespel
mijn hart en jonge zinnen,
ik heb een aardig jong gezel,
die is daarom te minnen.
Ik bemin hem - ik beken't -
allenig om zijn instrument,
ik nam hem tot knecht alleen
omdat hij speelt zo ongemeen.*

*Zijn fluitje is schoon en ongemeen,
daar weet ik van te spreken,
zulks ik hem mijne koker leen
opdat het niet mocht breken.*

Masterstage ‘Geschiedenis: educatie en communicatie’

Stageplaats: Meertens Instituut te Amsterdam

Periode: 1 September 2016 – 1 februari 2017

Naam student: Silke Meijers BA (5702739)

Naam begeleider Meertens Instituut: Prof. Dr. Theo Meder

Naam begeleider Universiteit Utrecht: Dr. Janneke van der Heide

Inhoud

Stageplaats – Meertens Instituut te Amsterdam	3
<i>Algemeen</i>	3
<i>Doelstelling</i>	3
<i>Afdeling Orale Cultuur</i>	3
Motivatie en leerdoelen	4
<i>Keuze voor de stage</i>	4
<i>Leerdoelen</i>	4
Begeleiding	5
Stageproducten en -activiteiten	6
Onderzoeksopzet	6
Tijdspad	7
Bronvermelding	8

Stageplaats **Meertens Instituut te Amsterdam**

Algemeen

In de periode 1 september 2016 – 1 februari 2016 zal ik als stagiaire verbonden zijn aan het Meertens Instituut te Amsterdam. Binnen dit onderzoeksinstituut, dat zich bezighoudt met de bestudering en documentatie van Nederlandse taal en cultuur, zal ik actief zijn op de afdeling ‘Orale cultuur’ en word ik begeleid door een academicus met een specialisatie in ‘Vertelcultuur’. Het Meertens Instituut is onderdeel van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en bestaat reeds sinds 1930.

Centraal binnen het Meertens Instituut staan de verschijnselen die het alledaagse leven in onze samenleving vormgeven en de rol van taal en cultuur bij de ontwikkeling van sociale identiteiten en groepsstructuren. Deze processen worden in kaart gebracht, zodat men met de gegevens onderzoek kan doen, maar ook samenhang kan ontdekken. Het onderzoek naar de culturele factoren die bepalend zijn voor groepsvormende processen ligt op het terrein van de Nederlandse Etnologie. Het Instituut heeft decennialang materiaal verzameld, geconserveerd, gedocumenteerd, inhoudelijk ontsloten en onderzocht. Met omvangrijke collecties en documentatiesystemen kan het worden beschouwd als een centrum van kennis op het gebied van taalvariatie en volkscultuur.

Kenmerkend voor het Meertens Instituut is de multidisciplinaire samenstelling van de onderzoekersgroep, waarin onder meer disciplines als taalkunde, sociolinguïstiek, neerlandistiek, geschiedwetenschap, antropologie, sociologie, muziekwetenschap en cultuurwetenschappen zijn vertegenwoordigd. Deze diverse disciplines hebben regelmatig overleg, om multidisciplinaire onderzoeksprojecten te organiseren. Ook heeft men veel contact met andere instituten, waaronder universiteiten, musea of andere onderzoekscentra.⁵³⁹

Doelstelling

Als instituut van de KNAW heeft het Meertens Instituut in eerste instantie een wetenschappelijke doelstelling op het gebied van volkscultuur en taalvariatie. Het werkt daartoe ook samen met andere kennisinstellingen, zoals universiteiten en musea, en participeert in diverse internationale samenwerkingsverbanden. Mede vanwege de globalisering en Europeanisering is er ook vanuit het publiek een toenemende belangstelling voor de rol van taal en cultuur in identiteitsvormende processen. Door samenwerking met instellingen en media kan het instituut een bijdrage leveren aan publieksvoorlichting op dit gebied. Met uit onderzoek verkregen inzichten hoopt het Meertens Instituut behalve het wetenschappelijke debat ook het maatschappelijke en het politieke debat te kunnen ondersteunen.

Afdeling Orale Cultuur

Het Meertens Instituut doet onderzoek naar de Nederlandse taal en cultuur. Binnen dit onderzoek worden vier onderzoeksgebieden onderscheiden: orale cultuur, tradities en rituelen, syntactische variatie en fonologische variatie. Binnen orale cultuur wordt onderzoek verricht naar de mondelinge overlevering van liederen en volksverhalen in Nederland. De vier onderzoeksgebieden worden bestudeerd vanuit een synchroon en diachroon perspectief. Het onderzoek is erop gericht om eigentijdse talige en culturele fenomenen te begrijpen door te kijken naar het ontstaan, de verspreiding en ontwikkeling ervan.

Bovengenoemde onderzoeksgebieden worden bestudeerd vanuit vier theoretische benaderingen, waarvan twee benaderingen specifiek op orale cultuur van toepassing zijn. Ten eerste de structuralistische benadering, waarbij generalisaties worden gemaakt om tot een

⁵³⁹ De algemene informatie over het Meertens Instituut is grotendeels afkomstig van hun website, www.meertens.knaw.nl.

theoretische verklaring te komen. De generatieve theorie is dominant binnen het taalkundig onderzoek op het instituut. Ook binnen de orale cultuur bestaan theorieën die afkomstig zijn uit een structuralistische benadering. Een andere belangrijke benadering binnen het etnologisch onderzoek is de interpretatieve benadering. Daarbij wordt gekeken naar de betekenis en symboliek van het menselijk handelen. Deze antropologische benadering vinden we ook in de sociolinguïstiek, een onderzoeksgebied waarin de sociale betekenis van taal centraal staat. Tot slot maakt de kwantitatieve benadering gebruik van statistische methoden om grote hoeveelheden data te onderzoeken, waarbij onder meer de talloze verhalen in de Volksverhalenbank de gegevensbasis voor deze analyse vormen.

Op dit moment probeert de afdeling Orale Cultuur het grote publiek op een aantal manieren te bereiken. Ten eerste bijvoorbeeld door het tweejaarlijks uitbrengen van het digitale tijdschrift 'Vertelcultuur', dat tevens met behulp van sociale media bekendheid vergaart, daarnaast ook door het ontwikkelen van een applicatie voor mobiele apparaten, de Sagenjager. In Vertelcultuur komen diverse artikelen aan bod, dikwijls voortkomend uit lopende onderzoeken van de afdeling van het Meertens Instituut. De Sagenjager integreert volksverhalen, sagen en vertellingen in wandel- en fietsroutes door heel Nederland in een handige gps-gebaseerde app voor een breed publiek. Ook is de Volksverhalenbank voor iedere geïnteresseerde digitaal raadpleegbaar en publiceert het Meertens Instituut regelmatig onderzoeksuitkomsten en korte verhalen op haar website, in tijdschriften en op sociale media.

Motivatie en leerdoelen

Keuze voor deze stage

Tijdens de tweejarige Masteropleiding 'Geschiedenis: educatie en communicatie' aan de Universiteit Utrecht heeft elke student de mogelijkheid om, naast het verplichte jaar stage in het kader van de universitaire lerarenopleiding, ook een onderzoeksstage te realiseren, verbonden met de Masterscriptie die binnen het vakinhoudelijk deel van de opleiding moet worden geschreven. Om mijzelf zo uitgebreid mogelijk voor te bereiden op het werkveld na mijn afstuderen wilde ik graag van deze mogelijkheid gebruik maken.

De keuze voor het Meertens Instituut is met name voortgekomen uit interesse. Ik volg het instituut al jaren omdat haar onderzoekers talloze onderzoeken naar onderwerpen die mij persoonlijk ten zeerste interesseren hebben gepubliceerd: taalverandering, dialectologie, culturele verschijnselen binnen Nederland, streekgeschiedenis en ga zo door. Toen de mogelijkheid om deze interesse te combineren met mijn afstuderen zich aandienende heb ik deze kans met beide handen aangegrepen.

De onderzoeksstage binnen het Meertens Instituut sluit in vele opzichten perfect aan op de Masteropleiding 'Geschiedenis: educatie en communicatie'. Het historisch onderzoek sluit naadloos aan op de eisen die men stelt aan een Masterscriptie binnen een de opleiding Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, terwijl de publicatie van een artikel in het digitaal tijdschrift 'Vertelcultuur' en de medewerking aan de applicatie 'Sagenjager' sterk passen binnen de gestelde doelen van de educatieve en communicatieve kant van deze opleiding. Ook biedt de onderzoeksstage verdieping op enkele cursussen uit het vakinhoudelijke deel van mijn opleiding, waaronder '(Im)materiële Cultuur' en 'Publieksgeschiedenis'.

Leerdoelen

De leerdoelen verbonden aan deze onderzoeksstage zijn te koppelen aan drie overkoepelende subdoelen. Allereerst oriëntatie op de arbeidsmarkt, waaraan een aantal duidelijke leerdoelen kunnen worden verbonden. Zo hoop ik de vakinhoudelijke kennis die ik op zal doen tijdens mijn stage later te kunnen gebruiken in mijn werk, bijvoorbeeld als docente Geschiedenis door

het maken van kleine verwijzingen tijdens mijn lessen, maar bijvoorbeeld ook wanneer ik de kant van academisch onderzoek zou verkiezen als carrièreperspectief.

Dit sluit aan bij het tweede subdoel, namelijk de ontwikkeling van professionele kennis en vaardigheden. Door een tijdschriftartikel te publiceren, te helpen met de invoer van teksten in de Volksverhalenbank en mee te werken aan de ontwikkeling van de applicatie ‘Sagenjager’ hoop ik diverse praktische vaardigheden op te doen.

Tot slot hoop ik met deze onderzoeksstage ook academische vaardigheden te ontwikkelen. Naast het vergaren van kennis over een specifiek thema en de daaraan gerelateerde tijdsperiode hoop ik ook een groot aantal algemene, academische vaardigheden verder uit te diepen. Onder meer academisch denken, onderzoeks-, communicatie-, organisatorische- en reflectieve vaardigheden zullen aan bod komen door een groot aantal dagelijkse bezigheden.

Onder deze vaardigheden kunnen onder meer het systematisch verzamelen en bestuderen van informatie, het structureren, analyseren en kritisch bekijken van informatie, het opdoen van kennis over theoretische kaders en het doelgericht toepassen hiervan, het ontwikkelen van overkoepelende conclusie of uitspraak, het opzetten van een uitvoerig pad van onderzoek, het wekelijks uitbrengen van verslag aan mijn beide begeleiders, het schrijven van diverse tekstsoorten en het presenteren van deze gegevens, het bespreken en verdedigen van onderzoeksresultaten, het zorgvuldig plannen van het onderzoekstraject, de samenwerking met mijn directe collega’s binnen het Meertens Instituut, het inbedden van mijn onderzoek binnen een bredere, academische en historische traditie en het reflecteren op mijn eigen handelen, onderzoeken en academisch werken worden geschaard.

Begeleiding

Gedurende mijn stageperiode, die van 1 september 2016 tot en met 1 februari 2017 zal duren, word ik begeleid door prof. Theo Meder, verbonden aan het Meertens Instituut te Amsterdam, en dr. Janneke van der Heide, verbonden aan de Universiteit Utrecht. Tevens organiseert drs. Fia Dieteren een aantal keren een intervisiebijeenkomst voor de studenten van de opleiding ‘Geschiedenis: educatie en communicatie’ die gedurende ditzelfde halfjaar hun Masterscriptie schrijven.

Gedurende mijn dagen in Amsterdam zal dhr. Meder mij begeleiden bij de dagelijkse onderzoekswerkzaamheden. Hij reikt mij praktische bezigheden aan, waaronder materiaal om te verwerken in de Volksverhalenbank, maar draagt ook literatuur of bronmateriaal aan dat gebruikt zou kunnen worden als primair bronmateriaal of verdiepende literatuur bij mijn scriptieonderzoek. Daarnaast houdt dhr. Meder mijn vorderingen met betrekking tot de onderzoeksopzet bij en begeleidt hij mijn scriptievoortgang en het daadwerkelijke schrijven van dit Masteronderzoek. Tot slot wordt ook het artikel dat ik zal schrijven voor het digitaal tijdschrift ‘Vertelcultuur’ aan dhr. Meder voorgelegd ter controle, zeker vanuit zijn rol als redacteur van het e-zine en zal hij mij – wanneer hier aan het eind van de stageperiode nog enige tijd voor resteert – begeleiden tijdens het ontwikkelen van een wandel- en fietsroute in de omgeving van Nijmegen, bedoeld als onderdeel van de applicatie ‘Sagenjager’.

Wekelijks zal ik verslag uitbrengen aan mevr. Van der Heide over mijn voortgang. Ook zal ik hoofdstukken van mijn scriptie aan haar voorleggen ter controle, zodra deze geschreven zijn. Een opzet van het tijdspad hiervoor is als laatste onderdeel toegevoegd aan dit stagewerkplan. Tevens zal ik een aantal keren gedurende de stageperiode een afspraak maken met mevr. Van der Heide om de vorderingen te bespreken en eventuele problemen op te lossen.

Tot slot zal ik op initiatief van mevr. Dieteren een aantal keren samen met mijn medestudenten aan de Universiteit Utrecht afspreken om onze vorderingen, problemen en bevindingen te bespreken.

Stageproducten en -activiteiten

Het resultaat van mijn stageperiode bij het Meertens Instituut zal een twee- of drietal concrete stageproducten opleveren, naast de reguliere werkzaamheden die ik voor de afdeling ‘Orale Cultuur’ zal verrichten, waaronder het invoeren van teksten in de Volksverhalenbank.

Het is eerste stageproduct is uiteraard mijn Masterscriptie, die de algemene eisen, zoals geformuleerd voor een Masterscriptie Geschiedenis door de Faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht, zal volgen. Deze scriptie omvat circa 20.000 woorden en beslaat hiermee een totaal van ongeveer vijftig pagina’s. Het beoogde publiek is enerzijds de geïnteresseerde leek, anderzijds ook de academische gemeenschap. De scriptievoorbereiding, het bronnen- en literatuuronderzoek en het formuleren van de onderzoeksofzet zullen ongeveer 5 ECTS omvatten, waarna het daadwerkelijke schrijven van deze Masterscriptie een studielast van circa 15 ECTS beslaat.

Ook zal ik een tijdschriftartikel publiceren, dat aansluit op de communicatieve kant van mijn tweejarige Masteropleiding. Dit gebeurt reeds in het voorbereidingsproces op mijn daadwerkelijke scriptiepublicatie, met de bevindingen en ontdekkingen die ik in die betreffende fase van het proces heb gedaan. Dit artikel is bedoeld voor de lezers van het digitaal tijdschrift ‘Vertelcultuur’, een gemêleerd gezelschap bestaande uit geïnteresseerde leken, verhalenvertellers, historici en andere academici. Dit onderdeel maakt deel uit van de scriptievoorbereiding en het bronnenonderzoek en valt hiermee binnen de eerdergenoemde 5 ECTS.

Wanneer aan het eind van de stageperiode nog een aantal uren resteren kan ik deze gebruiken om mee te werken aan de ontwikkeling van een wandel- en fietsroute voor de applicatie ‘Sagenjager’ in de omgeving van de stad Nijmegen. Deze ‘Sagenjager’ is bedoeld voor een breed publiek, voor eenieder die geïnteresseerd is in lokale volksvertellingen. Samen met alle overige werkzaamheden voor het Meertens Instituut, zoals het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank, het verrichten van algemene werkzaamheden en het bijwonen van vergaderingen staat dit onderdeel van mijn stage gelijk aan circa 5 ECTS.

De totale omvang van dit halfjaar onderzoeksstage komt daarmee uit op 25 ECTS, die worden aangevuld met de cursus ‘Publieksgeschiedenis’ uit het reguliere curriculum van de Masteropleiding ‘Cultuurgeschiedenis’, waarmee het totale aantal te behalen studiepunten gedurende dit halfjaar 30 ECTS zal bedragen.

Onderzoekopzet

Het onderwerp van mijn Masterscriptie voor de opleiding ‘Geschiedenis: educatie en communicatie’ wordt grotendeels bepaald door het beschikbare bronmateriaal. Als uitgangspunt geldt dat ik mij zal verdiepen in licht-erotische volksliteratuur uit de vroegmoderne periode. Dit omvat oude pamfletten, prenten, boekjes of schriften met daarin schunnige volkswijsjes, dikwijls in rijmvorm. Deze vertellingen hebben een zogenaamde ‘dubbele bodem’: ze bevatten naast een hoog gehalte aan eenvoudig vermaak ook een verwijzing naar een bepaalde moraal. Deze (seksuele) moraal is verbonden aan de spanning tussen de lage, volkse moraal en de hoge, religieuze of elitaire moraal die in de vroegmoderne tijd alom aanwezig was. Mijn eerdere onderzoeken binnen mijn Bachelor- en Masteropleiding Geschiedenis hadden eveneens betrekking op volksopvoeding en de spanning tussen elite- en volkscultuur in de vroegmoderne tijd, dus dit onderwerp biedt voor mij naast nieuwe uitdagingen ook herkenning.

Aan de hand van het beschikbare bronmateriaal – dat ik uit alle bereikbare archieven zal proberen te vergaren – zal ik een keuze moeten maken voor een specifieke tijdsspanne binnen

de vroegmoderne periode. In overleg met dhr. Meder en mevr. Van der Heide is dit voorlopig vastgesteld op de jaren 1650 – 1750, maar afhankelijk van mijn bevindingen kan hier nog van worden afgeweken. Omdat een gedegen onderzoek een richtlijn nodig heeft als hoofdvraag is de voorlopige, overkoepelende onderzoeksvraag: ‘Is de (seksuele) moraal van het Nederlandse volk in de periode 1650 – 1750 terug te vinden in licht-erotische volksverhalen uit deze tijd?’

Dit onderzoek is in te bedden in twee overkoepelde kaders. Enerzijds het historisch-letterkundig kader, dat toegepast wordt op het gevonden bronmateriaal. Dit moet worden verzameld, geanalyseerd en geselecteerd. Hierna volgt een volgende stap in het onderzoeksproces: dit verzamelde bronmateriaal voorzien van een juiste historische en taalkundige duiding. Dit is het sociaal-cultureel historisch kader waarbinnen mijn onderzoek zal worden geplaatst.

Het beoogde doel van mijn onderzoek is om een verheldering te brengen in het academisch debat over de spanning tussen lage en hoge moraal in het Nederland uit de vroegmoderne periode aan de hand van licht-erotische volksliteratuur. Ook kan dit meer verdieping verschaffen voor het academisch onderzoek naar deze teksten, die dikwijls reeds letterkundig zijn ontsloten, maar nog niet sociaal-cultureel historisch van duiding zijn voorzien.

Tijdspad

Donderdag 1 september – zondag 16 oktober 2016:

- Het verrichten van algemene werkzaamheden voor het Meertens Instituut, waaronder het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank;
- Het maken van een onderzoeksopzet, waarin hoofdvraag en deelvragen zijn opgenomen, evenals een structurering van de onderzoekpublicatie;
- Het verrichten van bronnen- en literatuuronderzoek en het verwerken hiervan in een conceptversie van de Status Quaestionis;
- Het wekelijks verzenden van een kort verslag van mijn werkzaamheden en vorderingen naar mevr. Van der Heide;
- Het bespreken van mijn vorderingen met mevr. Van der Heide op een van de dagen in week 41 (10 – 16 oktober 2016);
- Het bezoeken van één intervisiebijeenkomst met mijn medestudenten.

Maandag 17 oktober – woensdag 31 november 2016:

- Het verrichten van algemene werkzaamheden voor het Meertens Instituut, waaronder het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank;
- Het verrichten van bronnen- en literatuuronderzoek en het verwerken hiervan in een definitieve versie van de Status Quaestionis.
- Het schrijven en bespreken van de conceptversie van de inleiding en de eerste twee hoofdstukken van de Masterscriptie;
- Het schrijven, bespreken en publiceren van een tijdschriftartikel over de tot dan toe gevonden materialen ten behoeve van het digitaal tijdschrift ‘Vertelcultuur’;
- Het wekelijks verzenden van een kort verslag van mijn werkzaamheden en vorderingen naar mevr. Van der Heide;
- Het bespreken van mijn vorderingen met mevr. Van der Heide op een van de dagen in week 48 (28 november – 4 december 2016);
- Het bezoeken van één intervisiebijeenkomst met mijn medestudenten.

Donderdag 1 december 2016 – zondag 15 januari 2017

- Het verrichten van algemene werkzaamheden voor het Meertens Instituut, waaronder het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank;
- Het schrijven en bespreken van de conceptversie van de volledige Masterscriptie;
- Het wekelijks verzenden van een kort verslag van mijn werkzaamheden en vorderingen naar mevr. Van der Heide;
- Het bespreken van mijn vorderingen met mevr. Van der Heide op een van de dagen in week 2 (9 – 15 januari 2017);
- Het bezoeken van één intervisiebijeenkomst met mijn medestudenten.

Maandag 16 januari 2017 – zondag 29 januari 2017

- Het schrijven en inleveren van de definitieve eerste versie van de volledige Masterscriptie op uiterlijk zondag 22 januari 2017;
- Het invoeren van enkele volksverhalen uit de stad Nijmegen in de digitale applicatie ‘Sagenjager’;
- Het bespreken van mijn beoordeelde eerste versie van het eindproduct met mevr. Van der Heide en dhr. Meder op een van de dagen in week 4 (23 – 29 januari 2017).

Bronvermelding

De illustratie op het titelblad is een litho van een fluitist in een sfeervol interieur. Een vrouw ligt in een alkoof en luistert naar de muziek van haar man. De lithograaf W. Mieling maakte deze steendruk naar voorbeeld van een schilderij van David Bles. De afbeelding is verkregen via website Catawiki.nl.

De tekst op het titelblad is een kort fragment uit een van de vele liedjes die zijn opgenomen in het boek ‘Vieze liedjes uit de 17^e en 18^e eeuw’ van Annemieke Houben (Nijmegen, 2014).

11. Bijlage 4: Stageverslag Meertens Instituut

*Juffertjen hoe dus verlagen?
Is d'ontsteltenis soo groot?
Dat het polsjen is aan 't jagen?
En het backesje soo root?
Ach! u wesen staet soo wonder!
Ick geloof, soo waer ick leef
Datter schuylt een Boeffjen onder;
Want u Kaper staet te scheef,
En u Lockjens door malkander
Soo verwart! zie daer ick wedt,
Dat ghy van den een of d'ander
Eens gesmeten zijt op 't bedt!*

Masterstage 'Geschiedenis: educatie en communicatie'

Stageplaats:

Meertens Instituut te Amsterdam

Periode:

1 September 2016 – 31 Augustus 2017

Naam student:

Silke Meijers BA (5702739)

Naam begeleider Meertens Instituut:

Prof. Dr. Theo Meder

Naam begeleiders Universiteit Utrecht:

Dr. Janneke van der Heide

Drs. Fia Dieteren

Inhoud

Stageplaats – Meertens Instituut te Amsterdam	3
<i>Algemeen</i>	3
<i>Doelstelling</i>	3
<i>Afdelingen Orale Cultuur en Taalvariatie</i>	3
Motivatie en leerdoelen	4
<i>Keuze voor de stage</i>	4
<i>Leerdoelen</i>	5
Begeleiding	5
Stageproducten en -activiteiten	6
Onderzoek	7
Tijdspad	8
Reflectie	9
Bronvermelding	10

Stageplaats Meertens Instituut te Amsterdam

Algemeen

In de periode 1 september 2016 – 31 augustus 2017 was ik als stagiaire verbonden aan het Meertens Instituut te Amsterdam. Binnen dit onderzoeksinstituut, dat zich bezighoudt met de bestudering en documentatie van Nederlandse taal en cultuur, was ik in het eerste halfjaar van deze stageperiode actief op de afdeling ‘Orale cultuur’ en werd ik begeleid door Theo Meder, professor in Volksverhalen en Orale Cultuur, tevens bijzonder hoogleraar Volksverhaal en vertelcultuur van de Middeleeuwen tot heden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Vanaf februari 2017 kwam hier de afdeling Taalvariatie bij en verrichte ik op wekelijkse basis vijf uur werk voor zowel Theo Meder als voor Leonie Cornips, professor in sociolinguïstiek en syntaxis en hiernaast ook bijzonder hoogleraar Taalcultuur in Limburg aan de Universiteit Maastricht. Dit tweede deel van de stageperiode combineerde ik met mijn onderwijsstage binnen het voortgezet onderwijs.

In september 2016 is begonnen met de grootschalige verhuizing van het Meertens Instituut. De onderzoeksafdelingen en bijbehorende kantoren en faciliteiten zijn van de Joan Muyskensweg te Amsterdam overgebracht naar het Spinhuis aan de Oudezijds Achterburgwal te Amsterdam. De bibliotheek is hierbij op de zolder van het Bushuis aan de Kloveniersburgwal gevestigd en een groot deel van de collectie en het archief wordt momenteel gehuisvest bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) aan de Cruquiusweg te Amsterdam. Als stagiaire werd ik actief betrokken bij de verhuizing en herinrichting van de nieuwe locatie, waarbij wensen ten aanzien van de inrichting en aanschaf van materialen kenbaar konden worden gemaakt.

Kenmerkend voor het Meertens Instituut is de multidisciplinaire samenstelling van de onderzoeksgroep, waarin onder meer disciplines als taalkunde, sociolinguïstiek, neerlandistiek, geschiedwetenschap, antropologie, sociologie, muziekwetenschap en cultuurwetenschappen zijn vertegenwoordigd.⁵⁴⁰ Dit maakt de interne lijnen tussen zowel medewerkers als stagiaires zeer kort, waardoor er veel uitwisseling van informatie en ervaring plaatsvindt. In mijn geval leidde dit tot een stagecontract onder twee afdelingen.

Doelstelling

Als instituut binnen het Humanities-Cluster van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) heeft het Meertens Instituut in eerste instantie een wetenschappelijke doelstelling op het gebied van volkscultuur en taalvariatie. Het werkt daartoe ook samen met andere kennisinstellingen, zoals universiteiten en musea en participeert in diverse internationale samenwerkingsverbanden. Mede vanwege de Europeanisering en globalisering is er ook vanuit het publiek een toenemende belangstelling voor de rol van taal en cultuur in identiteitsvormende processen. Door samenwerking met instellingen en media kan het instituut een bijdrage leveren aan publieksvoorlichting op dit gebied. Met uit onderzoek verkregen inzichten hoopt het Meertens Instituut behalve het wetenschappelijke debat ook het maatschappelijke en het politieke debat te kunnen ondersteunen.

Afdelingen Orale Cultuur en Taalvariatie

Het Meertens Instituut doet onderzoek naar de Nederlandse taal en cultuur. Binnen dit onderzoek worden vier onderzoeksgebieden onderscheiden: orale cultuur, tradities en rituelen, syntactische variatie en fonologische variatie. Binnen orale cultuur wordt onderzoek verricht naar de mondelinge overlevering van liederen en volksverhalen in Nederland. De afdelingen

⁵⁴⁰ De algemene informatie over het Meertens Instituut is grotendeels afkomstig van hun website, www.meertens.knaw.nl.

syntactische en fonologische variatie werken nauw samen om taalverandering en -variatie in kaart te brengen. De vier onderzoeksgebieden worden bestudeerd vanuit een synchroon en diachroon perspectief. Het onderzoek is erop gericht om eigentijdse talige en culturele fenomenen te begrijpen door te kijken naar het ontstaan, de verspreiding en ontwikkeling ervan.

De afdeling Orale Cultuur probeert het grote publiek op een aantal manieren te bereiken. Ten eerste bijvoorbeeld door het tweejaarlijks uitbrengen van het digitale tijdschrift *Vertelcultuur*, dat tevens met behulp van sociale media bekendheid vergaart, daarnaast ook door het ontwikkelen van een applicatie voor mobiele apparaten, de *SagenJager*. In *Vertelcultuur* komen diverse artikelen aan bod, dikwijls voortkomend uit lopende onderzoeken van de afdeling van het Meertens Instituut. De *SagenJager* integreert volksverhalen, sagen en vertellingen in wandel- en fietsroutes door heel Nederland in een handige gps-gebaseerde app voor een breed publiek. Ook is de Volksverhalenbank, met daarin tienduizenden teksten, voor iedere geïnteresseerde digitaal raadpleegbaar.

De afdeling Taalvariatie speelt in op actualiteiten en komt dikwijls in het nieuws met het lanceren van applicaties, waaronder bijvoorbeeld een spellingscorrectie voor het Limburgs op mobiele apparaten, maar ook op het vlak van straattaal, hiphop en taalverandering en dialectgerelateerde kwesties. Het Meertens Instituut publiceert regelmatig onderzoeksuitkomsten en korte verhalen vanuit alle afdelingen op haar website, in haar nieuwsbrief, in gerelateerde tijdschriften en op sociale media.

Motivatie en leerdoelen

Keuze voor deze stage

Tijdens de tweejarige Masteropleiding ‘Geschiedenis: educatie en communicatie’ aan de Universiteit Utrecht heeft elke student de mogelijkheid om, naast het verplichte jaar stage in het kader van de universitaire lerarenopleiding, ook een onderzoeksstage te realiseren, verbonden met de Masterscriptie die binnen het vakinhoudelijk deel van de opleiding moet worden geschreven. Om mijzelf zo uitgebreid mogelijk voor te bereiden op het werkveld na mijn afstuderen wilde ik graag van deze mogelijkheid gebruik maken.

De keuze voor het Meertens Instituut is met name voortgekomen uit interesse. Ik volgde het instituut al jaren omdat haar medewerkers talloze onderzoeken hebben gepubliceerd ten aanzien van onderwerpen die mij persoonlijk ten zeerste interesseren: taalverandering, dialectologie, culturele verschijnselen binnen Nederland, streekgeschiedenis en ga zo door. Toen de mogelijkheid deze interesse te combineren met mijn afstuderen zich aandienende heb ik deze kans met beide handen aangegrepen.

De onderzoeksstage binnen het Meertens Instituut sluit in vele opzichten perfect aan op de Masteropleiding ‘Geschiedenis: educatie en communicatie’. Het historisch onderzoek sluit naadloos aan op de eisen die men stelt aan een Masterscriptie binnen de opleiding Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, terwijl de publicatie van een artikel in het digitaal tijdschrift *Vertelcultuur* en de medewerking aan de applicatie *SagenJager* sterk passen binnen de gestelde doelen van de educatieve en communicatieve kant van deze opleiding. Ook biedt de onderzoeksstage verdieping op enkele cursussen uit het vakinhoudelijke deel van mijn opleiding, waaronder ‘(Im)materiële Cultuur’ en ‘Publieksgeschiedenis’. De dubbele aanstelling vanaf februari, waarbij ik tevens actief werd binnen de afdeling Taalvariatie, was een uitbreiding gebaseerd op eerder genoemde persoonlijke interesse.

Leerdoelen

De leerdoelen verbonden aan deze onderzoeksstage waren te koppelen aan drie overkoepelende subdoelen. Allereerst oriëntatie op de arbeidsmarkt, waaraan een aantal duidelijke leerdoelen konden worden verbonden. Zo hoopte ik de vakinhoudelijke kennis die ik zou opdoen tijdens mijn stage later te kunnen gebruiken in mijn werk, bijvoorbeeld als docente Geschiedenis, door het maken van kleine verwijzingen tijdens mijn lessen, maar bijvoorbeeld ook wanneer ik de kant van academisch onderzoek zou verkiezen als carrièreperspectief. Dit leerdoel is zeer zeker gerealiseerd. De stage heeft mij een goed beeld gegeven van de academische onderzoekswereld, waarbinnen ik een latere carrière niet uitsluit. Ook heeft het nieuwe deuren voor mij geopend op arbeidsgebied, doordat ik de mogelijkheid kreeg contact te leggen met onderzoekers op vlakken die aansluiten op mijn persoonlijke toekomstplannen, zoals de opzet van een orgaan ten behoeve van de promotie van meertaligheid onder begeleiding van Leonie Cornips. Enkele verhalen uit de Volksverhalenbank heb ik tijdens mijn onderwijsstage in Geschiedenislessen kunnen verwerken.

Dit sloot aan bij het tweede subdoel, namelijk de ontwikkeling van professionele kennis en vaardigheden. Door een tijdschriftartikel te publiceren, te helpen met de invoer van teksten in de Volksverhalenbank en mee te werken aan de ontwikkeling van de applicatie *SagenJager* hoopte ik diverse praktische vaardigheden op te doen. De resultaten hiervan zijn merkbaar in een verbeterde schrijfstijl en een toename van mijn tempo in de verwerking van literatuur in zowel publieks- als onderzoeksgerichte artikelen.

Tot slot hoopte ik met deze onderzoeksstage ook academische vaardigheden te ontwikkelen. Naast het vergaren van kennis over een specifiek thema en de daaraan gerelateerde tijdsperiode verwachtte ik ook een groot aantal algemene, academische vaardigheden verder uit te diepen. Onder meer academisch denken, onderzoeks-, communicatie-, organisatorische- en reflectieve vaardigheden kwamen aan bod door een groot aantal dagelijkse bezigheden. Onder deze vaardigheden konden onder meer het systematisch verzamelen en bestuderen van informatie, het structureren, analyseren en kritisch bekijken van informatie, het opdoen van kennis over theoretische kaders en het doelgericht toepassen hiervan, het ontwikkelen van overkoepelende conclusie of uitspraak, het opzetten van een uitvoerig pad van onderzoek, het wekelijks uitbrengen van verslag aan mijn beide begeleiders, het schrijven van diverse tekstsoorten en het presenteren van deze gegevens, het bespreken en verdedigen van onderzoeksresultaten, het zorgvuldig plannen van het onderzoekstraject, de samenwerking met mijn directe collega's binnen het Meertens Instituut, het inbedden van mijn onderzoek binnen een bredere, academische en historische traditie en het reflecteren op mijn eigen handelen, onderzoeken en academisch werken worden geschaard. De vele deelaspecten van deze veelomvattende stage hebben geholpen deze vaardigheden te ontwikkelen en onderling te balanceren.

Begeleiding

Gedurende mijn stageperiode, die van 1 september 2016 tot en met 31 augustus 2017 heeft geduurd, werd ik begeleid door prof. Theo Meder en prof. Leonie Cornips, verbonden aan het Meertens Instituut te Amsterdam en dr. Janneke van der Heide en drs. Fia Dieteren, verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Gedurende mijn dagen in Amsterdam heeft dhr. Meder mij begeleid bij de dagelijkse onderzoekswerkzaamheden. Hij droeg materiaal aan om te verwerken in de Volksverhalenbank, spoorde aan tot het verwerken van een deelaspect uit mijn scriptieonderzoek in een artikel voor digitaal tijdschrift *Vertelcultuur* en reikte dikwijls materialen aan die gebruikt zou kunnen worden als primair bronmateriaal of verdiepende

literatuur bij mijn scriptieonderzoek. Hij voerde ook de eindredactie voor het eerdergenoemde artikel en een groot aantal *SagenJager*-routes en -verhalen uit. Bij zijn afwezigheid werd een medewerkster van de afdeling Orale Cultuur hoofdverantwoordelijk voor de door mij uitgevoerde werkzaamheden.

Daarnaast hield mevr. Van der Heide mijn vorderingen met betrekking tot de onderzoeksopzet bij en begeleidde zij mijn scriptievoortgang en het daadwerkelijke schrijven van het Masteronderzoek. Eens per twee maanden bracht ik aan haar verslag over mijn voortgang, waarbij de hoofdstukken van mijn scriptie ter controle aan haar werden voorgelegd. Ook hebben wij elkaar gedurende de eerste helft van de stageperiode meerdere malen gesproken over zowel vorderingen als eventuele problemen ten aanzien van zowel de Masterscriptie als de onderzoeksstage. Mevr. Dieteren heeft deze taken in de latere fases van de stageperiode overgenomen.

Stageproducten en -activiteiten

Het resultaat van mijn stageperiode bij het Meertens Instituut heeft een aantal concrete stageproducten opgeleverd, naast de reguliere werkzaamheden die ik voor de afdeling 'Orale Cultuur' heb verricht - waaronder het invoeren van teksten in de Volksverhalenbank.

Het is eerste stageproduct is uiteraard mijn Masterscriptie, die de algemene eisen, zoals geformuleerd voor een Masterscriptie Geschiedenis door de Faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht, heeft gevolgd. Deze scriptie omvat een onderzoek van circa 20.000 woorden en beslaat hiermee een totaal van ongeveer vijfentachtig pagina's. Het beoogde publiek is enerzijds de geïnteresseerde leek, anderzijds ook de academische gemeenschap. De scriptievoorbereiding, het bronnen- en literatuuronderzoek en het formuleren van de onderzoeksopzet hebben 5 ECTS omvat, waarna het daadwerkelijke schrijven van deze Masterscriptie een studielast van 15 ECTS besloeg. Omdat deze scriptie eveneens moest aansluiten op de educatieve aard van de opleiding 'Geschiedenis: educatie en communicatie' is tevens een aansluitende lessenserie ontwikkeld.

Ook heb ik een tijdschriftartikel gepubliceerd, dat aansloot op de communicatieve kant van mijn tweejarige Masteropleiding. Dit gebeurde reeds in het voorbereidingsproces op mijn daadwerkelijke scriptiepublicatie, met de bevindingen en ontdekkingen die ik in die betreffende fase van het proces had verzameld. Dit artikel, 'Gevederde vrienden - Vogels als veelvoorkomend dubbelzinnig vroegmodern thema', is bedoeld voor de lezers van de derde editie van digitaal tijdschrift *Vertelcultuur* uit het jaar 2016, een gemêleerd gezelschap bestaande uit geïnteresseerde leken, verhalenvertellers, historici en andere academici.⁵⁴¹ Dit onderdeel maakt deel uit van de scriptievoorbereiding en het bronnenonderzoek en valt hiermee binnen de eerdergenoemde 5 ECTS.

Hiernaast heb ik in samenwerking met mijn directe collega-stagiaire Claudia Fris een klein onderzoek verricht naar de Rattenvanger van Hamelen, na een extern verzoek aan het Meertens Instituut om dit verhaal van toelichting te voorzien. Dit artikel was bedoeld voor publicatie in het Limburgs Dagblad, maar is uiteindelijk in november 2016 verschenen op de website en in de nieuwsbrief van het Meertens Instituut, onder de naam 'De rattenvanger van Hamelen: wat is waar?'.⁵⁴²

⁵⁴¹ Silke Meijers, 'Gevederde vrienden – Vogels als veelvoorkomend dubbelzinnig vroegmodern thema', *Vertelcultuur* 3 (2016), te lezen via

https://www.meertens.knaw.nl/cms/images/publicaties/Vertelcultuur_3_2016_3.pdf

⁵⁴² Claudia Fris en Silke Meijers, 'De rattenvanger van Hamelen', *Nieuwsbrief Meertens Instituut* (november 2016), te lezen via <https://www.meertens.knaw.nl/cms/nl/cms/nl/nieuws-agenda/nieuwsbrief/vraag-van-de-maand/145126-vraag-van-november-2016-de-rattenvanger-van-hamelen-wat-is-waar>

Voor Leonie Cornips ben ik aan de slag gegaan met de transcriptie van een groot aantal opnames van de intocht van de ‘Blauw Sjuut’, een traditie die verband houdt met de carnavalsperiode in het Zuid-Limburgse Heerlen. Daarnaast ben ik betrokken bij de opzet van een nader vorm te geven orgaan dat zich zal richten op de promotie van meertaligheid binnen allereerst Limburg. Ook heb ik gesprekken gevoerd over het verband tussen meertaligheid en laaggeletterdheid in het Ripuarisch taalgebied binnen de Nederlandse landsgrenzen.

De overige stage-uren zijn gebruikt in de ontwikkeling van enkele wandel- en fietsroutes voor de applicatie *SagenJager*. Dit omvat routes in zowel Leiden⁵⁴³, Middelburg⁵⁴⁴ en Nijmegen⁵⁴⁵ als het inspreken van de ontbrekende teksten voor de route in Maastricht⁵⁴⁶. Ook heb ik een Facebookpagina opgezet ter promotie van deze applicatie, die gedurende een halfjaar met grote regelmaat is bijgehouden.⁵⁴⁷ Deze *SagenJager* is bedoeld voor een breed publiek, voor eenieder die geïnteresseerd is in lokale volksvertellingen. Een groot aantal ideeën die collega-stagiaire Claudia en ik muntten ten aanzien van educatieve toepassing en promotionele schaalvergroting van deze applicatie liepen helaas door interne weerstand binnen het Meertens Instituut spaak. Samen met alle overige werkzaamheden voor het Meertens Instituut, zoals het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank, het verrichten van algemene werkzaamheden en het bijwonen van vergaderingen stond dit onderdeel van mijn stage gelijk aan 5 ECTS.

De totale omvang van deze onderzoeksstage komt daarmee uit op 25 ECTS, die worden aangevuld met 5 ECTS verkregen door het volgen van de cursus ‘Publieksgeschiedenis’ uit het reguliere curriculum van de Masteropleiding ‘Cultuurgeschiedenis’ en in het tweede halfjaar de 30 ECTS van het tweede deel van de docentenopleiding, waarmee het totale aantal te behalen studiepunten gedurende dit collegejaar 60 ECTS bedraagt.

In de toekomst zullen wellicht nog enkele stage-gerelateerde activiteiten volgen, die binnen een vrijwilligerscontract aan het Meertens Instituut worden verricht: de ontwikkeling van nieuwe *SagenJager*-routes en de publicatie van enkele aan mijn Masterscriptie gerelateerde artikelen voor het digitaal tijdschrift *Vertelcultuur* voor de afdeling Orale Cultuur en het verder vormgeven van het orgaan ten behoeve van de promotie van meertaligheid in Limburg voor de afdeling Taalvariatie.

Onderzoek

Het onderwerp van mijn Masterscriptie voor de opleiding ‘Geschiedenis: educatie en communicatie’ werd grotendeels bepaald door het beschikbare bronmateriaal. Als uitgangspunt gold dat ik mij zou verdiepen in licht-erotische volksliteratuur uit de vroegmoderne periode, een onderwerp dat door Theo Meder werd aangedragen als voortzetting van eerder verricht onderzoek naar ‘vieze liedjes’ door Annemieke Houben, voorheen werkzaam aan het Meertens Instituut. De genoemde licht-erotische volksliteratuur omvat oude pamfletten, prenten, boekjes of schriften met daarin schunnige volkswijsjes, dikwijls in rijmvorm. Deze vertellingen hebben een zogenaamde ‘dubbele bodem’: ze bevatten naast een hoog gehalte aan eenvoudig vermaak ook een verwijzing naar een bepaalde moraal. Deze (seksuele) moraal is verbonden aan de

⁵⁴³ Claudia Fris en Silke Meijers, ‘Leiden: Levendig Leiden’, *SagenJager*, te zien via <http://sagenjager.nl/routes?id=24>

⁵⁴⁴ Claudia Fris en Silke Meijers, ‘Middelburg: Mysterieus Middelburg’, *SagenJager*, te zien via <http://sagenjager.nl/routes?id=25>

⁵⁴⁵ Claudia Fris en Silke Meijers, ‘Nijmegen: Nostalgisch Nijmegen’, *SagenJager*, te zien via <http://sagenjager.nl/routes?id=23>

⁵⁴⁶ Claudia Fris, Silke Meijers en Don van der Putten, ‘Maastricht: Religieus Maastricht’, *SagenJager*, te zien via <http://sagenjager.nl/routes?id=21>

⁵⁴⁷ Te zien via <https://www.facebook.com/SagenJager/>

spanning tussen de lage, volkse moraal en de hoge, religieuze of elitaire moraal die in de vroegmoderne tijd alom aanwezig was. Mijn eerdere onderzoeken binnen mijn Bachelor- en Masteropleiding Geschiedenis hadden eveneens betrekking op volksopvoeding en de spanning tussen elite- en volkscultuur in de vroegmoderne tijd, dus dit onderwerp bood voor mij naast nieuwe uitdagingen ook herkenning.

Aan de hand van het beschikbare bronmateriaal werd de keuze gemaakt voor een specifieke tijdsspanne binnen de vroegmoderne periode. In overleg met dhr. Meder en mevr. Van der Heide is dit vastgesteld op de jaren 1650 – 1750, maar aan de hand van de bevindingen is hier licht van afgeweken. Omdat een gedegen onderzoek een richtlijn nodig heeft als hoofdvraag was de voorlopige, overkoepelende onderzoeksvraag: ‘Is de (seksuele) moraal van het Nederlandse volk in de periode 1650 – 1750 terug te vinden in licht-erotische volksverhalen uit deze tijd?’. Dit werd later bijgesteld naar de definitieve onderzoeksvraag: ‘Hoe verhoudt het verhaal dat naar voren komt in deze licht-erotische, vroegmoderne volksliteratuur zich tot het ideaalbeeld over de zedelijke moraal dat toentertijd in gevestigde literatuur werd uitgedragen?’

Dit onderzoek was in te bedden in twee overkoepelde kaders. Enerzijds het historisch-letterkundig kader, dat toegepast werd op het gevonden bronmateriaal. Dit moest worden verzameld, geanalyseerd en geselecteerd. Hierna volgde een volgende stap in het onderzoeksproces: dit verzamelde bronmateriaal voorzien van een juiste historische en taalkundige duiding. Dit betreft het sociaal-cultureel historisch kader waarbinnen mijn onderzoek kan worden geplaatst.

Het beoogde doel van mijn onderzoek was om een verheldering te brengen in het academisch debat over de spanning tussen lage en hoge moraal in het Nederland uit de vroegmoderne periode aan de hand van licht-erotische volksliteratuur. Daarnaast kan het onderzoek meer verdieping verschaffen voor het academisch onderzoek naar deze teksten, die dikwijls reeds letterkundig zijn ontsloten, maar nog niet sociaal-cultureel historisch van duiding zijn voorzien.

Tijdspad

September 2016:

- Het verrichten van algemene werkzaamheden voor het Meertens Instituut, waaronder het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank;
- Het maken van een onderzoeksopzet, waarin hoofdvraag en deelvragen zijn opgenomen, evenals een structurering van de onderzoekpublicatie;
- Het ontwikkelen van zowel een *SagenJager*-route voor Nijmegen als voor Leiden;
- Het lanceren van een Facebookpagina voor de *SagenJager* om meer bekendheid te vergaren.

Oktober – november 2016:

- Het verrichten van algemene werkzaamheden voor het Meertens Instituut, waaronder het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank;
- Het verrichten van bronnen- en literatuuronderzoek en het verwerken hiervan in een definitieve versie van de Status Quaestionis.
- Het schrijven en bespreken van de conceptversie van de inleiding en de eerste twee hoofdstukken van de Masterscriptie;
- Het schrijven, bespreken en publiceren van een tijdschriftartikel over de tot dan toe gevonden materialen ten behoeve van het digitaal tijdschrift *Vertelcultuur*;
- Het schrijven van een artikel over de Rattenvanger van Hamelen voor de website en nieuwsbrief van het Meertens Instituut;

- Het bijhouden van de *SagenJager*-Facebookpagina.

December 2016 – januari 2017

- Het verrichten van algemene werkzaamheden voor het Meertens Instituut, waaronder het invoeren van verhalen in de Volksverhalenbank;
- Het inspreken van de teksten voor de *SagenJager*-routes Nijmegen, Leiden en Maastricht;
- Het bronnencorpus voor de Masterscriptie ontsluiten;
- Het bijhouden van de *SagenJager*-Facebookpagina.

Februari - augustus 2017

- Het schrijven en inleveren van de definitieve eerste versie van de volledige Masterscriptie op uiterlijk zondag 21 augustus 2017;
- Het ontwikkelen van een *SagenJager*-route voor Middelburg;
- Contact leggen met Leonie Cornips;
- Het bezoeken van enkele sociolinguïstische conferenties;
- Het bijwonen van een aantal intervisiebijeenkomsten voor de stagiaires binnen het Humanities-Cluster van de KNAW;
- Het transcriberen van een aantal opnames voor Leonie Cornips;
- Het voeren van oriënterende gesprekken ten aanzien van de oprichting voor een orgaan ten behoeve van de promotie van meertaligheid in Limburg;
- Het bespreken van de Masterscriptie en overige stageproducten met alle begeleiders.

Reflectie

De onderzoeksstage vanuit de Universiteit Utrecht bij het Meertens Instituut te Amsterdam is een zeer leerzame ervaring geweest. Na een contract van een halfjaar is dit met een halfjaar verlengd omdat er nog talloze werkzaamheden te verrichten waren en mijn persoonlijke interesse voor een aantal onderwerpen dermate groot was dat ik betrokken wilde blijven, ondanks het feit dat mijn voltijds onderwijsstage in dezelfde periode zou plaatsvinden.

Een zeer positieve vermelding voor mijn medestagiaires van diverse afdelingen, zonder wie de stageperiode een stuk minder leerzaam en prettig zou zijn geweest is op zijn plaats. Claudia, Ann-Sophie, Aafje, Dennis, Ruby, Kyle, Gino, Romy en de vele anderen, bedankt voor de fijne tijd. Zij deelden in blijdschap over een prachtige historische vondst, steunden in het geval van barrières en maakten de vele activiteiten, lezingen en koffiepauzes tot een groot genot. Met hen ging ik op pad, ontdekte ik nieuwe vondsten, maar bij hen kon ik ook terecht voor overpeinzingen of op momenten dat ik vastliep in mijn onderzoek. Ook de door Leonie Cornips georganiseerde intervisiebijeenkomsten voor stagiaires vanaf het begin van 2017 waren zeer positief en zorgden voor een versterkte band tussen de vele betrokken, jonge mensen binnen het instituut.

Eveneens een woord van dank aan Janneke van der Heide, een fantastische docente die helaas door bureaucratische omslachtigheden niet gedurende mijn hele stageperiode actief kon blijven als begeleidster vanuit de Universiteit Utrecht. Zonder haar grote toewijding en vele inzichten was het mij niet gelukt van het omvangrijke onderwerp dat mij was aangedragen een ingeperkt onderzoek te maken.

De leerzaamheid van de stage had vergroot kunnen worden als het Meertens Instituut een minder logge instelling was geweest, waar initiatief en flexibiliteit op grotere waardering hadden mogen rekenen. In dat geval had ik een educatief plan ten aanzien van de Volksverhalenbank en de *SagenJager* kunnen opstellen, voorzien van promotionele acties.

Helaas is dat nu niet mogelijk geweest en was er een noodzaak tot bescheidenheid en zwijgzaam werken aan de vooraf in een nauwgezet raamwerk ingepaste werkzaamheden.

De late inleverdatum van mijn Masterscriptie kan worden verbonden aan persoonlijke omstandigheden. Echter ben ik blij dat er de ruimte was dit product over de loop van een heel collegejaar te kunnen maken. Mijn vaardigheden, zowel op onderzoeks- schrijfvaardigheids- als leesvaardigheidsgebied, hebben een zeer sterke positieve ontwikkeling doorgemaakt. Het lezen van vroegmodern Nederlands gaat mij nu beter af dan ooit tevoren en ik hoop deze vaardigheid in de toekomst te kunnen inzetten bij het vervaardigen van enkele gerelateerde artikelen voor het digitaal tijdschrift *Vertelcultuur*.

De verhuizing van het Meertens Instituut en de wisseling in persoonlijke begeleiding hebben de stage tot een uitdaging gemaakt, die veel flexibiliteit vereiste. Ten aanzien hiervan ben ik zeer tevreden over mijn eigen aanpassingsvermogen. Ook de combinatie van het docentschap en het schrijven van de Masterscriptie gedurende het tweede halfjaar vereiste aanpassingsvermogen, iets dat moeizaam verliep maar uiteindelijk wel is geslaagd. In de toekomst zou ik echter niet meer de keuze maken om deze twee trajecten naast elkaar uit te voeren.

Concluderend wil ik iedereen bedanken die deze geweldige ervaring mogelijk heeft gemaakt. Door mijn onderzoeksstage aan het Meertens Instituut heb ik niet alleen mijn eigen vaardigheden kunnen verbeteren, maar heb ik ook ontzettend veel interessante mensen leren kennen, ben ik op plekken geweest waar ik andere mensen wellicht nooit zullen komen, heb ik inzicht gekregen in een rijk spectrum aan onderzoeken, ontdekkingen en ontwikkelingen en heb ik van een turbulent jaar ook een leerzaam, waardevol jaar kunnen maken. Een aanrader voor iedere student!

Bronvermelding

De illustratie op het titelblad is het schilderij ‘Paar in slaapvertrek’ van Jan Steen en stamt uit ca. 1665 – 1675. Het is in bezit van Museum Bredius en verkregen via hun webpagina.

De tekst op het titelblad is het vers ‘Aan een jonge Juffer’, afkomstig van bladzijden 224 en 225 uit *Den Lacchenden Apoll* van auteur Pieter Elzevier, gepubliceerd in 1667 te Amsterdam.

12. Bijlage 5: Beoordelingsformulier stage Meertens Instituut

FEEDBACK & BEOORDELINGSFORMULIER FUNCTIONEREN OP DE STAGEPLEK

BASISGEGEVENS STUDENT	
Naam stagiaire: Silke Meijers	
Studentnummer: 5702739	
Opleiding en specialisatie: 'Geschiedenis: educatie en communicatie'	
BASISGEGEVENS STAGE	
Naam organisatie: Meertens Instituut	Adres: Oudezijds Achterburgwal 185
Startdatum stage: 01-09-2016	Einddatum: 31-08-2017
Niveau en type stage (aankruisen wat van toepassing is)	
☐ BA niveau 2 ☒ Master ☐ BA niveau 3	
Aantal ECTS ☐ 7,5 ECTS ☐ 15 ECTS ☒ 25 ECTS	
BEGELEIDING OP DE STAGEPLEK	
Naam praktijkbegeleider: Theo Meder	
Email: Theo.Meder@meertens.knaw.nl	
Telefoonnummer: 020-4628558	
DOCENT	
Naam: Dr. Janneke van der Heide / Drs. Fia Dieteren	
Opleiding: 'Geschiedenis: educatie en communicatie'	
Email: J.vanderHeide@uu.nl / f.dieteren@uu.nl	
Telefoonnummer: -	
EINDGESPREK	
Datum: 28-08-2017	Plaats: Amsterdam
☐ telefonisch overleg ☒ bespreking tijdens bezoek op de stageplek	
SAMENVATTEND OORDEEL	
☐ onvoldoende ☐ voldoende ☒ goed	

NB: Minimaal twee weken voor de einddatum van de stage dient dit formulier (digitaal) naar de praktijkbegeleider te worden gestuurd met het verzoek het in te vullen en te retourneren aan de docent. De docent zal vervolgens contact opnemen met de praktijkbegeleider om op basis van het ingevulde formulier het functioneren van de stagiair te bespreken. Na dit (telefonisch) overleg en het vaststellen van de definitieve beoordeling wordt het formulier tevens ter kennisgeving aan de student gestuurd (email).

Toelichting: De beoordeling van de stage is de verantwoordelijkheid van de stagedocent van de Universiteit Utrecht. De docent zal hierbij vanzelfsprekend rekening houden met de feedback en beoordeling van de stagegever. Dit formulier is een leidraad voor het beoordelingsgesprek tussen de begeleider op de stageplek (praktijkbegeleider) en de stagedocent en heeft betrekking op het functioneren van de student tijdens de stage. U wordt vriendelijk verzocht het zo gedetailleerd mogelijk in te vullen zodat er een goed inzicht gegeven wordt van het functioneren van de stagiair.

WERKHOUDING	☐ onvoldoende ☐ voldoende ☒ goed
<p>a. inzet & motivatie <i>betrokkenheid; enthousiasme; inzet; actieve deelname; grijpen van leermomenten; creativiteit, doorzettingsvermogen</i></p> <p><u>feedback:</u> Silke viel op door haar inzet, enthousiasme en betrokkenheid.</p>	
<p>b. zelfstandigheid <i>planning; gestructureerd en zelfstandig werken; deadlines naleven; afspraken nakomen; initiatief tonen; keuzes kunnen verantwoorden</i></p> <p><u>feedback:</u> Silke (en haar collega-stagiaire Claudia) waren zeer initiatiefrijk en konden prima zelfstandig werken</p>	
<p>c. samenwerking <i>integratie in het team; luisteren; actieve deelname; openstaan voor kritiek/feedback; geven van feedback; flexibiliteit</i></p> <p><u>feedback:</u> Silke heeft zich sterk getoond in teamwork.</p>	
<p>d. zorgvuldigheid. <i>volledigheid; duidelijke aantekeningen en verslaggeving; professionele afwerking van de geleverde producten; verantwoord omgaan met informatie</i></p> <p><u>feedback:</u> Prima afwerking van de te leveren producten.</p>	
ACADEMISCHE VAARDIGHEDEN	☐ onvoldoende ☐ voldoende ☒ goed
<p>a. vakinhoudelijke expertise <i>kennisniveau, inzet van opgedane vakkennis in de praktijk, inzicht in de structuur en organisatie van het toekomstige werkveld</i></p> <p><u>feedback:</u> Weinig op aan te merken.</p>	

b. probleemoplossend vermogen
probleem benoemen, vertalen naar concrete vragen en interventievoorstellen om te komen tot een oplossing

feedback:
Probleemoplossend vermogen duidelijk aanwezig.

c. reflectie & zelfsturing
kritisch t.o.v. eigen functioneren; inzicht in tekortkomingen; aanpassingsvermogen; omschakelingsvermogen

feedback:
Silke had geen problemen met omschakelen. Ook de verhuizing van het Instituut wist haar niet van haar stuk te brengen.

d. uitdrukkingsvaardigheid (schriftelijk en mondeling)
correct Nederlands, kennis van vaktermen, communicatiestijl

feedback:
Taalvaardigheid is prima in orde; Silke wist materie ook goed te vertalen in populair-wetenschappelijk werk.

PRAKTISCHE UITVOERING VAN DE TAKEN onvoldoende voldoende goed

a. kwaliteit

feedback:
Kwaliteit was steeds in orde.

b. tempo

feedback:
Rap tempo.

AANVULLENDE OPMERKINGEN

SILKE WAS ZO'N STAGIAIRE ZOALS JE DIE GRAAG HEBT ALS STAGEBIEDER. VOOR DE TAKEN DIE ZIJ HEEFT UITGEVOERD WAS ZIJ UITSTEKEND GESCHIKT.

SAMENVATTEND OORDEEL onvoldoende voldoende goed

Toelichting/motivatie: Mijn advies zou zijn een cijfer in de orde van grootte van een 8.